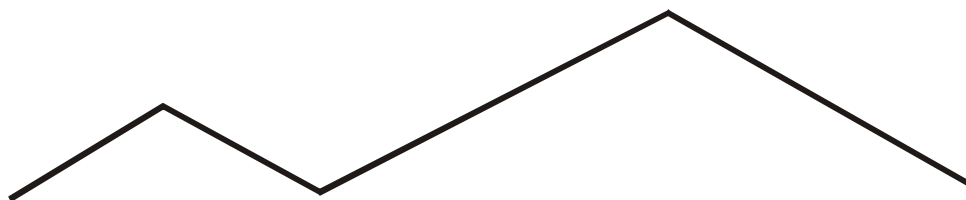

РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

том XIV, № 4 (47), 2023

*Журнал включен
в реестр научных периодических изданий
Высшего аттестационного комитета Республики Армения,
в научные электронные библиотеки CiberLeninka и eLIBRARY.RU
а также базу данных «Российского индекса научного цитирования» (РИНЦ)
созданную на платформе информационно-аналитической системы «Science Index» (SI)*

Общественный институт политических
и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона

ՏԱՐԱԾԱՇՐՉԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀ

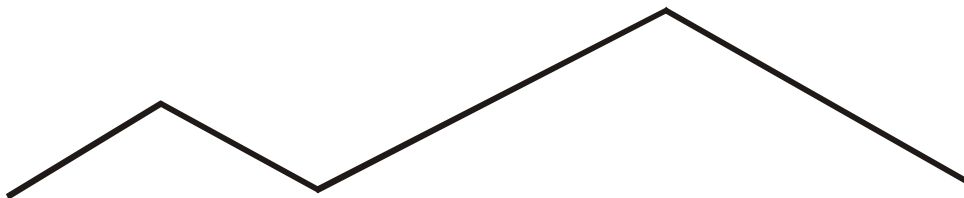
գիտավերլուծական հանդես
հատոր ԺԴ, № 4 (47), 2023

*Հանդեսը ներառված է գիտական պարբերականների ՀՀ ԲՈԿ-ի գրանցամատյանում,
CiberLeninka և eLIBRARY.RU գիտական էլեկտրոնային գրադարաններում, ինչպես նաև
«Science Index» (SI) տեղեկատվական և վերլուծական համակարգի հարթակում ստեղծված
«Russian Science Citation Index»-ի (РИЦИ) տվյալների շտեմարանում:*

REGION AND THE WORLD

scientific-analytical journal
volume XIV, № 4 (47), 2023

*The journal is included in the register of scientific periodicals
Higher Attestation Committee of the Republic of Armenia,
to the scientific electronic librarys CiberLeninka & eLIBRARY.RU,
as well as the database of the "Russian Science Citation Index" (РИЦИ)
created on the platform of the information and analytical system "Science Index" (SI)*

Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական
և սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ
Public Institute of Political and Social Research
of Blacksea-Caspian Region

Редакционный совет:**Андриасян Левон Г.** – почетный редактор;**Погосян /Хахбакян/ Гагик Г.** – главный редактор;**Саргсян Сурен Т.** – научный редактор (д.и.н., профессор, Институт истории НАН РА, Армения);**Аветисян Гайк Г.** (д.и.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);**Айвазян Армен М.** (д.п.н., Центр стратегических исследований “Арагат”, Армения);**Айвазян Норайр А.** (д.ю.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);**Аллен Сюзен** (д.п.н., профессор, Университет им. Дж. Мейсона, США);**Багратян Грант А.** (д.э.н., профессор, Армянско-Российский университет, Армения);**Бостанджян Вардан Б.** (д.э.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);**Варданян Камо Е.** (д.п.н., профессор, Ереванский государственный педагогический университет, Армения);**Григорян Эрнест Р.** (д.ф.н., профессор, академик РАЕН, Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);**Демоян Гайк А.** (д.и.н., Армения);**Дюбьен Арно** (Франко-российский аналитический центр “Обсерво”, Франция);**Исагулян Гарник С.** (Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);**Кожокин Евгений М.** (д.и.н., профессор, Московский государственный институт международных отношений – университет, Россия);**Корнилов Александр А.** (д.и.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия);**Манукян Саргис Ф.** (к.т.н., доцент, Национальный Политехнический Университет Армении, Армения);**Меликсетян Арсен Ф.** (к.э.н., Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);**Мелконян Ашот А.** (д.и.н., профессор, академик НАН РА, Институт истории НАН РА, Армения);**Миронов Анатолий Н.** (д.ю.н., профессор, Российская Академия Народного Хозяйства и Государственной Службы при Президенте РФ, Россия);**Надеин-Раевский Виктор А.** (к.ф.н., Институт политических и социальных отношений Черноморско-Каспийского региона, Россия);**Панибратцев Андрей В.** (д.ф.н., профессор, Московский государственный технический университет гражданской авиации, Россия);**Пахомов Виталий Г.** (д.ю.н., профессор, Российский государственный социальный университет, Россия);**Петросян Георгий М.** (Нагорно-Карабахская Республика);**Редкоус Владимир М.** (д.ю.н., профессор, Институт государства и права Российской академии наук, Россия);**Решетников Леонид П.** (к.и.н., председатель наблюдательного совета телекомпании “Царьград”, Россия);**Романовская Вера Б.** (д.ю.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия);**Сваранц Александр А.** (д.п.н., Россия);**Сергунин Александр А.** (д.п.н., профессор, Санкт-Петербургский государственный университет, Россия);**Симонян Акон Е.** (академик РАЕН, доктор искусствоведения, к.и.н., профессор, Государственная Академия художеств Армении, Армения);**Тагесян Андраник** (д.ф.н., Бейрутский университет “Айказян”, Ливан);**Шакарянц Сергей Э.** (Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);**Худоян Гарик М.** (к.ю.н., доцент, Академия Образовательного комплекса МВД РА, Армения);**Шалян Жерар** (Центр анализа и прогнозов Министерства иностранных дел, Франция);**Якушик Валентин М.** (д.п.н., к.ю.н., профессор, Украинский институт политики, Украина).*Адрес редакции:* РА, Ереван, 3 пр. Тиграна Меца, д. 9,*Тел.* (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797*Эл.почта:* region-i-mir@mail.ru*Сайт:* www.geopolitika.am

Публикуемые материалы могут не отражать точку зрения редакции. Публикации платные.

Для перепечатки или перевода опубликованных в журнале материалов необходимо разрешение редакции.

Все опубликованные статьи размещены на электронных ресурсах: Национальной Библиотеки Армении, и научных электронных библиотек CiberLeninka и eLIBRARY и проиндексированы в РИНЦ в соответствии с договором с ООО "Научная электронная библиотека" № 660-12/2016 от 13.12.2016 г.

Խմբագրական խորհուրդ՝

Անդրիասյան Լևոն Հ. (պատվավոր խմբագիր);

Գողոթյան /Խաղբակյան/ Գագիկ Հ. (գլխավոր խմբագիր);

Սարգսյան Սուրեն Թ. (գիտական խմբագիր) /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/;

Ավետիսյան Հայկ Գ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/;

Այվազյան Արմեն Մ. /բ.գ.դ., «Արարատ» ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան/;

Այվազյան Նորայր Ա. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/;

Ալին Սյուզեն /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ջ. Մեյսոնի անվ. համալսարան, ԱՄՆ/;

Բագրատյան Հրանտ Ա. /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայ-ռուսական համալսարան, Հայաստան/;

Բոստանջյան Վարդան Բ. /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/;

Գրիգորյան Էռնեստ Ռ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ՌԲԳԱ ակադեմիկոս, Մեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Դեմոյան Հայկ Ա. /պ.գ.դ., Հայաստան/;

Դյուբյեն Անոն /«Օբսերվո» ֆրանկո-ռուսական վերլուծական կենտրոն, Ֆրանսիա/;

Իսազուրյան Գարնիկ Մ. /Մեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Խուրոյան Գարիկ Մ. /ի.գ.թ., դոցենտ, ՀՀ ՆԳՆ կրթահամալիրի ակադեմիա, Հայաստան/;

Կոժոկին Եվգենի Մ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Միջազգային հարաբերությունների Մոսկովյան պետական ինստիտուտ-համալսարան, Ռուսաստան/;

Կորնիլով Ալեքսանդր Ա. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/;

Մանուկյան Սարգիս Ֆ. /տ.գ.թ., դոցենտ, Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան, Հայաստան/;

Մելիքսեթյան Արսեն Ֆ. /տ.գ.թ., Մեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Մերժոնյան Աշոտ Ա. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/;

Միրոնով Անատոլի Ն. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի ազգային տնտեսության և պետական կառավարման ակադեմիա, Ռուսաստան/;

Յակուշիկ Վադենտին Մ. /բ.գ.դ., ի.գ.թ., պրոֆեսոր, Ուկրաինայի քաղաքականության ինստիտուտ, Ուկրաինա/;

Նադեին-Ռասակի Վիկտոր Ա. /ի.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/;

Շալյան Ժան /Արտաքին գործերի նախարարության Վերլուծության և կանխատեսման կենտրոն, Ֆրանսիա/;

Շաքարյանց Սերգեյ Է. /Մեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Պախոմով Վիտալի Գ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի պետական սոցիալական համալսարան, Ռուսաստան/;

Պանիբրատցև Անդրեյ Վ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Մոսկվայի քաղաքացիական ավիացիայի պետական տեխնիկական համալսարան, Ռուսաստան/;

Պետրոսյան Գեորգի Մ. /Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն/;

Ռեդկոուս Վլադիմիր Մ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ՌԳԱ Պետության և իրավունքի ինստիտուտ, Ռուսաստան/;

Ռեշեռնիկով Լեոնիդ Պ. /պ.գ.թ., «Ցարգրադ» հեռուստառնկերության դիտորդական խորհրդի նախագահ, Ռուսաստան/;

Ռոմանովսկայա Վերա Բ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/;

Մերզոնին Ալեքսանդր Ա. /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Սանկտ-Պետերբուրգի պետական համալսարան, Ռուսաստան/;

Միմոնյան Հակոբ Ե. /ՌԲԳԱ ակադեմիկոս, արվեստագիտության դոկտոր, պ.գ.թ., պրոֆեսոր, Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիա, Հայաստան/;

Սվարանց Ալեքսանդր Ա. /բ.գ.դ., Ռուսաստան/;

Վարդանյան Կամո Ե. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՄՀ, Հայաստան/;

Տազևսեան Անդրանիկ /բ.գ.դ., Բեյրութի Հայկազեան համալսարան, Լիբանան/;

Խմբագրության հասցեն՝ ՀՀ, Երևան, Տիգրան Մեծի 3-րդ նրբ. տ. 9

Հեռ. (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797

Էլ. փոստ՝ region-i-mir@mail.ru

Կայք՝ www.geopolitika.am

Հրապարակված նյութերը կարող են չարտացոլել խմբագրության տեսակետը: Հրապարակումները վճարովի են:

Հանդեսում տպագրված նյութերի վերատպման կամ թարգմանության համար անհրաժեշտ է խմբագրության թույլտվությունը:

Բոլոր հրապարակված հոդվածները տեղադրվում են Հայաստանի Ազգային Գրադարանի էլեկտրոնային կայքում, ինչպես նաև CiberLeninka ու eLIBRARY գիտական էլեկտրոնային գրադարաններում և ինդեքսավորվում ԳՄՌԻ-ում՝ համաձայն "Գիտական էլեկտրոնային գրադարան" ՓԲԸ-ի 2016 թ. դեկտեմբերի 13-ի № 660-12/2016 համաձայնագրի:

Editorial council:**Andriasyan Levon H.** – Honorary Editor;**Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H.** – Chief Editor;**Sargsyan Suren T.** – Scientific editor (Doctor of Historical Sciences, professor, Institute of History of NAS RA, Armenia);**Avetisyan Hayq G.** (Doctor of Historical Sciences, professor, Yerevan State University, Armenia);**Ayvazyan Armen M.** (Doctor of Political Sciences, Center of Strategic Research “Ararat”, Armenia);**Ayvazyan Norayr A.** (Doctor of Law, Professor, Yerevan State University, Armenia);**Allen Susan** (Doctor of Political Sciences, professor, George Mayson University, USA);**Bagratyan Hrayr A.** (Doctor of Economic Sciences, professor, Armenian-Russian University, Armenia);**Bostanjyan Vardan B.** (Doctor of Economic Sciences, Professor, Yerevan State University, Armenia);**Grigoryan Ernest R.** (Doctor of Philosophical Sciences, professor, academician of Russian Academy of Natural Sciences, Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Demoyan Hayq A.** (Doctor of Historical Sciences, Armenia);**Dubien Arno** (Observatoire franco-russe, France);**Isagulyan Garnik S.** (Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Khudoyan Garik M.** (Ph.D. in Law, Associate Professor, Educational Complex of the MIA of the RA, Armenia);**Kojokin Ewgeniy M.** (Doctor of Historical Sciences, professor, MGIMO-University, Russia);**Kornilov Aleksandr A.** (Doctor of Historical Sciences, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia);**Manukyan Sargis F.** (Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, National Polytechnic University of Armenia, Armenia);**Meliksetyan Arsen F.** (Candidate of Economic Sciences, Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Melkonyan Ashot A.** (Doctor of Historical Sciences, professor, academician of NAA RA, Institute of History, Armenia);**Mironov Anatoliy N.** (Doctor of Law, professor, The Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, Russia);**Nadein-Raevsky Vitaliy A.** (Candidate of Philosophical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia);**Panibrattsev Andrey V.** (Doctor of Philosophy, professor, Moscow State Technical University of Civil Aviation, Russia);**Pakhomov Vitaliy G.** (Doctor of Law, professor, Russian State Social University, Russia);**Petrosyan Georgiy M.** (Nagorno-Karabakh Republic);**Redkous Vladimir M.** (Doctor of Law, professor, The Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences, Russia);**Reshetnikov Leonid P.** (Candidate of Historical Sciences, Chairman of the Supervisory Board of “Tsargrad” TV Station, Russia);**Romanovskaya Vera B.** (Doctor of Law, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia);**Dakessian Antranik M.** (Doctor of Philology, Haygaziyan University of Beirut, Lebanon);**Sergunin Aleksandr A.** (Doctor of Political Sciences, professor, St. Petersburg State University, Russia);**Simonyan Hakob E.** (Doctor of Science (Art), PhD of History, professor, academician of Russian Academy of Natural Sciences, State Academy of Fine Arts of Armenia, Armenia);**Shakaryants Sergey E.** (Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Shaliand Gerar** (Center for Analysis and Forecasts of the Ministry of Foreign Affairs, France);**Svarants Aleksandr A.** (Doctor of Political Sciences, Russia);**Vardanyan Kamo E.** (Doctor of Psychological Sciences, Professor, Yerevan State University, Armenia);**Yakushik Valentin M.** (Doctor of Political Sciences, Ph.D. in law, professor, Ukrainian Institute of Politics, Ukraine).Adress: RA, Yerevan, 3rd line of Tigran Mets, 9

Phone: (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797

E-mail: region-i-mir@mail.ru

Website: www.geopolitika.am

Published materials have not always reflected by the editorial point of view. Publications are not free.
To reprint or translate of materials published in the journal, it is necessary to get the editor's permission.

All published articles are placed in the "National Library of Armenia" and
in the scientific electronic libraris "CiberLeninka" & "eLIBRARY" and indexed in the RSCI (ПИИЛ) in accordance with the
agreement with LLC "Scientific Electronic Library" No. 660-12/2016 of December 13, 2016.

*«Ո՞ր աղբբեջանական տարածքների մասին է խոսում Ալիկը:
Ես եղել եմ Արցախում և այնտեղ տասներորդ դարում կառուցված
հայկական եկեղեցում: Այսինքն այն ժամանակվա, երբ աշխարհում
ոչ թուրք կար և ոչ էլ աղբբեջանցի: Հայերն այնտեղ ապրել են
հազարամյակներ, և Արցախը պատկանում է հայերին»:
Կոնստանտին Չատուրյան*

Թափառաշրջիկ անտունի (ծոմա) հագուստները փոխելով հոգին չես փոխի, գրպանը փող դնելով՝ նոր հոգեբանություն չես ձևավորի: Բոմժությունը հոգեբանական արատ է, անձի պաթոլոգիա: Իսկ միևնույն մարդկային համախմբումը, անկախ նրանից, դա այն ժողովուրդ է կոչվում, թե՛ ամբոխ, կապ չունի՝ ունակ է գործել թե՛ միայն ստորություններ և թե՛ միայն հրաշքներ:

Հայության ավելի քան հազարամյա դիմելի թշնամի՝ եկվոր, պիղծ ու քոչվոր թուրքը, որ մի քանի դար անգլոսաքսերի գենետիկ վասալն է ու կամակատարը, այլ ժողովուրդներից հափշտակած ահռելի հարստություններ կուտակելով, տևական ժամանակ է իր իսկ բնօրրանում հետապնդում ու ֆիզկապես բնաջնջում է հային: Աղավաղում ու կեղծում է նրա պատմությունը, թերագնահատում և արժեզրկում նրա մշակույթը, նվաստացնում հայության դերը համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ: Ամենագագրելին էլ այն է, որ նա ծածուկ թե տեսանելի, ցինիզմով ու գարշելի ծաղրանքով՝ մի դեպքում որպես մատաղացու գառի սեփական ձեռքերով է զոհաբերում հային, մյուս դեպքերում էլ՝ օտար, բարբարոս, վայրենի, քոչվոր ցեղերի միջոցով: Իսկ երբեմն էլ՝ հայի ներսի ստոր, փողով վաճառված, հանդուրժող տականքների ձեռքով, սակայն միշտ՝ աներևակայելի հաճությամբ: Նրա ստոր նպատակն է հային ոչնչացնել ֆիզիկապես ու հոգեպես: Առհավետ, իսպառ ջնջել նրա անունն ու հետքը հազարամյակներով զբաղեցրած իր բնօրրանից, Սփյուռքից և ընդհանրապես՝ աշխարհի երեսից: Իսկ, որ հայը դեռ ցայսօր ամբողջովին չի վերացել, դա այն իրողության արդյունքն է, որ նա կարողացել է անսասան արիությամբ զենքը ձեռքին կռվել, պաշտպանել իր տունն ու կյանքը, իր գյուղերն ու քաղաքները, իր Հայրենիքը: Իսկ որտեղ չի դիմադրել, զենքը ձեռքին չի կռվել, վախեցած է եղել ու բարոյալքված՝ կորցրել է ամեն ինչ ու ինքն էլ է կորսվել:

Դա ավելի ակնհայտ երևաց հատկապես Հայոց ցեղասպանության տարիներին: Պատմական իրողություն է այն, որ եղեռնի տարիներին եթե չլինեին Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունն ու Մուսա լեռան հերոսակռիվը, հազիվ թե անգամ մեկ արևմտահայ փրկվեր: Եթե չլինեի Զանգեզուրի դյուցազնակռիվը, դժվար թե հիմա Սյունիք ունենայինք: Վերջապես եթե չլինեին Բաշ Ապարանի ու Սարդարապատի ճակատամարտերը, այսօր Հայաստանի հանրապետությունն էլ չէինք ունենա: Այսինքն, ինչ որ բան դեռ ունենք, որովհետև այն պահել ու պաշտպանել ենք զենքով, կռվով, ոգով, սեփական քրտնիքով ու արյունով: Ու եթե դեռ ուզում ենք ինչ-որ բան պահպանել մեր Հայրենիքից և մեզ փրկել առհավետ ոչնչացումից, ապա դա հնարավոր կդառնա ոչ մի դավաճանություն ու փոքրոգություն անպատիժ չթողնելով, համախմբվելով, մեր բոլոր ռեսուրսները մեկտեղելով և ոսոխի դեմ քաջաբար կռիվ տալով: Կռիվ, որը կմղվի հանուն մեր Հայրենիքի ու կյանքի, հանուն մեր գոյության, պատվի, ազատության և ապագայի:

Այսօր մեզանում կեղծ հայրենասերներն ու դատարկ պոպուլիստներն իրենց արևմտյան կեղծ արժեքները քարոզելով և պատերազմի ամենօրյա սպառնալիքով մեծ չափաքանակով վախի զգացում ներարկեցին հայության հոգում, դարձրին նրան թուլական և քանդեցին մեր տունն ու Հայրենիքը: Դեռևս անկախության արշալույսից սկսած, իսկ ավելի ակնհայտ՝ 2008 թվականից, երկրի կառավարման մակարդակն իջեցվեց թափաբանության մակարդակի: Պետական մտածելակերպ ձևավորելու փոխարեն, երիտասարդական զարգացման գումարներով ստեղծվեց թաղային խումբանների կեղծ հեղինակության համակարգը, որով արհամարվում ու ճնշվում էր հասարակության կիրթ, խելացի ու բանիմաց մասը: Հասարակությունը դրանով անդառնալի աղքատացվեց, ընտրաձայների առ ու վաճառքը դարձավ առօրյա և այդ ամենի արդյունքում, ժողովուրդ-իշխանություն հարաբերությունը վերածվեց թափալական միջնորդության: Հասարակ մահկանացուներն էլ ամենուր բախվելով այդտեսակ անարդարությունների՝ կա՛մ թողեց հեռացավ ու

արտագաղթեց երկրից կա՛մ հարմարվեց գոհի հոգեվիճակում գոյատևելուն: Դա էլ հանգեցրեց այս տխուր վիճակին, որին խորությամբ ընկալելու բանալի կարող է ծառայել հետևյալ լուսաբանումը.

Կալիֆորնիայի համալսարանի հետազոտողներ Մելիսա Ուիգերսոն ու Փոլա Տավրուն փորձել են պարզել, թե ինչպե՛ս է ստացվում, որ մարդիկ տևական ժամանակ թրաֆիքինգի են ենթարկվում (ստրկական, սեռական, բռնի և չնչին վարձատրությամբ աշխատանքի տեսքով մարդկանց անօրինական շահագործումն է: Այն կազմակերպված ծանր և շահույթաբեր հանցագործությունն է: Հատկապես կանանց և երեխաների թրաֆիքինգը կանխարգելելու, զսպելու և պատժելու մասին ընդունվել է ՄԱԿ-ի «Անդրազգային կազմակերպված հանցագործությունների դեմ» կոնվենցիա), բայց չեն փորձում վերջ տալ իրենց ստրկությանը: Այսինքն, մարդը տարիներով մարմնավաճառությամբ է զբաղվում ու ամբողջ գումարը հանձնում է մեկին, ով առևանգել ու ստրկացրել է նրան: Միևնույն ժամանակ ազատ շրջում է քաղաքով, բայց երբեք չի համարձակվում մոտենալ ոստիկանի կամ թեկուզ սովորական քաղաքացու և օգնություն խնդրել: Փախչելու փորձ էլ չի անում: Հիշյալ ծավալուն ուսումնասիրության արդյունքում՝ մասնագետները պարզել են, որ սա ոչ միայն ֆիզիկական բռնության, այլև հոգեբանական աշխատանքի արդյունք է: Հետաքրքրական է նաև այն, որ «ապրանքային տեսքը» չփչացնելու համար, թրաֆիկյորները հազվադեպ են ծեծում իրենց գոհերին և նախընտրում են դիմել հոգեբանական ճնշման միջոցին: Հոգեբանական բռնության հիմնական գործիքն էլ ապամարդկայնացնում է՝ դեհումանիզացիան: Այս երևույթի մասին կարդալիս՝ մերօրյա որոշ իրողությունների հետ մոտս հստակ ասոցիացիաներ և գուցահեռներ առաջացան:

Նախ՝ աղեկվատ մարդու դեհումանիզացիայի համար թրաֆիկյորն անընդմեջ կրկնում է մի քանի մտքեր, որոնք դրոշմվում են գոհի ուղեղում՝ ա) գոհն անպետք է, անմիտ ու վախկոտ (11 հազար դասալիք ունենք, գիտե՞ք բանակում դավաճանության ինչքան դեպքեր ունենք, ռեզերվը չի մասնակցել մարտերին): Ժամանակի ընթացքում այս հոգեբանական բռնությունն իջեցնում է թրաֆիքինգի ենթարկվողների ինքնագնահատականը, և նրանք կորցնում են իրենց ինքնությունը (Էս ազգը ազգ չի, դավաճան է, քցող-թոնող ու փողի գերի): Հետագայում էլ իրենց ցուցմունքներում նույնիսկ նշում են, որ իրենք են մեղավոր թրաֆիքինգի ենթարկվելու համար, քանի որ էնքան հիմար են եղել, որ ընկել են ծուղակը (մեզ տեղն էր, մեզ հասնում է այստեսակ անփորձ ու անկարող իշխանությունը), բ) գոհը գտնվում է օտար երկրում և չունի ոչ անձնագիր, ոչ էլ կացության թույլտվություն (մեզ կադաստրի թուղթ է պետք, որ տնվորի կարգավիճակով չապրենք), գ) գոհը չի կարող դիմել ոստիկանների օգնությանը, քանի որ իրավապահները նրան կձերբակալեն և կուղարկեն բանտ, որտեղ նրա հետ կանեն ավելի ահավոր բաներ, քան անում է թրաֆիկյորը (եթե ինձ հեռացնենք, նախկինները կգան ու...), դ) գոհը չի կարող դիմել հաճախորդի, բժշկի, դոնապանի օգնությանը, քանի որ միանգամից կահագանգեն իրավապահներին, դե շարունակությունն էլ վերևում... (իմ փոխարեն ով էլ գա, նախկինների հետ կապ է ունենալու, դե նախկիններն էլ...), ե) գոհի միակ ընկերը հենց թրաֆիկյորն է, որը «թանկարժեք» հագուստ ու սնունդ է գնում նրա համար ու պաշտպանում փողոցային խուժաններից (ինձանից շատ հայրենիքը սիրող չկա), գ) գոհը կարող է հույս ունենալ, որ մի 5-6 տարուց կազատվի Էս դժոխքից ու կգան լուսավոր ժամանակներ, ուղղակի պետք է համբերել, թրաֆիկյորի պարտքերը վճարել (ապագա կա, խաղաղության դարաշրջան) և այլն և այլն:

Ասելս այն է, որ որքան հնարավոր է շուտ պետք է գիտակցական ու ենթագիտակցական մակարդակներում դուրս գալ գոհի կարգավիճակից, որպեսզի հնարավոր դառնա ինչ-որ բան փոխել: Իսկ ընդհանուր առմամբ մեր թղթե շերտի երկաթից կդառնար, եթե փորձությունների դարբնոցում չմանրանայինք ու միմյանց հակադրվեինք, այլ միաձուլվեինք պողպատյա կամքով, դառնայինք ուժեղ և ինքնավստահ: Այնինչ, բաժանվել ենք (կամ մեզ բաժանել են) ոչ մի կետում և ոչ մի հարցում իրար չգիջող, այլ միայն հակադրվող բևեռների: Ընդդիմությունն էլ փոխանակ իշխանության համար քաղաքական պայքարում իշխանափոխության գործընթացին իմպուլսներ տալու, դարաբաղյան ճակատում առկա դիվանագիտական անհաջողություններն ու տեղապտույտը քննադատելու, արտաքին քաղաքական և անվտանգային անբարենպաստ իրավիճակը շեշտելու և դրանք շտկելու ուղիներ հուշելու, ավելի հաճախ անգոր ու թևաթափ հեռանում է Ազգային ժողովի նիստերից: Իշխանությունն էլ իր հերթին ընդդիմության ակտիվացման փորձերը դիմավորում է սոցիալական բնույթի ակցիաներով՝ թոշակների բարձրացում, հակակոռուպցիոն աղմկահարույց գործերի քննություն և վերաբացում, ճանապարհաշինություն, սոցիալական արդարության ու տնտեսական բումի մասին տեղեկատվություն և այլն:

Իսկ թե ինչով կավարտվի ազգային և սոցիալական գաղափարներով երկու քաղաքական բևեռների բախումը, միանշանակ պատասխանել հնարավոր չէ: Միայն կարող ենք ասել, որ այդ հանգուցալուծման վրա կարող են ազդել հետևյալ գործոնները՝ 1. Արցախում Ադրբեյջանի կողմից երրորդ պատերազմի սանձազերծումը, 2. ուկրաինական պատերազմի ավարտական արդյունքները, 3. Երևանի քաղաքապետի ընտրության արդյունքները, 4. սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի դրական կամ բացասական զարգացումները, որոնք կարող են բախման գիծը աջ կամ ձախ տեղաշարժել, 5. նոր

ավտոբուս-տրոլեյբուսների հեռուստաէկրաններից երևացող պատկերների ազդեցության ներքո ներքաղաքական զարգացումների կանխատեսման մասին մտորումները և այլն: Կարճ ասած, ստեղծվել է մի վիճակ, երբ ազգային անվտանգության խնդիրը մի կողմ թողած, իրար միս ենք ուտում և 3000 դրամ թոշակ բարձրացնելով, պոպուլիստական հարցեր ենք լուծում:

Ստիպված դիմում եմ կողմերին. քանի ուշ չէ, արթնացեք, հակառակ դեպքում առանց երկիր կմնանք կամ կդառնանք հերթական Ուկրաինա, որտեղ թեև նախագահ Չեկենսկու քաղաքական կուսակցությունը կոչվում է «Ժողովրդի ծառա», սակայն ամբողջ աշխարհին է հայտնի, թե 2014-ից սկսած ինչ ծառայություններ է մատուցել և մատուցում ժողովրդին ընտրություններում հաղթանակած այդ քաղաքական ուժը: Ի դեպ, հաճախ է մտքովս անցնում, թե խեղճ պատմաբանները ապագայում այս ամենի մասին ի՞նչ պիտի գրեն և ի՞նչ եզրակացություններ կատարեն:

Այս ամենով հանդերձ, հասկանում եմ, որ այսօր Հայոց պետականության և հայության լինելիության բանալին Արցախում է: Եթե չենք ուզում վերածվել կուլտուր -մշակութային հանրության, այլ ուզում ենք մնալ ազգ ու պետություն, պետք է Արցախը պահենք հայաբնակ ու հայկական, այլ ելք ուղղակի չկա, ինչքան էլ թրքաբարոներն այլ բան համոզեն: Իսկ թե ո՞րն է Արցախի բանալի Լաչինի ճգնաժամի լուծման ճիշտ բանաձևը, ապա միայն հստակ հասկանում եմ, որ էս վիճակում գտնվող Հայաստանի համար դա ռազմական լուծումը չէ: Ավելին, դա լուծման կործանարար տարբերակն է: Քանի որ պատերազմի արյունը դեռ չի չորացել, կան հազարավոր զոհեր, վիրավորներ, բազմաթիվ գերիներ, անհետ կորածներ, հոգեբանորեն կոտրված հասարակություն: Եվ երբ տեսնում ես, թե ինչտեսակ մարդիկ են ասում Լաչինը միայն ուժով պետք է բացել, գնանք կովենք, խփենք սպանենք, որ ակամա ուզում ես ճշալ՝ եղբայր, 2020-ին, 44 օրյայի ժամանակ գնայիր խփեիր, սպանեիր, հասնեիր Կասպից: Միաժամանակ վստահ եմ նաև, որ խաղաղությունը չեն մուրում, այլ նվաճում են, որ եթե խաղաղություն ես ուզում, պետք է պատրաստվես ու միշտ պատրաստ լինես պատերազմի, որ խաղաղության գինը գիտի այն ժողովուրդը, որն արյուն է թափել դա ձեռք բերելու համար: Թե չէ բանակում չճառայածը երբեք չի հասկանա, թե ինչ է խաղաղությունը:

Сдана / Հանձնվել է՝ 24.08.2023

Рецензирована / Գրախուսվել է՝ 25.08.2023

Принята / Ընդունվել է՝ 28.08.2023

ПОЛИТИКА**Одна из причин трагедии Армении и Армянства – «традиционная» ненависть Запада к Восточному Христианству...****Шакарянц Сергей Э.***Ведущий специалист, Общественный институт политических и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона (Ереван, РА)
shwarzetodt@yandex.ru***EDN: UDAYMT****Ключевые слова:** Восточное Христианство, Россия, Запад, армянская нация, Геноцид, Турция, Кипр

Аннотация. Всё, что происходило и происходит с армянской нацией, - увы, вполне чётко вписывается в ту войну против Восточного Христианства, которую Запад вёл и ведёт на протяжении очень многих веков. Заявление главы Службы внешней разведки (СВР) России Сергея Нарышкина на XI Московской конференции по международной безопасности от 15 августа 2023 г., в котором он констатировал, что Западу нужно уничтожить веру в Бога, для него нет красных линий в этом вопросе, и на Украине он использует киевский режим для уничтожения Православия – это как будто бы подтверждение нашего вывода. «Запад позиционирует себя поборником религиозной свободы, точнее вседозволенности. В Европе и Соединённых Штатах разрешено почти всё: спиливать христианские кресты, сжигать Коран, святотатствовать и богохульничать. Чего действительно нельзя – так это защищать свою веру, относиться к ней серьёзно. Логика глобалистов понятна - в эпоху крушения старых идеологий и борьбы за новый мировой порядок традиционные религии являются источником силы и суверенитета людей, стран и народов, а значит они должны быть ликвидированы. Проявление этого подхода мы сейчас наблюдаем на Украине где буквально физически уничтожают каноническую православную церковь».

Мы понимаем, что в этом заявлении речь идёт только о судьбе Православия на Украине. Но если проанализировать то, что происходило и происходит в Арцахе, в приграничье Армении, если постоянно помнить, что Турция оккупирует Северный Кипр, если согласиться с Ираном, что "отцами" ближневосточного терроризма "в исполнении" боевиков "Исламского государства" являлись США, Англия и Израиль, и в цели террористов входило и "зачистка" от восточных христиан Ирака, Сирии и Ливана, наконец - если вспомнить все подробности так называемых "югославских войн" в 90-е годы, то мы убеждены, что наши выводы поддержат очень и очень многие люди. Тем паче что все "крестовые походы" Запада и его приспешников против Восточного Христианства приводят к Геноцидам – в первую очередь, именно восточных христиан...

То, что так называемый «Глобальный Запад» веками ненавидел и продолжает ненавидеть... Восточное Христианство, а значит – и всех восточных христиан, известно давно. Ещё с глубины веков, ещё с тех времён, когда Христианский мир разделился на Католичество и Православие. Но приводить примеры из глубины веков – честно говоря, не стоит, хотя можно и нужно упомянуть: история знает прецедент, когда организовывавшийся якобы «во имя Освобождения Гроба Господня» пресловутый Крестовый поход западных христиан, то есть – коллективного Запада, так и не дошёл до стен Иерусалима, а завершился... захватом и оккупацией Константинополя, разрушением Византийской Империи. [1]. То есть – Цитадели, центра всего Восточного Христианства. После захвата города начались массовые грабежи и убийства греко-православного населения... Да, после двух неудачных осад 1235 и 1260 годов, в 1261 г. в отсутствие венецианского флота небольшой отряд никейского императора занял плохо защищённый Константинополь. Византийская империя

формально была восстановлена, – но вот именно формально, потому что её социально-экономический упадок и демографическое угасание продолжались. Захват Константинополя католиками привёл к усилению этно-религиозной вражды на Балканах и установлению атмосферы всеобщего политического хаоса. В итоге удар Запада по Византии существенно ослабил Православную Державу, она не смогла восстановить былые силу и могущество даже за 200 лет (!!!), и вскоре в 1453 г. – Византия была захвачена и уничтожена кочевыми турками-османцами [2].

Все исследователи признавали и отмечали – действительно, падение Константинополя и оккупация Византии турками оказали глубокое влияние на весь мир, начиная с Западной Европы. Но при этом «стыдливо» умалчивают, в особенности – западные учёные и исследователи, что падение Константинополя и уничтожение Византийской империи – это длительный процесс, который начали вовсе не турки, а западных христиане-католики. Обобщённо – коллективный Запад, и, увы – к сожалению и современного человечества, Запад продолжает

ненавидеть и пытаться уничтожить Восток, то есть – Восточное Христианство, даже сейчас – в XXI веке...

Но копаться в глубине веков во имя выяснения истины о том, что же служит стержнем этой ненависти Запада к Востоку, Восточному Христианству – в наше время представляется ненужным. В конце концов, все же отлично понимают – дело вовсе не в том, что в борьбе за влияние и, значит, власть над Христианским миром Папа Римский (Иоанн VIII) и Патриарх Константинопольский (Фотий) когда-то (в 878 г.) предали друг друга анафеме. Это же ведь лишь формальным поводом для конфликта тогда стали претензии Рима к законности процедуры избрания Константинопольского патриарха Фотия. Однако фактически в тот период Римская курия пыталась проникнуть на Балканы, что противоречило интересам Византийской империи [3]. То же самое можно сказать и о «встречных» анафемах Рима и Константинополя в июле 1054 г. – когда патриарх Константинопольский Михаил Кируларий и легат Папы Римского Льва IX кардинал Гумберт предали друг друга анафеме, так называемая «великая схизма» (сам IX к тому времени скончался) [3]. Католичество, т.е. Запад, пусть и под флагом Папы Римского, начал особый вид борьбы с Востоком – **прозелитизм** [т.е. по сути «перевербовка», «переманивание», стремление обратить других в свою веру, а также деятельность, направленная на достижение этой цели], захват епархий (земель), начиная с Балканского полуострова, которые традиционно признавали примат духовной власти Патриарха Константинопольского. То есть – Восточного Христианства, Православия...

К сожалению, эта, так сказать, «тема» сейчас не менее актуальна, чем в те далёкие века Раннего Средневековья, или же – времена «греко-униатства» на территории современных Польши, Украины и Белоруссии (начиная с Брестской унии 1596 г. и по сей день) [4]. Доказательством нашей правоты служит, например, заявление главы Службы внешней разведки (СВР) России Сергея Нарышкина на XI Московской конференции по международной безопасности от 15 августа 2023 г., в котором он констатировал, что Западу нужно уничтожить веру в Бога, для него нет красных линий в этом вопросе, и на Украине он использует киевский режим для уничтожения Православия. *«Запад позиционирует себя поборником религиозной свободы, точнее вседозволенности. В Европе и Соединённых Штатах разрешено почти всё: спиливать христианские кресты, сжигать Коран, святотатствовать и богохульничать.*

Чего действительно нельзя – так это защищать свою веру, относиться к ней серьёзно. Логика глобалистов понятна – в эпоху крушения старых идеологий и борьбы за новый мировой порядок традиционные религии являются источником силы и суверенитета людей, стран и народов, а значит они должны быть ликвидированы. Проявление этого подхода мы сейчас наблюдаем на Украине где буквально физически уничтожают каноническую православную церковь», – сказал Нарышкин. – Составляются самые настоящие расстрельные списки, и люди попадают в них за то, что не хотят предавать истинную веру в угоду еретикам. Аналогичную агрессивную политику США и их пособники десятилетиями проводили в странах Латинской Америки, Африки и Азии, жёстко расправлялись со всеми, кто смел выступить против американского неоимпериализма». Кроме того, он прокомментировал высказывание верховного представителя ЕС по иностранным делам и политике безопасности Жозефа Борреля, в котором он сравнил Европу с «цветущим садом», в остальной мир с «джунглями». *«Хочется раскрыть глаза главному европейскому дипломату: здоровому в духовном и физическом отношении человеку на самом деле неприятно, а порой и даже страшно приезжать в Европу – такое количество извращений разного рода там расплодилось», – сказал он.* К этому вескому свидетельству остаётся добавить лишь то, что именно 15 августа 2023 г. сотрудники украинской фашистской полиции приступили к штурму корпусов 54, 57 и 58 Киево-Печерской лавры канонической УПЦ, эти корпуса оцеплены. Силовики срезали замки и ворвались в 57 корпус. В данных корпусах проживают не только паломники, но и часть братии монастыря. Чем кончится трагедия в этом историческом центре Мирового Православия – мы даже не берёмся гадать и предугадывать... [5].

В сущности, если никогда не забывать, что очень многие исследователи, по крайней мере, одной из глобальных причин 1-й Мировой войны называли и называют столкновение двух геостратегических программ – английской («три К» – т.е. Калькутта-Каир-Кейптаун) и немецкой («три Б» – т.е. Берлин-Бизантиум [Константинополь]-Багдад, или, «в простонародье» – «Багдадская железная дорога»), жертвой чего и стали свыше 1,5 армян, почти столько же греков, десятки тысяч ассирийцев и даже езидов-язычников (солнцепоклонников), [6] то давайте не будем забывать, что армяне, греки и ассирийцы – это как раз представители Восточного Христианства, у армян – Апостольское Православие, греки и ассирийцы – просто из

Православия, или как их именуют на Западе – Ортодоксы. Армяне, греки и ассирийцы требуют, чтобы мир признал преступления против их народов, совершённые в годы 1-й мировой войны, ГЕНОЦИДАМИ, но даже армянам, Геноцид которых признан немалым количеством государств мира, так и не удаётся добиться от Запада решающих вердиктов – прежде всего, в отношении «исполнителей» Геноцида, т.е. Турции и турок. Потому что «наследники» Англии – элиты США заняли двоякие позиции, потому что сама Англия категорически наотрез отказывается официально признать, что Турция и турки – геноцидники... И так далее. Покаялась-то и признала Геноцид армян только Германия, а вот англо-саксы – нет. Но разве же в 1914-18 гг. «не знали», что их геостратегические проекты «сталкиваются» именно в Западной Армении, оккупированной Османской Турцией, и уже в силу этого сей факт приведёт и к военным столкновениям на данной территории, а значит – к гибели и лишениям подавляющего большинства народов, живших тут тысячелетиями?!.. Конечно, знали – как знали и то, что жертвы Восточных Христиан в Армении это тоже цель западных государств, этно-территории «зачищаются». А в случае с армянами так и высказывались – от «неблагонадёжных»... Наилучшим образом, как мы считаем, все эти перипетии исследовали эксперты – этнопсихолог, политолог и востоковед Светлана Смирнова-Лурье (Санкт-Петербург, РФ – ныне покойная) и Левон Казарян (Ереван, Армения) в совместной работе «Принципы организации геополитического пространства», опубликованной ещё в 2012 г. [7].

Но в меньшей степени Запад терроризировал и Православные народы Балканского полуострова и Восточного Средиземноморья. Даже если «оставить в покое» 2-ю мировую войну, в ходе которой были умерщвлены десятки (!!!) миллионов русских, белорусов, сербов и так далее, хотя, например, такое слово как «Ясеновац», должно быть приравнено ко всем Освенцимам (Аушвиц-Биркенау), Майдакекам, Дахау и так далее, мы очень «статично» можем констатировать, что и после 2-й мировой войны «крестовый поход» Запада против Восточного Христианства продолжался почти непрерывно. Хотя и «Ясеновац» – особая статья в списке преступлений Запада. Это была система лагерей смерти, созданная усташами-хорватскими (католическими) фашистами в мае 1941 года. Располагалась на территории так называемого «Независимого государства Хорватия», на деле – зоны оккупации немецкими войсками в Югославии, в 60 км от Загреба.

«Ясеновац» был самым крупным лагерем смерти НГХ. По разным оценкам, хорватскими усташами в нём было убито от 83 000 до более чем 700 000 человек – сотни тысяч сербов, а также тысячи евреев и цыган [8]. Чем это – не Геноцид, не, так сказать, Холокост Православных тогда ещё граждан королевской Югославии? Но тщетно искать даже намёки у западных авторов-историков 2-й мировой войны на то, что католики-фашисты планомерно истребляли представителей Восточного Христианства на Балканском полуострове... Не потому ли стал возможным новейший Геноцид Православных в 90-е годы, во время так называемых «балканских войн», начавшихся и шедших после того, как Запад спровоцировал и инициировал развал, уничтожение, в конечном счёте – распад некогда Югославской Федерации?.. Ведь Геноцид сербов и других Православных во время 2-й мировой войны не то что не был осужден – он вообще остался непризнанным!.. И непризнанным – именно Западом, который, как и после 2-й мировой войны, так и в 90-е годы «негласно», но явно встал и продолжает стоять на стороне католиков-хорватов, даже – боснийских мусульман, даже – албанцев-мусульман края Косово и Метохия, но ни в коем случае не на стороне Православных! Это, к сожалению для всех стран Запада, заметно при любом положении и при любых ситуациях, что называется – невооружённым взглядом.

Особый фашизм у Запада – так сказать, анти-Православный. Но мы утверждаем – это в целом направленный против всего Восточного Христианства фашизм, раз уж Запад не пощадил и Апостольских Православных, то есть армян. Так что прав директор СВР России С.Нарышкин – Запад делает всё для уничтожения Православия. Но – ещё раз подчеркнём, не только Православия, а всего Восточного Христианства. Так, Западом инспирированы процессы уничтожения Эфиопии, растянувшиеся на несколько десятилетий [9] – и, значит, под угрозой уже и Эфиопская Православная церковь Тевахедо, создание которой восходит к принятию христианства королевством Аксум в 330 году (!!!) и насчитывает от 36 до 49,8 миллионов приверженцев в Эфиопии. Или – вспомним, как Запад рьяно поддерживал исламистских якобы «террористов» из группировки «Исламское государство» (ИГ) с 2014 г. в Ираке и Сирии, хотя отлично знал, что эти наймиты спецслужб США, Англии, Израиля и Турции пытаются захватить власть с лозунгами: «Христиан – в море, алавитов – в землю»! А о том, что эти суннитские ублюдки-«террористы» на самом деле –

«продукт» совместной деятельности спецслужб стран Запада, Турции и Израиля, с лета 2014 г. многократно заявляли и заявляют спецслужбы Ирана и Сирии [10; 11]. Что интересно Запад плевать, Запад не морализирует на тот счёт, что, к примеру, армян, греков, ассирийцев, езидов он уничтожал в 1915-23 гг. руками Турции и турок, а, допустим, христиан (и алавитов) Сирии, как и христиан и езидов Ирака – руками «террористов» из группировки ИГ, а в случае с Эфиопией прибёг к фактору межэтнической и субэтнической разделённости.

Мы считаем, что самым нагло бросающимся в глаза примером ненависти Запада к Восточному Христианству в течение XX века было потворство США и Англии захвату и оккупации Северного Кипра со стороны Турции в 1974 г., а также так называемые «балканские войны» в 90-е годы. Оккупации Кипра скоро исполнится 50 лет. Вторжение турок основательно поощряли именно Англия и США, и даже в 1974-м «ходили слухи», что реальной причиной той трагедии является вопрос о судьбе двух бывших британских военных баз на Кипре – в Акротири и Декелии. И как себя «проявили» США и Англия, «якобы» лепетавшие тогда о равной значимости для них обоих союзников по блоку НАТО – Греции и Турции??? Крайне предательски и подло. Греция же бросилась на помощь к грекам-киприотам. Авиация США перехватывала греческие самолёты, которые летели в сторону конфликта. Военно-морские корабли США и Англии блокировали на море военные корабли Греции – и под угрозой открытия огня вынудили вернуться в порты своего базирования. Высадка и этническая чистка, произведённая турецкими войсками, привели к де-факто разделу острова на две части, населённые турками и греками соответственно, и, уже во вторую очередь, к реставрации правительства архиепископа Макариоса. Хотя турки воспользовались именно отстранением Макариоса для своей интервенции, после высадки они перестали признавать его президентом Кипра [12]. И что же США и Англия?! Одни лишь «призывы» и бумажки, на всё это Турция откровенно плевала и плюёт. Мы не станем тут подробно и на сотнях страниц расписывать и доказывать, что всё это происходит в итоге закулисных сговоров США и Англии с турками.

Ну – так что: ОТ КОГО «этнически защищали» турки оккупированную часть Кипра?! От греков и армян – представителей Восточного Христианства!!! Защитил ли Запад подвергшихся Геноциду греков и армян Кипра? Конечно, нет. Представить трудно, даже

страшно – блоку НАТО «не хватило» почти 50 лет (!!!), чтобы освободить Кипр от турецкой оккупации!.. Где режим бесполётной зоны над Северным Кипром, который Запад «внедрял» и против законного правительства, допустим, Ливийской Джамахирии (2011 г.), Сирии (2012 г.) и так далее? Не было такого применено против Турции – никогда. После неоднократных обращений греков и армян-киприотов за защитой своих прав, нарушенных в результате турецкой оккупации северной части острова, Европейский суд по правам человека (ЕСПЧ) признал Турцию ответственной за нарушения прав киприотов, вынужденных покинуть свои дома и земли на севере Кипра (дело Лоизиду против Турции 1996 года). В 2009 году ЕСПЧ обязал Турцию выплатить 13 млн. евро в качестве компенсации за нарушения права собственности киприотов, подвергшихся Геноциду на территории Северного Кипра. 12 мая 2014 г. Большая палата ЕСПЧ в Страсбурге вынесла решение о взыскании с Турции в пользу Республики Кипр компенсации в размере 90 миллионов евро за нарушение Европейской конвенции по правам человека на территории Северного Кипра начиная с 1974 года, из которых 30 миллионов должны были бы получить в качестве компенсации морального вреда родственники пропавших киприотов, а 60 миллионов – пострадавшие греки-киприоты с полуострова Карпас. Но на следующий день Турция официально отказалась исполнять это решение Европейского суда. *«Мы не станем платить эту сумму стране, которую мы не признаём»*, – заявил тогдашний министр иностранных дел Турции Ахмет Давутоглу... [13].

Наказана ли Анкара, хотя бы и после мая 2014 г. со стороны Запада? Ничуть! Ни на йоту. Применяет ли Евросоюз (ЕС) хотя бы нечто сугубо теоретическое в качестве сокращения возможностей Турции в Европе и в целом на международной арене?! Ведь турки публично заявляют – с наглостью, присущей исключительно туркам, что они не признают... страну-члена ЕС!!! То есть, по сути, в косвенной форме Анкара ставит под вопрос сугубо легитимность и всего ЕС!!! Нет. Европа, как и США с Англией, потакают туркам. А Кипр...

Кипру (речь, конечно же, о международно признанной Республике Кипр-члене ЕС), видимо, надо готовиться к очередной странице своей трагедии, так как Запад Вот что не далее как 11 августа писали различные СМИ. Нынешний разворот Турции в сторону Запада связан с желанием Анкары после долгих десятилетий вступить в ЕС. Одним из препятствий на пути к евроинтеграции, что

известно тоже почти 50 лет, является нерешённость кипрского конфликта и определение статуса зависимой от Анкары так называемой «Турецкой Республики Северного Кипра» («ТРСК»). Но недавно произошли события, позволяющие утверждать, что определённые силы на Западе готовы признать независимость этой самой «ТРСК» для того, чтобы Турция в ближайшие десятилетия была надёжным форпостом НАТО, направленным против России, Ирана, Сирии и Китая. 31 июля 2023 г. в британском политическом журнале «Politics Home» вышла статья депутата от Демократической юнионистской партии Сэмми Уилсона под названием «Кипру нужно собственное соглашение Страстной пятницы». В ней автор проводит аналогию между англо-ирландским конфликтом и конфликтом в Северной Ирландии с противостоянием на Кипре: «Когда я смотрю на недавнюю историю Кипра, легко провести параллели между островом Кипр и островом Ирландия. На обоих островах есть общины, которые глубоко разделены и пострадали от интенсивного межконфессионального насилия по религиозному и политическому признаку».

Далее депутат-юнионист высказывает мысль, что опыт урегулирования конфликта в Северной Ирландии поможет найти решение для кипрского конфликта. При этом по ходу статьи видно, как Уилсон, начиная как объективный посредник, постепенно переходит на сторону турок-киприотов. Начал он с констатации общеизвестных фактов: «С одной стороны, у нас есть поддерживаемое Грецией и признанное ООН кипрское правительство. С другой стороны, у нас есть поддерживаемая Турцией Турецкая Республика Северного Кипра (ТРСК). Раздел острова вдоль установленной ООН линии прекращения огня является результатом государственного переворота 1974 года и последующей турецкой интервенции. Пока все попытки найти мирное решение не увенчались успехом. Наиболее многообещающий план, урегулирование ООН 2004 г., был принят турками-киприотами, но отвергнут греками-киприотами». Однако затем Уилсон стал откровенно критиковать греков-киприотов, написав: «Для меня это банальная ситуация. У нас есть две общины, у которых есть непримиримые разногласия, и история одной стороны, чьи конституционные и юридические требования нарушаются. Нынешний раскол возник в 1963 году, когда президент Макариос предложил и внедрил односторонние изменения в конституцию вопреки решению Верховного конституционного суда Кипра, что привело к

длинной серии событий, которые в конечном итоге раскололи остров. На Кипре это явно привело к тому, что община турок-киприотов отозвала своё согласие на „признанное“ кипрское правительство. Вместо этого у нас есть полностью функционирующие правительства, администрации и демократические системы по обе стороны границы». В итоге, британский депутат пришёл к выводу: «Я не вижу причин, по которым ТРСК не может быть принята ООН в качестве независимого государства; несомненно, решение Международного суда 2010 года о независимости Косово должно придать дополнительную законность требованию ТРСК. Если в будущем появится возможность для реинтеграции, соглашение, подобное Белфастскому соглашению/соглашению Страстной пятницы, позволит это сделать». Ну и, конечно же, Уилсон считает, что посредником в урегулировании конфликта на Кипре должна быть Великобритания [14].

Другим важным событием, связанным с кипрским конфликтом, является посещение «ТРСК» конгрессменом-республиканцем от штата Техас Питом Сешнсом, о чём стало известно 3 августа. Это был частный визит, к которому США формально не имели никакого отношения. Сешнс посетил ТРСК по приглашению Торгово-промышленной палаты турок-киприотов, возглавляемой Тургаем Денизом. Нюанс же заключается в том, что техасец стал первым американским конгрессменом, который прибыл в турецкую часть Кипра через Турцию, приземлившись в аэропорту Эрджан, что вызвало осуждение со стороны Министерства иностранных дел Кипра. Американец провёл встречу с президентом «ТРСК» Эрсином Татаром, на которой присутствовали специальный представитель президента Северного Кипра Эргюн Олгун и советник по правовым вопросам Сюлен Карабаджак. Сешнс заявил, что рад возможности посетить «ТРСК» после того, как бывал на греческой части Кипра и выразил интерес к точке зрения турок-киприотов. Конгрессмен также добавил общие слова о необходимости уважения двух общин острова и возможности заключить соглашение только при наличии сильных руководителей. Сопоставляя статью британского депутата и визит американского конгрессмена, высветляется стремление определённых кругов в США и Великобритании легализовать «ТРСК», чтобы убрать серьёзное препятствие на пути к вступлению Турции в ЕС. Подобного рода действия отвечают интересам официальной Анкары, которая де-факто сделала свой выбор в пользу евроатлантического сообщества в усло-

виях нарастающего глобального противостояния за будущее мира [14].

Понятно, что этому предшествовала «работа» Турции с американскими и британскими кругами по решению кипрского конфликта, и такая «работа» тоже понятна, так как сейчас ЕС представляет из себя конгломерат стран, зависящих от США или Великобритании. Поэтому если Вашингтон и Лондон в определённый момент решат легализовать «ТРСК», то ЕС последует их примеру и сделает европейский выбор Турции реальностью. При этом нужно отметить, что в последнее время появляется всё больше признаков нормализации отношений Турции и с Грецией, когда обе страны предпочитают действовать против России в рамках евроатлантической солидарности. Так, 3 августа министр иностранных дел Греции Георг Герапетритис дал интервью двум египетским телеканалам, в которых высказался за развитие нормальных отношений с Турцией и её сближение с Европой. Герапетритис коснулся спора между Афинами и Анкарой по поводу исключительной экономической зоны и континентального шельфа, который может быть решён Международным судом в Гааге. В одном из интервью он упомянул кипрский конфликт, который, по его мнению, должен быть решён путём создания федерации. Греков «континентальной» Греции и Турцию объединяет, что тоже понятно, то, что они – члены НАТО, а НАТО де-факто воюет не просто против каких-то ДНР или ЛНР или даже России. Нет же!!! НАТО воюет против русских и русского православия!!! И в этой войне Православные греки Греции предают своих братьев и сестёр – Восточных Христиан, во имя союза с НАТО и агло-саксами предают своих соплеменников на Кипре и так далее.

Однако заявлению главы МИД Греции не стоит придавать такого большого значения. Поскольку Греция зависит от США, а правительство Кириакоса Мицотакиса не скрывает своей ориентации на Вашингтон, то в случае, если американцы посчитают нужным признать независимость «ТРСК», Греция не будет возражать. К тому же, изменения в общественном сознании продвигаются постепенно. Сначала американский конгрессмен впервые посещает «ТРСК» через территорию Турции, а британский депутат в статье призывает признать независимость государства турок-киприотов. А через какое-то время идея легализации «ТРСК» будет продвигаться на более высоком уровне, возможно, что даже под прикрытием сохранения территориальной целостности Кипра. Жизнь доказала, что ради укрепления евроатлан-

тического сообщества в противостоянии с Россией и Ираном США и Великобритания пойдут на всё [14]. И, кстати, турки отлично в курсе, что Запад – на их стороне, поддерживает исключительно Турцию и турков. Именно поэтому они настолько обнаглели, что позволяют себе...нападать и на миротворцев ООН – «голубые каски», якобы охраняющие «мир и стабильность» (а на деле – помогают Западу легитимизировать оккупацию Северного Кипра...) на острове. Мы имеем в виду инцидент, зафиксированный 18 августа 2023 г. Миротворческие силы Организации Объединённых Наций на Кипре решительно осуждают нападения на миротворцев ООН и уничтожение транспортных средств ООН турками-киприотами. Как сообщает ресурс «Greek City Times», этот инцидент произошёл в буферной зоне возле деревни Пила, после того, как миротворцы ООН приостановили несанкционированные строительные работы в этом районе. Действия, ставящие под угрозу безопасность миротворцев ООН и наносящие ущерб имуществу ООН, являются недопустимыми и квалифицируются как серьёзные нарушения международного права, за которые будут преследоваться по всей строгости закона. Миротворческие силы ООН на Кипре настоятельно призывают турок-киприотов признать и уважать санкционированную юрисдикцию миссии в пределах буферной зоны ООН, воздерживаться от любых действий, которые могут привести к эскалации напряжённости, и незамедлительно вывести весь персонал и технику из буферной зоны ООН. Миссия активно следит за ситуацией и по-прежнему привержена поддержанию спокойствия и стабильности в регионе, сообщил ««Greek City Times» [15].

Но это – большой вопрос, нападавшие на миротворцев ООН были именно «турками-киприотами», или это – уже потомки тех «континентальных» турок, которых Турция целевым образом и постоянно «завозила» на Кипр с целью изменения этнического состава населения острова. Конечно, в первую очередь – именно на Северном Кипре [16]. Турки всегда так поступали и поступают – неважно против кого, против греков, армян или даже алевитов – так называемых «дерсимских персов», которых более часто ошибочно называют «курдами заа». Сначала – массовые убийства и депортации в рамках этнических чисток, затем – переселение на «зачищенные» территории «чистых турок», и так далее. Причём Турция подвергает Геноциду даже... самих турок-киприотов, видимо – потому, что часть турок-киприотов это мусульманизированные греки... [17]. Но Анкара по-

прежнему продолжает свои преступления против человечества на Кипре – то есть, по-прежнему в этих деяниях поддерживается Западом. И это тоже – подтверждение того, что Западу были нужны геноциды против греков и армян Кипра, то есть против Восточных Христиан...

Как можно заметить, история несчастного и многострадального Кипра самым наглядным образом демонстрирует изощрённый, пещерный негатив Запада в отношении греков-Православных, а также армян-Апостольских Православных. Растянутый на примерно 50 лет, не останавливающийся, постоянно продолжающийся Геноцид Восточных Христиан – под покровительством Запада, прежде всего – так называемых англо-саксонских государств. Впрочем, учитывая, что в последние годы «лезет» в кипрские дела и Израиль, пытающийся присвоить (естественно, что незаконно...) газовые месторождения на шельфе Средиземного моря у берегов Кипра, - то также можно (пока!..) предположить, что постоянно при решении вопроса о Кипре закулисно «маячило» и еврейское государство, пусть даже чисто внешне Тель-Авив как бы сохранял «нейтралитет». Но ведь Израиль,- это сиречь «детище» англо-саксонских стран (США и Англии), а содержится это государство... в сущности, на средства, выделяемые напрямую из бюджета США, причём исчисляются эти средства во многих десятках миллионов долларов [18]. Давайте не будем оспаривать – никогда США в таком объёме не помогали ни оставшимся в живых после Геноцида на Северном Кипре грекам и армянам-киприотам, ни той части Кипра, на которой греки сохранили свои территории и власть, ни даже континентальной Греции. Как тут ни сказать – помогли бы США, или та же Англия в таких (!!!) объёмах Республике Кипр, или – Кипру и Греции, так, глядишь, уже давно бы был положен конец турецкой оккупации Северного Кипра и давно бы состоялся «энозис» - многовековое воссоединение Кипра с континентальной Грецией... Но эти благородные цели движут Западом – Запад, как и многие века назад, ведёт войну на уничтожение Восточного Христианства. В этой войне Кипр – одна из стратегически важных точек мировой карты для Запада...

И нам кажется, что уже более понятно, почему Запад – и опять «чужими руками», в данном случае – боевиков террористической группировки ИГ и иных террористических организаций, вёл и ведёт войну за «искоренение» восточных христиан в тех же Ливане, Сирии, Ираке. А Израиль ведёт войну против

палестинцев-христиан, проводя политику по вынуждению христиан к массовой миграции из Палестины. Чем не фашизм англо-саксов и сионистов?! Обратим внимание – в «прицеле» США, Англии и Израиля, которым пособничает Турция, опять-таки побережье Средиземного моря, только не кипрское, а ливано-сирийское. И в этом мы тоже видим давнишнюю запланированность и закономерность преступных деяний Запада, сионизма и Турции.

Однако тот фашизм и человеконенавистничество, которые Запад продемонстрировал в 90-е годы на Балканах в отношении Югославии и Православных народов Югославии, - это, можно сказать, пик вестерналистского фарисейства с болтовнёй о «правах человека» и «праве на самоопределение», основанного только на том, что всех эти «права» касались и касаются, кроме Православных христиан! То, что Югославия была сложным государством со сложными внутренними отношениями между субъектами этой федерации, - конечно, факт. Выше по тексту мы уже упоминали об одном из эпизодов 2-й мировой войны – лагеря смерти «Ясеновац». Фашизмом и геноцидом в отношении Православных в те годы «занимались» почти все – и боснийские мусульмане, обожавшие выслуживаться перед немецкими захватчиками, и хорватские фашисты-ушати, которые даже участвовали в составе войск Вермахта в войне против СССР, и косовские албанцы-мусульмане. Вспомните: кто в 90-е годы «дербанил» Югославию???? Да – пособники Третьего Райха, немецких фашистов в 1940-45 гг. Но поразительно то, что это своеобразный «реваншизм» обильно поддерживался США и Англией – а ведь в своё время Югославия была именно их детищем. То, что они создали 1 декабря 1918 г. – именовалось Королевством сербов, хорватов и словенцев, и только позднее, 3 октября 1929 г. было официально переименовано в Югославию.

И Югославия ведь и после 2-й мировой войны была куда больше связана с Западом, чем с СССР, с «советским лагерем». Сербско-хорватские «споры» практически всегда выступали как «застрельщики» иных проблем межобщинных отношений. Мы не станем их разбирать, но следует учесть, что эти противоречия в первую очередь, вытекали из того, что до окончания 1-й мировой войны хорваты, словенцы и территория Боснии/Герцеговины являлись землями, в разные годы включённые в состав габсбургской Австро-Венгрии и носили на себе значительный налёт немецко-венгерского давления и влияния, умноженного... конечно же, на католичество. Православные

жители Югославии по многовековой традиции ориентировали на Православный Мир, в первую очередь – на русских и Россию, конечно же. В этом свете, как мы полагаем, не случайны те подозрения, что в начале 90-х основным спонсором дробления Югославии и «подпитки» межобщинных войн с нацеленностью на уничтожение Православия выступала Германия Гельмута Коля, который до этого «успешно» объединил ФРГ с ГДР, благодаря «непонятым процессам» в СССР и так далее. Но очень быстро бразды «правления» в югославских войнах заграбастали США, Англия и, разумеется, блок НАТО...

В международной прессе, в работах довольно многих исследователей об этой Югославской войне было написано так много, что мы не берём на себя обязательство представить какую-то новую теорию о том, почему всё так началось в Югославии и почему Запад так по-фашистски отнёсся и продолжает относиться к Православным – уже, увы, бывшей Югославии.

Особая жестокость Запада проявилась при разгроме и уничтожении Республики Српска Краина (Сербская Краина), РСК. Мир видел, что хорватские фашисты в первую очередь со звериной жестокостью убивают женщин, детей, стариков-Православных, что поджигают Православные храмы и церкви, что казнят Православных священников. Повторились все самые страшные картины годов 2-й мировой войны, не уступавшие по трагичности тому, что творилось в концентрационных лагерях, организованных хорватами-католиками для некаатоликов в 1940-45 гг., естественно – в первую очередь для Православных [19]. «Операцией» хорватов по уничтожению сербов и РСК («Буря», август 1995 г.) по сути руководили...американцы [20]. И это утверждают не только сами балканцы – православные или нет. В начале двухтысячных годов автору данного материала довелось в Ереване во время одного из «круглых столов», посвящённых политическим и военным проблемам Закавказья, познакомиться с отставным американским военным, который буквально пылал радостью и гордостью за то, что именно он «курировал» усташские банды, когда хорваты убивали сербов или изгоняли Православных их городов, сёл, домов... Прочтите эту цитату – и мне, автору, которому довелось воочию услышать признания фашистского американского вояки в Ереване, уже ничего не нужно будет доказывать – никому в мире: *«Хорватская армия при поддержке вооружённых сил Боснии и Герцеговины и авиации НАТО начала операцию «Буря», в ходе которой была ликвидирована*

Республика Сербская Краина. Эксперты называют «Бурю» одной из крупнейших наземных операций и этнических чисток в Европе со времён Второй мировой войны. Наступление сопровождалось убийствами и изгнанием сербских мирных жителей. По оценкам историков, свои дома вынуждены были покинуть около 200-250 тыс. человек. Этнический состав населения региона после проведения операции радикально изменился. Аналитики расценивают события 1995 года на Балканах как преступление против человечности, которое осталось фактически безнаказанным» [21].

Фашизм Запада продолжился и в Босанской Српски Республике – Боснийской Сербской Республике (БСР). Этнические чистки, массовые казни простых сербов, Православных священников и так далее в БСР были остановлены только потому, что Россия «вдруг вспомнила», что сербы всегда были дружелюбны и благосклонны к России... Кто знает – «вспомнила» бы Россия это чуть раньше, и Краину не постигла бы участь возложенной на алтарь усилий и стремлений Запада ликвидировать Православие на Балканах?!.. Но ведь фашизм Запада проявлен даже в том, что когда «учредили» Международный трибунал по Югославии, то... к ответственности западные следователи и прокуроры в основном привлекали исключительно православных сербов! А основная масса хорватов, боснийских мусульман и косовских албанцев, которых «для паритета», так сказать, «вызывали на отдых» в Гаагу, либо оправдывались, либо же отделялись символическими наказаниями. Материалов в мире по этой теме – великое множество [22; 23; 24]. Но для автора данного материала самым красноречивым доказательством полной и безоговорочной причастности Запада к фашизму и Геноциду против Православия и Православных (т.е. восточных христиан) стал... «труд» бывшего прокурора того самого Гаагского трибунала по Югославии Карлы дель Понте. Эта верная «деятельница» и прислужница Запада (правда, лишь только после того, как её «ушли в отставку» и отправили послом Швейцарии в Аргентину...) в своей книге «мемуаров» - «Охота: я и военные преступники», спокойно и хладнокровно писала, что ещё в 1999 году (как раз когда НАТО начала «праведную» войну против Белграда «за Косово») лидеры косовских албанцев наживались на похищениях сербов и торговле их внутренними органами. Мадам дель Понте фактически расписалась своей книгой в том, что не расследовала чудовищные преступления, о которых ей было известно.

Фраза из этой «книги признаний»: ««Косовары потрошили сербов на органы». В чём преступление Запада? Не только в том, что опекал албанцев-мусульман и не только в том, что способствовал оккупации края Косово и Метохия, а затем и отторжению этого многострадального края. Но и в том, что «прокурор Запада для сербов», отлично зная, что творят наркодельцы-«националисты» косовских албанцев с Православными, ни пальцем не пошевелили для того, чтобы массово арестовывать и карать албанских лидеров за геноцид против сербов [25; 26; 27].

Согласимся – тема неисчерпаема, её трудно вместить в 10, 20, даже в две тысячи страниц. Потому что, опять-таки вернёмся к заявлению директора СВР России С.Нарышкина – Запад продолжает войну с целью уничтожения Православия (т.е. Восточного Христианства), и конкретно на Украине, «где буквально физически уничтожают каноническую Православную церковь», для этого использует киевский фашистский режим необандеровцев. Последняя страница в этой трагедии Восточного Христианства и, конкретно, Православия, видимо ещё впереди, и мы не берёмся сказать, когда фашизм Запада закончится.

Список использованных источников

1. Робер де Клари. «Завоевание Константинополя» / Пер. М. А. Забова. – М.: Наука, 1986.
2. «Армянские хронисты о падении Константинополя» / Тексты подготовил к изданию А. С. Анасян. Перевод с древнеармянского С. С. Аревшатына. // Византийский временник. – М.: Наука, 1953. Т. 7. Стр. 444-466.
3. <https://expertmus.livejournal.com/207591.html>
4. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/sie/18255/%D0%A3%D0%9D%D0%98%D0%90%D0%A2%D0%A1%D0%9A%D0%90%D0%AF>
5. «Запад руками киевской хунты уничтожает Православие – Нарышкин» // <https://easaily.com/ru/news/2023/08/15/zapad-rukami-kievskoy-hunty-unichtozhaet-pravoslavie-naryshkin>
6. «Финансовый капитал и империализм» // <https://investobserver.info/finansovyy-kapital-i-imperializm/>
7. «Принципы организации геополитического пространства» // http://rossia3.ru/politics/russia/prinzipy_geopol
8. «Jasenovac» // <https://encyclopedia.usmmm.org/content/en/article/jasenovac>
9. Урумов (Акопян), Альберт «Эфиопия - «всё»? Как мы проигрываем Африку», 14.08.2023 г. // <https://easaily.com/ru/news/2023/08/14/efiopiya-vsyo-kak-my-proigryvaem-afriku>
10. https://lenta.ru/news/2023/04/21/ig_usa/; <https://news.ru/world/v-irane-raskryli-kto-sozdal-islamskoe-gosudarstvo/>;
11. «Иран обвинил спецслужбы США, Великобритании и Израиля в покровительстве терроризму», 06.07.2016, // <https://www.kommersant.ru/doc/3031394>
12. Cyprus 1974 - The Greek coup and the Turkish invasion, Makarios Drousiotis, Hellenic Distribution Agency
13. Лента Ру: «Турция отказалась платить Кипру компенсацию за военную интервенцию». Дата обращения: 17 мая 2014. <https://lenta.ru/news/2014/05/13/turkey/>
14. «Запад начал кампанию по легализации Турецкой Республики Северного Кипра», 11.08.2023 г., <https://easaily.com/ru/news/2023/08/11/zapad-nachal-kampaniyu-po-legalizacii-tureckoy-respubliki-severnogo-kipra>
15. «Турки-киприоты совершили нападение на миротворцев ООН», 18.08.2023 г., // <https://verelq.am/ru/node/131750>
16. «Турок киприот об этнических чистках Северного Кипра: “Нет ничего приятнее убийства”», 27.12.2020 г. // <https://vstrokax-net.allinnet.info/inosmi/turok-kipriot-ob-etnicheskikh-chistkah/>
17. «На Северном Кипре обвинили Турцию в «бескровном геноциде» турок-киприотов», 14.10.2020 г., // <https://rossaprimavera.ru/news/5a4ae2f5>
18. «Конгресс принял проект бюджета объемом в 1,7 триллиона долларов, включающий миллиарды долларов на поддержку Израиля и американской еврейской общины», 25.12.2022 г., // <https://lechaim.ru/news/kongress-prinyal-proekt-byudzheta-obemom-v-1-7-trilliona-dollarov-vklyuchayushhij-milliardy-dollarov-na-podderzhku-izrailya-i-amerikanskoj-evrejskoj-obshhiny/>
19. «Чтобы помнили. Геноцид православных Ватиканом в Сербии», 11.04.2014 г., // <https://adp68.livejournal.com/67981.html>
20. «Кустирица заявил, что без России ДНР и ЛНР ждет судьба Югославии», 23.02.2022 г., РИА-«Новости», // <https://ria.ru/20220223/kusturitsa-1774503757.html>
21. Князев, С. ««Одна из крупнейших этнических чисток в современной истории Европы»: как была ликвидирована Республика Сербская Краина», 04.08.2020 г., // <https://russian.rt.com/science/article/769615-25-let-operaciya-burya>
22. Соколов, В. «Почему в Гааге судят сербов?» // <https://nvspb.ru/2011/07/14/pochemu-v-gaage-sudyat-serbov-45823>;
23. Ритм Евразии – «Гаагский трибунал: бесславный конец пособников геноцида Югославии», 28.12.2017 г., // <https://dzen.ru/a/WkQVjFoQT8UoZnj5>;
24. Павленко, Д. «Как из сербов сделали «военных преступников», 23.11.2017 г., // https://tsargrad.tv/articles/kak-iz-serbov-sdelali-voennyh-prestupnikov_97050

25. **Леблан, В.** «Карла Дель Понте: «Косовары потрошили сербов на органы», 04.04.2008 г., // <https://www.pravmir.ru/karla-del-ponte-kosovary-potroshili-serbov-na-organy/>;
26. сайт Столетие-Ру, 28.03.2008 г., «О чём молчала Карла дель Понте» // <https://pravoslavie.ru/36578.html>;
27. **Начаров, С.** «Председатель Общества пропавших без вести сербов в Косово Симо

Спасич: Подаем в суд на Карлу дель Понте. Она знала о концлагерях для сербов», 04.04.2008 г., // <https://iz.ru/news/335132>

Сдана / Հանձնվել է՝ 14.08.2023
Рецензирована / Գրախոսվել է՝ 18.08.2023
Принята / Ընդունվել է՝ 25.08.2023

ПРАВО

Субъективные характеристики провокации преступления

Меликян Мелик А.

Главный специалист службы правовой экспертизы аппарата Кассационного суда РА,

Соискатель кафедры уголовного права юридического факультета ЕГУ (Ереван, РА)

melikmelikyan1994@gmail.com

УДК: 343; EDN: ZSOQGY

Ключевые слова: провокация преступления, субъект, субъективная сторона, юридическое лицо, умысел, уголовный кодекс

Հանցագործության պրովոկացիայի սուբյեկտիվ հատկանիշները

Մելիքյան Մելիք Ա.

ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի աշխատակազմի իրավական փորձաքննությունների ծառայության գլխավոր մասնագետ, ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի քրեական իրավունքի ամբիոնի հայցորդ (Երևան, ՀՀ)

melikmelikyan1994@gmail.com

Ամփոփագիր. Հանցագործության պրովոկացիան հանդիսանալով բարդ և բազմաշերտ քրեաիրավական կատեգորիա հիմք է հանդիսացել տարաբնույթ իրավընկալումների, որոնք արտահայտվել են ինչպես կոդիֆիկացված մի շարք իրավակարգավորումներում, այնպես էլ տարբեր դոկտրինալ հայեցակետերում, դատական պրակտիկայում ու այլ իրավական աղբյուրներում:

Հանցագործության պրովոկացիայի էությունը, դրա՝ որպես արարքի բովանդակությունը և առանձնահատկություններն ընկալելու համար սույն աշխատանքով անդրադարձ է կատարվել տվյալ ինստիտուտի՝ իրավական կազմի բաղադրիչ հանդիսացող սուբյեկտիվ տարրերին:

Աշխատանքի արդյունքում վեր են հանվել սուբյեկտին և սուբյեկտիվ կողմին առնչվող մի շարք հիմնահարցեր, որոնց կապակցությամբ կատարված եզրահանգումները, ինչպես նաև առաջ քաշված առաջարկները կարող են իրենց իրավական արժեքն ունենալ տեսական ու գործնական ասպեկտներում:

Հանգուցաբաներ՝ հանցագործության պրովոկացիա, սուբյեկտ, սուբյեկտիվ կողմ, իրավաբանական անձ, դատավորություն, քրեական օրենսգիրք

Subjective Features of Provocation of a Crime

Melikyan Melik A.

Chief Specialist of the Legal Expertise Service of the RA Court of Cassation

PhD Student (Researcher), Chair of Criminal Law YSU, Faculty of Law (Yerevan, RA)

melikmelikyan1994@gmail.com

Annotation. Provocation of a crime, being a complex and multi-layered criminal legal category, formed the basis of various legal relations, which manifested themselves both in a number of codified legal regulations, and in various doctrinal aspects, judicial practice and other legal sources.

In order to understand the essence of the provocation of a crime, its content and features as an act, subjective elements that are an integral part of the legal composition of this institution were touched upon in this work.

As a result of the work, a number of issues related to the subject and the subjective side were raised, the conclusions on which, as well as the proposals put forward, may have their legal value in theoretical and practical aspects.

Keywords: Provocation of a Crime, Subject, Subjective Side, Legal Entity, Intent, Criminal Code

С точки зрения изучения провокации преступления и предопределения правильных представлений о месте, занимаемом им в уголовном праве, а также тенденций развития этого института, важное значение придается изучению особенностей, составляющих его структурные компоненты.

Несмотря на недостаточность конкретных законодательных регулирований, в условиях разнородных подходов, имеющих в источниках материального и процессуального права, возникают противоречащие друг другу подходы, которые, во-первых, свидетельствуют о частом контакте с явлением «провокация преступления» на

практике и в общественной жизни, а во-вторых, вызывают необходимость изучения отдельных особенностей, составляющих часть обсуждаемого института.

Прежде всего, следует отметить, что термин «провокация преступления» можно определить как воздействие одного лица на другого, сопровождающееся применением замаскированных для последнего методов и преследующее цель подтолкнуть его к совершению преступления с намерением создавать для последнего предпосылок уголовной ответственности или иных негативных последствий [7, с. 88-100].

Подвергая изучению особенности субъективной стороны провокации преступления, особую важность придается превращению в обсуждение следующих вопросов:

1. Может ли провокация преступления быть проявлена провокатором только прямым умыслом?

2. Возможно ли совершить преступление по неосторожности в результате провокации?

3. Возможно ли переступить черту провокации преступления (эксцесс)?

Следует отметить, что согласно общему подходу, провокация преступления проявляется в умышленном виде [5, с. 111-117; 9, с. 41; 10, с. 292-320], при этом в теории подчеркивается также и предусловие провокатора действовать исключительно с прямым умыслом [6, с. 32].

В частности, мнение относительно обстоятельства совершения преступления исключительно прямым умыслом обуславливается тем, что намерение провокатора направлено не на вид и последствия преступления, совершенного вовлеченным лицом, а именно на совершение преступления последним, то есть целью провокатора является подстрекательство другого лица к преступлению, что и осознается последним [6, с. 32].

Этот подход, по нашему убеждению, оправдан, поскольку в любом случае целью провокатора является подстрекательство к преступлению с целью создания неблагоприятных последствий для лица, и провокатор осознает те фактические обстоятельства своего деяния, которые являются признаком состава преступления, и совершение этого деяния является его целью или средством достижения его цели.

Между тем, следует отметить, что сам процесс (по части привлечения к преступлению с целью вызвать неблагоприятные последствия для личности), хотя, как было констатировано, может сопровождаться исключительно прямым умыслом, однако по части возникших последствий, возможно, другое: спровоцированное лицо может проявить неосторожность или провокатор не будет преследовать возникновение конкретных последствий, относительно чего существует также научная концепция [3, с. 15; 8, с. 13].

Можно констатировать, что на практике отмеченное полностью оправдано, поскольку для провокатора в целевом плане ключевым является возникновение уголовной ответственности или других негативных последствий для подвергнутого провокации лица, и возможно, что в плане возникших последствий для последнего важно совершение преступления, а не его тяжесть и конкретный вид.

Таким образом, можно констатировать, что в результате провокации преступления возможно совершение преступления в виде вины по неосторожности, ярким примером чего может служить ситуация, когда воздействие провокатора приводит к возможности лица действовать в состоянии преступной самоуверенности или

халатности в ходе выполнения профессиональных обязанностей или определенной деятельности.

В то же время следует подчеркнуть, что в случаях, когда провокатор толкает на неконкретное преступление, ориентиром могут быть положения статьи 25 Уголовного кодекса РА О умышленном совершении преступления, в случае чего получится, что если провокатор предусмотрел возможность возникновения одного из более чем одного преступного последствия, и ему было все равно, какое последствие возникнет, то провокация будет осуществлена для подстрекательства преступления, предусмотренного фактически возникшим следствием, а если какие-либо последствия, тем не менее, не возникнут в результате провокации, то деяние квалифицируется как попытка спровоцировать самое легкое преступление в данной ситуации, включенное в умысел.

Интересными могут быть ситуации, когда в результате провокации лицо, подвергшееся ей, совершает большее преступление, чем было включено в намерение провокатора.

Полагаем, что в подобных обстоятельствах следует руководствоваться теми уголовно-правовыми правилами, которые регулируют превышение границы (эксцесс) соучастника при соучастии, в частности, правилами статьи 49 Уголовного кодекса РА, согласно с чем получается, что публичная опасность действия провокатора и лица обусловлена только подстрекательством лица к преступлению, имеющемуся в намерении последнего. Основанием этого умозаключения является также доктринальная точка зрения о том, что подвергнутое провокации лицо совершает запланированное провокатором деяние, которое в действительности приводит к неблагоприятным для него последствиям, что до этого не могло быть включено в его намерение [1, с. 9], следовательно, находящееся вне его, количественно или качественно выделенное преступное деяние не может быть отнесено к цели, включенной в намерение провокатора.

Обобщая вышеизложенное, можем констатировать следующее:

✓ Провокация преступления может быть проявлена только с прямым умыслом провокатора;

✓ Выдвигается тезис о том, что провокация преступления в последующем может привести и к совершению неосторожного преступления;

✓ Предлагается, что во всех случаях, когда для провокатора не важно, к какому конкретно преступлению приведет деяние провокационного лица, то его уголовно-правовая оценка должна быть дана в соответствии с фактическими последствиями, а если, тем не менее, преступление не будет совершено, то в данной ситуации деяния провокатора будут рассматриваться как попытка спровоцировать самое легкое преступление;

✓ В случае совершения преступления, превышенного в количественном или качественном отношении в результате (или вместо) преступления,

включенного в умысел провокатора, уголовно-правовую оценку провокатора следует давать только в рамках подстрекательства к преступлению, ранее существовавшему в его намерении. Относительно субъекта провокации преступления-провокатора, следует отметить, что в уголовно-процессуальном и уголовно-правовом аспектах оно имеет разные края для толкования.

В частности, если в установившихся в судебной практике стабильных прецедентных позициях закреплено, что провокация преступления может осуществляться исключительно представителями власти (сотрудниками с ними или действующими по их поручению лицами), то в уголовно-правовой концепции границ ее толкования шире. Об этом свидетельствуют, как уже упомянутое толкование из юридических учебник [4, с. 88-94], так и приведенный в данной работе зарубежный опыт, предусматривающий уголовную ответственность за провокацию преступления, а также содержательный анализ внутригосударственных правовых регулирований и широта объекта провокации преступления и нанесенного ущерба, констатированный в результате изучения объективных признаков.

Параллельно, с учетом принятого 5 мая 2021 года в Уголовном кодексе РА положения об уголовной ответственности юридического лица, сам по себе делает интересным вопрос рассмотрения юридического лица в качестве субъекта провокации преступления.

Следует отметить, что согласно Уголовному кодексу, юридическое лицо подлежит уголовной ответственности в следующих случаях:

(а) преступление совершено лицом, уполномоченным влиять на деятельность юридического лица или принимаемые им решения, либо лицом, представляющим юридическое лицо с попустительства или по побуждению такого лица, действуя от имени юридического лица и действуя в интересах юридического лица,

(б) юридическим лицом не обеспечено исполнение обязанностей, предусмотренных законом или иным правовым актом, регулирующим его деятельность, что привело к совершению преступления лицом, имеющим правомочие влиять на деятельность юридического лица или принимаемые им решения, лицом, представляющим юридическое лицо, или работником юридического лица,

(в) преступление совершено лицом, уполномоченным влиять на деятельность юридического лица или принимаемые им решения, или лицом, представляющим юридическое лицо, действуя от имени юридического лица или посредством

юридического лица (с его использованием) [2, стр. 216-219].

Из вышеизложенного следует, что в той мере, в какой возможна ситуация, когда с попустительства или по побуждению лица, имеющего право влиять на деятельность юридического лица или принимаемые им решения, или такого лица, а в некоторых случаях и посредством юридического лица, в интересах юридического лица с целью доведения до другого лица предварительных оснований уголовного преследования или иных неблагоприятных обстоятельств, в отношении последнего применяется воздействие, чтобы последнее совершило преступление, поэтому теоретически не исключено и предлагается рассматривать субъектом провокации также юридическое лицо.

Перечень использованной литературы

1. **Абызов Р.М.,** Сандаковский С.А. «Провокация взятки: уголовно-правовой аспект»: монография. Барнаул, 2009.
2. **Габузян А., Маргарян А., Симонян Т.** «Руководство по толкованию концептуальных подходов и новых институтов, нашедших место в новом Уголовном кодексе РА», Совет Европы, 2022.
3. **Говорухина Е.В.** «Понятие и правовые последствия провокации в уголовном праве»: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2002.
4. **Жарких И. А.** «Провокация преступления в уголовном праве России», Москва, 2021.
5. **Куфтерин А. Н., Рудавин А. А.** «Уголовный процесс и криминалистика».
6. **Мастерков А. А.** «Уголовно-правовые и криминологические аспекты провокационной деятельности»: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08.
7. **Меликян М. А.** «Определение провокации преступления в уголовном праве», научно-методологический журнал «Защитник закона», № 15, март 2023 г.
8. **Назаров А.Д.** «Провокации в оперативно-розыскной деятельности». М., 2010.
9. **Радачинский С. Н.** «Провокация преступления как комплексный институт уголовного права: проблемы теории и практики».
10. **Alec Samuels,** Provocation [эл. источник: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/002201838304700407> (дата обращения: 05.08.2023г.), The Doctrine of Provocation Author(s): A. J. Ashworth Reviewed work(s): Source: The Cambridge Law Journal, Vol. 35, No. 2 (Nov., 1976).

Сдана/Հանձնվել է 28.08.2023

Рецензирована/Գրի/իմիւլ է 30.08.2023

Принята/Ընդունվել է 31.08.2023

Human Rights and Freedoms as a Means of Legal Limitation of State Power

Kazanchian Lilit A.

*PhD in Law, associate professor of the Department of Jurisprudence,
International Scientific-Educational Center of the NAS RA,*

Senior Researcher at the Institute of Philosophy, Sociology and Law NAS RA (Yerevan, RA)

lilit_law@mail.ru

Zaqaryan Ashot G.

PhD student, The Institute of Philosophy, Sociology and Law NAS RA (Yerevan, RA)

ashot.zaqaryan.55555@inbox.ru

UDC: 342; **EDN:** DGKITE;

DOI: 10.58587/18292437-2023.4-22

Keywords: state, restriction of state power, legal restriction, human rights, freedoms, constitution, convention, statism, liberalism, personal (civil) rights and freedoms.

Մարդու իրավունքները և ազատությունները որպես պետական իշխանության իրավական սահմանափակման միջոց

Հագանչյան Լիլիթ Ա.

Իրավաբանական գիտությունների թեկնածու,

ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոնի իրավագիտության ամբիոնի դոցենտ,

ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող (Երևան, ՀՀ)

lilit_law@mail.ru

Չաքարյան Աշոտ Գ.

ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ (Երևան, ՀՀ)

ashot.zaqaryan.55555@inbox.ru

Ամփոփագիր. Պետական իշխանության սահմանափակման խնդիրը ժամանակակից իրավագիտության արդիական ուսումնասիրություններից է: Մասնավորապես, ժամանակակից իրավաբանները մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների ամբողջությունը և դրա առանձնահատկությունները դիտարկում են որպես պետական իշխանության սահմանափակման իրավական կառուցակարգ: Սույն գիտական հոդվածում, հիմնվելով անվանի իրավագետների կարծիքների, ինչպես նաև միջազգային և ներպետական օրենսդրության ուսումնասիրության վրա, ներկայացված են պետական իշխանության իրավական սահմանափակման առանձնահատկությունները մարդու և քաղաքացու իրավունքներով: Միևնույն ժամանակ, հոդվածում ներկայացված են «մարդու իրավունքներ» և «իրավական սահմանափակում» հայեցակարգերի էությունը, որոնք ժամանակակից իրավական գրականությունում պետական իշխանության սահմանափակման տեսության հիմք են: Հոդվածում, հիմք ընդունելով պետական ռեժիմի տեսակները, բացահայտվում են նաև պետության և անհատի փոխհարաբերությունների հիմնարար հայեցակարգերի առանձնահատկությունները, ինչպիսիք են էտատիզմը, ազատականությունը և համագործակցության հայեցակարգը: Ավելին, պետության և անհատի փոխհարաբերության համատեքստում ներկայացված է մարդու իրավունքների և ազատությունների դասակարգումը, որն օժտված է պետական իշխանության սահմանափակման ուղղյալ գործառնություններով:

Հանգուցաբառեր՝ պետություն, պետական իշխանության սահմանափակում, իրավական սահմանափակում, մարդու իրավունքներ, ազատություններ, սահմանադրություն, կոնվենցիա, էտատիզմ, ազատականություն, անձնական (քաղաքացիական) իրավունքներ և ազատություններ

Права и свободы человека как средство правового ограничения государственно

власти

Казанчян Лилит А.

Кандидат юридических наук, доцент кафедры юриспруденции,

Международный научно-образовательный центр НАН РА,

Старший научный сотрудник Института философии, социология и право НАН РА (Ереван, РА)

lilit_law@mail.ru

Закарян Ашот Г.

Соискатель, Институт философии, социология и право НАН РА (Ереван, РА)

ashot.zaqaryan.55555@inbox.ru

Аннотация. Проблема ограничения государственной власти является одной из актуальных исследований современной юриспруденции. В частности, современные юристы рассматривают совокупность прав и свобод человека и гражданина, и ее особенности в качестве юридического механизма ограничения государственной власти. В данной научной статье, на основании изучения мнений известных правоведов, международного и внутригосударственного законодательства, представлены особенности правового ограничения государственной власти правами человека и гражданина. Вместе с тем, в статье представлена сущность концепций “права человека” и “правовое ограничение”, которые в современной юридической литературе являются основой теории ограничения государственной власти. В статье, основываясь на виды государственного режима, так же раскрываются особенности основополагающих концепций взаимоотношений государства и личности, таких как: этатизм, либерализм и концепция сотрудничества. Более того, в контексте взаимоотношений государства и личности, представлена классификация прав и свобод человека, которая обладает особыми функциями по ограничению государственной власти.

Ключевые слова: государство, ограничение государственной власти, правовое ограничение, права человека, свободы, конституция, конвенция, этатизм, либерализм, личные (гражданские) права и свободы

In a modern democratic, legal and social state research devoted to the peculiarities of the legal restriction of state power is of fundamental importance.

It should be noted, that in modern legal literature the concept of “legal limitation” is determined as a legal deterrence of an illegal act, creating conditions for satisfying the interests of the counter-subject and public interests [7, p. 85; 20]. It includes not only the barriers established in law, within which subjects must act, but also the prohibition of certain the activities of persons [3].

The importance of limiting state power cannot be overlooked, because without limiting it, it may suddenly become unregulated and unenforceable, serving the purpose of promoting individual and collective welfare.

In modern legal literature, it has been repeatedly noted that state power can be limited by the rights and freedoms of a person and a citizen. Moreover, the spectrum of human rights and freedoms is not only a legal restriction of power, but also the basis of a system of “checks and balances”, thereby preventing excessive regulation or invasion of privacy by the state. For a more detailed consideration of this problem, it is necessary to reveal the essence of the concept of human rights.

According to the universally recognized definition, human rights are an opportunity to determine the extent of one’s own behavior, and all other persons, organizations, public authorities, must eschew from meddling in this behavior [1, p. 85; 19]. Nowadays, the concept of an individual’s basic rights has developed within the framework of everyone’s inherent equality, which has a shared, widely acknowledged, and legal significance for the global community [19; 23, pp.22-24].

It should be noted, that in the legal literature, human rights, acting as a limiter of abuses by the state, are called subjective public rights, the theory of which was developed by G. Jellinek, According to G. Jellinek, members of society have the exclusive right to limit state power in favor of

exercising and protecting their own rights and freedom [6, p. 8]. This approach was further reflected in many constitutions of European countries (for example, in the constitutions of Portugal, Switzerland), and in the post-Soviet space this concept was enshrined in the Constitution of Republic of Armenia. In line with the Article 3 of the Constitution of RA “*The respect for and protection of the basic rights and freedoms of the human being and the citizen shall be the duty of the public power. The public power shall be restricted by the basic rights and freedoms of the human being and the citizen as a directly applicable law*” [24].

It is obvious, that the duty of all public authorities is to respect and protect the fundamental rights and freedoms. The purpose of using the term “public authority” in the context of the Constitution, is to ensure that the State in all its forms is bound by fundamental rights. When the state interferes with basic human rights, it does not matter by whom it is done - directly by state bodies and officials or by private entities on the delegation of the state.

Although a person is the highest value in democratic country, and his inalienable dignity is an integral basis of his rights and freedoms, nevertheless, the legal status of a person can be violated not only by individuals, public associations, commercial organizations, but also by the state itself in the person of its officials. In this regard, it is important to build an effective system of measures to protect human and civil rights.

It is worth agreeing with the opinion of some jurists who argue that human rights and the rule of law are characterized by common patterns of occurrence and functioning, since they can only exist and act together [8, p. 142]. It is known, that a State governed by the rule of law is an organization of political power that creates conditions for the fullest protection of human and civil rights and freedoms, as well as the most consistent binding with the help of the law of state power in order to prevent abuse [8, pp. 143-144].

Two main components can be emphasized in the legal state: the most complete guarantee and protection of human rights and freedoms, and limitation of state power by law. Moreover, the well-known “general power of competence”, or the legal maxim “everything which is not forbidden is allowed” should be a guiding star for a person.

At the same time, the restriction of the power of the state by human rights should not lead to a decrease in the essence and functions of the state, and vice versa, in our opinion, the concept of human rights cannot be absolute.

Although, the Constitution of Republic of Armenia emphasizes, that a person is the highest value, and his inalienable dignity is an integral basis of his rights and freedoms [24], nevertheless, a golden mean should be found in limiting state power and maximization of person’s rights and freedoms. The essence of the issue is to limit the claims of the state to determine the scope of human rights and freedoms at its own discretion, regardless of the pre-state, inalienable nature of human rights and freedoms.

It should be noted that in the legal literature, two basic concepts of human rights and freedoms are considered in the context of limiting state power: legal positivism and the concept of natural rights.

Legal positivism asserts the priority of the socially whole society, state over the individual. A person is not considered outside the social community, is absorbed by it and cannot have any unconditional claims towards the community [3]. A state based on such a social ideal recognizes a specific range of human rights and freedoms and protects them, as well as struggles against the antisocial consequences of freedom in society. In opinion of N. Alekseev, often such freedom is called “freedom of organic belonging to the whole”, while often turns out, that freedom is ideally connected with obedience [2, pp. 158-159]. Nevertheless, in Anglo-Saxon law, in the context of interpretation of law by sociological positivism, state power is limited by the ancient rights and freedoms of the people. This means that it is not the monarch (power) that determines the rights of the subjects, but the rights of the subjects that determine the limits of the power of the monarch.

According to the concept of natural rights, human rights are not created by the State, but exist by virtue of their mutual recognition by members of society. At the heart of natural rights are the values of freedom and equality, considered as originally innate properties of people, and therefore as their inalienable rights that determine the limits of state power [12].

The modern concept of natural law is directly related to positive law, where the key factor is the right to security. At the same time, the foundations of security are the principles of respect for human rights and the creation of minimum conditions for personal security. These principles are being improved by enshrining the mechanism for the protection of human and civil rights and freedoms in sectoral legislation (constitutional and administrative) [4].

The conducted research show, that *the modern concept of human rights* includes both natural rights and rights of positive origin that arise in a person for one reason or another due to the activities of the State. Therefore, along with inalienable rights, a person can also enjoy the rights and opportunities provided by the state [5; 16, pp. 28-29]. For example, housing and food are considered as the main resources for human existence, which must be produced with the help of labor, either one’s own or someone else’s. A person can satisfy these needs only with the help of the state and society. Consequently, the harmonious relationship between the state, society and the individual is the basis for the formation and development of a democratic state and human rights.

From the standpoint of the domestic libertarian concept of law, the unity of law and human rights is affirmed, and the fundamental principles of legal regulation are derived from the idea of the supremacy of human rights. The goal of legal regulation here is recognized as ensuring personal freedom, and human rights are considered as a manifestation and concretization of the initially and naturally inherent freedom of a person, as “unconditional claims of a person for autonomous self-realization in society and the state” [9, p. 314].

In the legal literature, based on the types of state regime, there are three concepts of the relationship between the state and the individual: statism, liberalism and the concept of cooperation. The concept of statism implies the active intervention of the state in the private life of the individual and society, almost total control of the economic and social spheres of society. Consequently, there can be no question of limiting state power by individual rights. However, in nowadays, statism is generally perceived negatively by legal scholars both in terms of international law and the theory of state and law. For instance, M. Bódig emphasizes, that despite varying degrees of awareness, states are well-equipped to handle perceptions of their human rights record by both global partners and other key audiences, which is one of the primary drivers of human rights law development. Moreover, the labeling of a “human rights violator” imposes a burden on international

state interactions [13]. Furthermore, human rights law largely facilitates the creation of expansive statutory frameworks, including those related to human rights, by adapting human rights laws that elucidate broader contexts.

The foundational principles of the democratic welfare state underlined not only the protection of basic individual rights but also, importantly, the provision of welfaristic rights denied as equal opportunities to economic well-being and the rights of the disadvantaged to specific measures of welfare and security [14].

The liberal approach recognizes the natural, non-state origin of human rights, emphasizing that the rights and freedoms of the individual are the border beyond which the state should not penetrate, with the exception of the need to guarantee and protect the rights and freedoms of the individual [10, pp. 68-69]. Moreover, liberals are critical of the authorities and support the idea of pluralism, as well as the political responsibility of citizens. Although the state can both recognize and violate the rights of the individual, it is not in a position to take them away or completely eliminate them. On the basis of the ideas of classical liberalism, a rule of law state is formed, subordinated to law and the core of which is civil and political rights and freedoms of man and citizen. In addition, a stronger proximity can also be created between democracy, human rights and civil society. From the point of view of T. Berger and R. Forst, the meaning of "human rights" emerges in proximity to an understanding of civil society not as a mechanism for the aggregation of individual preferences but as a transformative space in which people and the arguments they make change in processes of deliberation [11; 17, pp.45-47].

The concept of cooperation (democratic model) is based on the convergence of the above concepts, is based on the idea of convergence between the individual and the state, on the idea of harmonizing individual and collective rights, the relationship between the state and society.

The classification of human rights and freedoms has a special role in the context of the relationship between the state and the individual, in limiting state power. It is known that human rights and freedoms enshrined in the constitutions of democratic countries are divided into three main groups: 1) personal (civil) rights and freedoms, 2) political rights and freedoms, 3) economic, social and cultural rights and freedoms.

The sphere of action of the state in relation to these types of rights is different: from the complete non-interference of the state and other entities in the sphere of the private life of the individual to the active promotion of the realization of the rights and freedoms of the individual, their guarantees, and

provision. In modern legal literature, it is mentioned that personal human rights, in particular: the right to life, personal integrity, the right to inviolability of the home, are important restrictions on state power. For instance, the right to life is a restriction on the right of a democratic State to use the death penalty, since it is natural and inalienable rights of the person and is not granted by the state, but belongs to a person from birth.

Moreover, this right is enshrined in Article 24 of the Constitution of the Republic of Armenia, according to which: "No one can be sentenced to death or subjected to death penalty" [24]. However, some international and regional documents, conventions leave loopholes for states in this matter. In particular, Article 2 of The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (European Convention) defines: "Everyone's right to life shall be protected by law. No one shall be deprived of his life intentionally save in the execution of a sentence of a court following his conviction of a crime for which this penalty is provided by law" [25]. In its turn, the International Covenant on Civil and Political Rights also rejects the arbitrary deprivation of human life, but at the same time the document indicates: "In countries which have not abolished the death penalty, sentence of death may be imposed only for the most serious crimes in accordance with the law in force at the time of the commission of the crime and not contrary to the provisions of the present Covenant and to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. This penalty can only be carried out pursuant to a final judgment rendered by a competent court" [18]. In addition, sentence of death shall not be imposed for crimes committed by persons below eighteen years of age and shall not be carried out on pregnant women [18].

From our perspective, such approach is not appropriate in the 21st century and every democratic, rule of law state should strive to abolish the death penalty, since the possibility of a miscarriage of justice is always present in this context.

Considering the political rights and freedoms of the individual in the context of limiting state power, we come to the conclusion that the obligation of the state is much higher than that of individuals in terms of personal rights in this case. Since political rights are actively exercised and affect individuals and society as a whole, the state must control the implementation of these rights, including the procedures for holding a referendum, elections and taking office of civil servants. In its turn, people, exercising their civil and political rights, can limit the actions of state power. Thus, according to

Article 6 of the Law of the Republic of Armenia “About Freedom of Assembly”, any person has the right to participate in meetings: both citizens of the Republic of Armenia, as well as foreign citizens and stateless persons [22].

In our opinion, granting the right to participate in meetings of foreign citizens and stateless persons is a progressive democratic step, since in a number of post-Soviet countries only citizens of this state have this right. For instance, Article 6 of the Federal Law of the Russian Federation “On Assemblies, Meetings, Demonstrations, Processions and Pickets”, establishes, that citizens, members of political parties, members and participants of other public associations and religious associations who voluntarily participate in it are recognized as participants in a public event [15].

The spectrum of social, economic and cultural rights and freedoms are certain opportunities of the individual in the sphere of production, distribution of public goods. The realization of these rights and freedoms is the satisfaction of both economic and cultural and spiritual needs of the individual. Moreover, in the socio-economic sphere, the state has a wide margin of discretion, the boundaries of which are mobile.

The conducted research shows that the relationship between the state and the individual depends on many important factors, such as: the spectrum of rights and freedoms of the individual functioning in this state, socio-economic and political processes occurring in the state, the level of social and individual needs of the individual, etc.

Summing up the results of explored issues, we concluded that human rights are the main constraints on state power. Moreover, the methods of restriction are different depending on the range of rights and freedoms enshrined in the constitutions and other legal acts of a given state.

Bibliography

1. **Ալվազյան, Վ. Ն.** Մարդու իրավունքներ: – Եր., Տիգրան Մեծ, 2022: – 388 էջ:
2. **Алексеев, Н. Н.** Русский народ и государство. – М.: Аграф. 1998. – 640 с.
3. **Варламова, Н. В.** Учение о правах человека в контексте различных типов правопонимания // Проблемы понимания права . Сборник научных статей: Право России: новые подходы. – Саратов: Научная книга, 2007, Вып. 3. – С. 118-142.
4. **Ганиева, Т. И., Кадиева, Л. С.** Безопасность личности в контексте национальной безопасности //Известия вузов Кыргызстана. – 2016. – №6. – С.134-136.
5. **Дидикин, А. Б.** Современные теории естественного права и классическая традиция // СХОЛН(СХОЛЭ). Т. 8.Вып. 2 (2014). - 2014. - №2. - С.418-424.
6. **Еллинек, Г.** Система субъективных публичных прав: пер. со 2-го нем. изд. / Под ред. А. А. Рождественского. – М.: Освобождение, 1913. – 16 с.
7. **Малько, А. В.** Стимулы и ограничения в праве. – М.: Юрист, 2003. – 250 с.
8. **Милушева, Т. В.** Пределы деятельности государственной власти в России: вопросы теории и практики. – Саратов: Саратовская гос. акад. права, 2011. – 297с.
9. **Нерсисянц, В. С.** Право и закон: Из истории правовых учений. – М.: Наука, 1983. – 366 с.
10. **Правовое государство, личность, законность** /Под. ред. В.С. **Нерсисянца.** – М.: НИИ правовой политики и проблем правоприменения. 1997. – 138 с.
11. **Berger, T.** Human Rights beyond the Liberal Script: A Morphological Approach, International Studies Quarterly, Vol. 67, No. 3, 2023, sqad042, (p.1-8). URL: <https://doi.org/10.1093/isq/squad042> (accessed at 28.07.2023).
12. **Bielefeldt, H.** Muslim Voices in the Human Rights Debate. *Human Rights Quarterly*, Vol. 17, No. 4, 1995, pp. 587-617.
13. **Bódig, M.** Human rights protection and state capacity: The doctrinal implications of the statist character of international human rights law. In *Human Rights in Times of Transition*. 2020. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, pp.64-88. URL: <https://doi.org/4337/9781789909890.00010> (accessed at 28.07.2023).
14. **Chowdhury, S. R.** Neo-Statism in Third World Studies: A Critique. *Third World Quarterly*, 20(6), 1999, pp. 1089–1107. URL: <http://www.jstor.org/stable/3993660> (accessed at 28.07.2023).
15. Federal Law of the Russian Federation “On Assemblies, Meetings, Demonstrations, Processions and Pickets”(adapted on 19.06. 2004 No. 54-FZ, amended 05.12.2022). URL: <https://goo.su/xvYIqi>(the link is shortened. Accessed at 28.07.2023).
16. **Finnis, J.** Natural law and Natural rights, 2nd ed.,- Oxford: Oxford Univ. Press. 2011. 495 p.
17. **Forst, R.** The Right to Justification: Elements of a Constructivist Theory of Justice. – New York: Columbia University Press. 2012. – 446 p.
18. International Covenant on Civil and Political Rights (adapted on 16.12.1966). URL: <https://goo.su/VO4kj>(the link is shortened. Accessed at 28.07.2023).
19. **Kazanchian, L.** Features Of Fundamental Rights In The Context Of The Philosophy Of Law. *WISDOM*, 14(1), 2020, pp. 159–165. URL: <https://doi.org/10.24234/wisdom.v14i1.323>(accessed at 28.07.2023).
20. **Kazanchian, L., Zaqaryan, A.** Some Features of the Manifestation of Legal Limitation of State Power. “*Bulwark of Law*” *Scientific-Methodical Journal*, 2023, pp.142-153.

21. **Kiikeri, M.** Comparative Law in European Legal Adjudication. In: *Comparative Legal Reasoning and European Law. Law and Philosophy Library*, Vol. 50. 2001. – Dordrecht: Springer, pp. 57-267. URL: https://doi.org/10.1007/978-94-010-0977-5_3/(accessed at 28.07.2023).
22. Law of the Republic of Armenia “About Freedom of Assembly”(adapted on 22.04.2011, amended at 26.10.2022). URL: <https://goo.su/5qzZvex> (the link is shortened. Accessed at 28.07.2023).
23. **Loth, W.** (1998). *The Division of the World. 1941-1945.* – London: Routledge. – 327p.
24. The Constitution of the Republic of Armenia (adopted on 05. 1995, with amendments approved on 06. 2015) URL: <https://www.president.am/ru/constitution-2015/>(accessed at 28.07.2023).
25. **The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms** (adapted on 04.Nov.1950, as amended by Protocols Nos. 11, 14 and 15). URL: <https://goo.su/7QC2f> (the link is shortened. Accessed at 28.07.2023).

Сдана/Հանձնվել է՝ 15.08.2023
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 21.08.2023
Принята/Ընդունվել է՝ 28.08.2023

ИСТОРИЯ

Արմենական-Ռամկավար շղթայի նվիրյալը՝ Արտակ Դարբինյան

Մարգարյան Սուրեն Թ.

պ.գ.դ., պրոֆեսոր, առաջատար գիտաշխատող, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)
sargsyansuren@yandex.ru

ՀՏԳ՝ 327.5 (470+571, 477); EDN: BIHOFM;

DOI: 10.58587/18292437-2023.4-28

Հանգուցաբառեր՝ քաղաքական կուսակցություն, կուսակցական գործիչ, տեսաբան, մամուլի երախտավոր, ազգային ազտագրական պայքար, ճեմարան, պատգամավոր

Артак Дарбинян - приверженец цепи Арменакан-Рамкавар

Саргсян Сурен Т.

д. и. н., профессор, ведущий научный сотрудник Института истории НАН РА (Ереван, РА)
sargsyansuren@yandex.ru

Аннотация. С момента обретения Арменией независимости жизнь армянства была беспрецедентно политизирована. Большую роль в этом играют партии. Это вовсе не случайно, поскольку одним из важных и поворотных событий в истории Армении стало рождение армянских политических партий. Первой из них в армянской действительности была тайная революционная партия Арменакан, которая родилась в Ване в 1885 году, то есть на 33 года раньше, чем в 1918 году, наше соседнее искусственное государство Азербайджан.

За время своего существования у партии было большое количество преданных Родине деятелей, которые ничего не жалели для освобождения Родины, обеспечения безопасности собственного народа и борьбы с турецкими и курдскими бандитами. Одним из них был боец освободительной борьбы, теоретик и деятель прессы Артак Дарбинян, который, не ограничиваясь внутрипартийной сферой, включил в свою деятельность многие сферы общенациональной жизни и своей 60-летней плодотворной партийной, национальной деятельностью и борьбой прожил достойную идеологического борца жизнь, пройдя долгий и ответственный путь от Арменакана до Рамкавара-Азатакана.

Ключевые слова: политическая партия, партийный деятель теоретик, благодарность прессы национальная освободительная борьба, Лицей, депутат

Artak Darbinyan, devotee of the Armenakan-Ramkavar chain

Sargsyan Suren T.

Doctor of Sciences in History, professor,
Leading Researcher, at the NAS RA Institute of History (Yerevan, RA)
sargsyansuren@yandex.ru

Abstract. Since Armenia gained independence, the life of the Armenians has been unprecedented politicized: Parties play a big role in this: This is not accidental at all, since one of the important and turning events in the history of Armenia was the birth of Armenian political parties: The first of them in the Armenian reality was the secret revolutionary party Armenakan, which was born in Van in 1885. that is 33 years earlier than in 1918. Our neighboring artificial state is Azerbaijan.

During its existence, the party had a large number of dedicated figures who spared nothing for the liberation of the Motherland, ensuring the safety of their own people and fighting Turkish and Kurdish bandits: One of them was the fighter of the liberation struggle, theorist and press activist Great Artak Darbinyan, who, not limited to the internal party sphere, included many spheres of national life in his activities and, with his 60-year fruitful party, national activities, struggle and struggle, lived a life worthy of an ideological fighter, having passed a long and responsible path from Armenakan to Ramkavar- Azatakan.

Keywords: Political Party, Party Leader, Theorist, Grateful Political Party of the Press, National Liberation Struggle, Lyceum, Deputy

Մուտք

Արդեն մի քանի տասնամյակ է, որ հայության կյանքն անախադեպ քաղաքականացված է և դրանում մեծ դերակատարություն են ստանձնել կուսակցությունները: Դա բոլորովին էլ պատահական չի, քանի որ Հայոց պատմության կարևոր ու շրջադարձային իրողություններից մեկն, անկասկած, հայ քաղաքական

կուսակցությունների ծնունդն էր: Իրար հետևից ասպարեզ իջան հայ ազգային-ազատագրական պայքարը դեկավարելուն կոչված Արմենական, Հնչակյան և Դաշնակցություն կուսակցությունները: Դրանցից առաջինը Արմենական կուսակցությունն էր: Հայ իրականության մեջ առաջին գաղտնի հեղափոխական կուսակցությունը, որը ծնունդ առավ Վանում 1885 թ.,

այսինքն՝ 33 տարի ավելի շուտ, քան մեր հարևան արհեստածին Ադրբեջան պետությունը, որը հնարվեց 1918 թ.:

Արմենական կուսակցության ստեղծումը

Կուսակցության ստեղծման գործում վճռական դեր խաղաց տարագրության մեջ գտնվող նշանավոր ազգային գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալյանը [14, էջ 28]: Նա Մարտելում (Ֆրանսիա) հրատարակում էր «Արմենիա» ամսումով թերթը [13], որի առաջադիմական գաղափարները թափանցում էին Վան և մեծ ոգևորություն առաջացնում հեղափոխական տրամադրություններով տոգորված տեղի երիտասարդ մտավորականության շրջանում: Գաղտնի հանդիպումների նախաձեռնող դարձան Մկրտիչ և Գրիգորիս Թերլեմեզյան եղբայրները, որոնց այգում (հնձանում) ողջ տարվա ընթացքում տեղի էին ունենում գաղտնի հանդիպումներ: Այս հավաքների արդյունքում 1885 թ. աշնանը հիմնադրվեց Արմենական կուսակցությունը: Կազմակերպությունն իր անունը վերցրեց «Արմենիա» թերթից՝ դրանով իսկ ցուցադրելով համերաշխություն նրա քարոզած գաղափարներին: Հիմնադիր ժողովին մասնակցում էին Ղևոնդ Խանջյանը, Գրիգոր Աճեմյանը, Գրիգորիս և Մկրտիչ Թերլեմեզյանները, Ռուբեն Շատլոբյանը, Գրիգոր Պյոզիկյանը (Շիկահեր), Գևորգ Օտյանը, Մաքնոս Բարոթյանը և Գարեգին Բաղեշյանը: Հետագայում կուսակցությանն անդամագրվեցին Արմենակ Եկարյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Հայրապետ Ջանիկյանը, Արմեն Շիտանյանը, Միքայել Նաթանյանը, Արտակ Դարբինյանը, և ուրիշներ [2, գ. 116]: Հիմնադրումից որոշ ժամանակ անց կուսակցությունը դարձավ Վասպուրականի առաջատար հեղափոխական ուժը¹:

Արմենական կուսակցության ծրագիրը ձևավորվեց գործունեության առաջին տասնամյակի ընթացքում: Պատմագրության մեջ հաճախ փորձեր են արվել կազմակերպության ծրագիր համարել զանազան հրապարակումներ (օրինակ՝ Ռ. Պատկանյանի «Վարդապետարան Հայաստանի ազատության» գրուցարանը): Բայց իրականում Արմենական կուսակցությունն ունեցել է սեփական ծրագիր՝ կազմված յոթ մասից [3, գ. 66, թ. 7]: Կազմակերպության նպատակն էր՝ «հեղափոխությամբ հայ ժողովրդի համար ձեռք բերել իրեն ազատ կառավարելու իրավունք, որով միայն նա կկարողանա մարդավայել սպրելու միջոցներ

ունենալ և դրանք գործադրել ժամանակի պահանջների համեմատ: Քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում արմենականները հնարավոր չէին համարում օսմանահպատակ ժողովուրդների միջև համերաշխության հաստատումը, ուստի շեշտում էին ներագային համերաշխության գաղափարը: Ծրագրում նշվում էր. «Կազմակերպությունն իր ջանքերն ամփոփում է հայ ազգի տարբեր հատվածների մեջ, առանց դավաճանքի խորության, իր ուժերը չի ցրում հարևան ազգերի մեջ հեղափոխական շարժումներ առաջացնելու համար՝ զգալով որ հայ ազգի և մյուս ցեղերի միջև զարգացման, աշխարհայացքների և պահանջների մեծ տարբերություններ կան, որով հայ ազգի հեղափոխական շարժումը կարող է դանդաղել և թուլանալ» [4, էջ 3]: Նպատակին հասնելու խնդիրներ էին դիտվում՝ ազատագրական պայքարին նվիրված հայրենասերների միավորումը, ժողովրդի կազմակերպումը, նրա մեջ հեղափոխական գաղափարների տարածումը: Դրանք իրականացվելու էին գրավոր և բանավոր քարոզչության, կրթական համակարգի վրա ներազդելու միջոցով, ինչպես նաև՝ անձնական օրինակով: Հատկապես կարևորվում էին ժողովրդական լայն զանգվածների մեջ ինքնապաշտպանության գաղափարի արմատավորումը, ինքնապաշտպանական խմբերի կազմակերպումը և ժողովրդի զինմանն ուղղված աշխատանքները: Ծրագրում շեշտվում էր, որ հեղափոխության դիմելու համար անհրաժեշտ են արտաքին նպաստավոր պայմաններ: «Մասնակի և տկար ուժերի շարժումները, ցույցերը բացառիկ հանգամանքներից դուրս ընդունելի չեն, ընդհակառակը՝ վնասակար են», - ասված էր կուսակցության ծրագրում [3, գ. 66, թ. 8]: Կուսակցության կառույցը հնարավորինս հարմարեցված էր օսմանյան իրականությանը: Արմենականները բաժանվում էին գործուն և օժանդակ անդամների: Գործուն էին համարվում այն անդամները, որոնք ընդունում էին կուսակցության կանոնները, ենթարկվում կուսակցական կարգապահությանը, բարեխղճորեն վճարում անդամատուրքը: Օժանդակ անդամները կազմակերպությանը ցուցաբերում էին բարոյական և ֆինանսական աջակցություն: Սկզբնական բջիջը խումբն էր: Կուսակցության ղեկավարությունն իրականացնում էին կենտրոնական մարմինը, շրջաններում՝ տեղական կոմիտեները: Կուսակցության Վասպուրականից դուրս գործող կոմիտեները շուրջ երեք անգամ քիչ անդամատուրք էին վճարում Կենտրոնական մարմնին՝ հնարավորություն ստանալով ավելի շատ միջոցներ հատկացնել Երկրի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործին: Կարևորագույն դերակատարում ունեին շրջանային հատուկ կոմիտեները, որոնք զբաղվում էին ժողովրդին զինելու, ինքնա-

¹ Իսրի տուն, գրեց Գ. Պեօզիկյան, Վասպուրական ամսաթերթ, թիվ 3, մարտ, 1941 և թիվ 9, սեպտեմբեր, 1941: Արմենական կուսակցության հիմնադրման պատմության մասին ավելի մանրամասն տես [12]:

պաշտպանական խմբեր կազմելու, լրացուցիչ մարտական անդամատուրք եր հավաքելու աշխատանքներով:

Կուսակցության ծրագիրը կարող էր փոփոխվել շրջանային հատուկ կոմիտեների ներկայացուցիչների ձայների մեծամասնության դեպքում: Արմենականները ընդունելով «Արմենիա» թերթի խմբագրության գաղափարները՝ այնուհանդերձ այն չէին ճանաչում որպես պաշտոնաթերթ [14, էջ 49]:

Արմենական կուսակցության հիմնադրումից որոշ ժամանակ անց մասնաճյուղեր կազմակերպվեցին Վասպուրականում, Մուշում, Բիթլիսում, Տրապիզոնում և Կ. Պոլսում: Աստիճանաբար կուսակցության տեղական կազմակերպություններ հիմնվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջաններում, Կովկասում, ինչպես նաև Բուլղարիայում, Եգիպտոսում, ԱՄՆ-ում: Բավականին կենսունակ էին հատկապես Թավրիզի և Մալմաստի մարմինները: Կուսակցության անմիջական նպատակը Վասպուրականի հայ բնակչությանը զինելն էր: Շեշտը դրվում էր հատկապես քրդական ավազակախմբերի հարստահարումներից պաշտպանվելու, գյուղական համայնքների կարողության ուժեղացման վրա: Չենքը Արևմտյան Հայաստան էին փորձում անցկացնել հիմնականում Պարսկաստանից՝ աննկատ, առանձին անհատների կամ զինատար խմբերի միջոցով [10, էջեր 309-310]:

Ժամանակին թուրքական մամուլում լայն արձագանք գտավ Վանի մոտակայքում՝ Բաշկալեյում, տեղի ունեցած ընդհարումը թուրք զինվորների և արմենական զինված խմբի միջև: Երեք հոգուց կազմված խումբը (Կարապետ Գուլակսյան, Հովհաննես Ագրիպայան, Վարդան Գոլոշյան) Պարսկաստանից անցնում էր Վան: Բախման ժամանակ զոհվում են նրանցից վերջին երկուսը, որոնց մոտ գտնում են Մկրտիչ Փորթուգալյանի և Լոնդոնի ընկերներից առաքված նամակներ, հեղափոխական կուսակցության գոյությունը փաստող այլ տվյալներ [1, գ. 8]: Չնայած նման միջադեպերին՝ 1885-1890-ական թթ. ընթացքում կուսակցության փաստացի ղեկավար Մկրտիչ Ավետիսյանին ընդհանուր առմամբ հաջողվում է առանց ցուցադրական ելույթների, նպատակաուղղված աշխատանքով Վան քաղաքում և Վասպուրականի գյուղերում ստեղծել փոքրաքանակ, բայց կարգապահ ու մարտունակ կազմակերպություն: Այդ շրջանում միայն ծայրահեղ դեպքերում էին արմենականները դիմում ահաբեկչական քայլերի կամ ֆիդայական կոիվների:

Արդեն 1890-ականների սկզբներին, ըստ որոշ տվյալների, լայն աշխատանքներ էին կատարում Նիկոմեդիայի, Պարտիզակի, Ատա-

բազարի մասնաճյուղերը: Վանում և Շատախում գործում էին իննսունից ավելի մարտական խմբեր: Թավրիզից և Մալմաստից բացի Պարսկաստանում ակտիվ գործունեության մեջ էին նաև Հաթթվանի, Փայաջուկի, Ուրմիայի, Խոյի խմբերը: Երկրում օգտակար աշխատանք էին ծավալել նաև արմենական կանայք: Ժողովրդական քարոզիչներ էին ուսուցչուհի Եղիսաբեթ Կոնդակչյանը և Մարինա Չարուխյանը: Բայց կազմակերպության աստիճանական հզորացման, ժողովրդի մեջ թափանցելու, նրան նախապատրաստելու բնականոն աշխատանքները մի քանի տարի անց հանդիպեցին լուրջ փորձությունների [8, էջ 19]:

Արդուիսամիդյան վարչակարգը արևմտահայության մասնակի ջարդերի քաղաքականությունից 1890 թվականից սկսեց անցնել նրա ֆիզիկական ոչնչացմանը: Կազմվեցին քրդական 'համիդիե' կոչվող սպառազեն զնդեր, Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի հայաբնակ բոլոր գյուղերն ու քաղաքները ընկղմվեցին զանգվածային կոտորածների, հալածանքների ու բռնությունների անընդհատ և տարիներ տևող մղձավանջի մեջ: Առաջին և առավել ծանր հարվածը հասցվում էր ազատագրական շարժման կենտրոններին՝ Սասունին, Չեյթունին, Վանին: Այս ամենը արմենականներին ստիպում էր հեռանալ 1890-ական թվականներից երկրում զինված պայքար սկսած հնչակյան ու դաշնակցական կազմակերպությունների օրինակին և մարտական գործուն ինքնապաշտպանական կոիվների դուրս գալ հատկապես Վասպուրականում:

Վանի նշանավոր կոիվների նախօրյակին Մկրտիչ Ավետիսյանի, Վանի հնչակյան և դաշնակցական կազմակերպությունների ղեկավարներ Մարտիկի (Մարտիրոս Մարուխանյան) և Պետոյի (Ալեքսանդր Պետրոսյան) ջանքերով հայ հեղափոխական կուսակցություններն իրենց ուժերը միավորեցին արհավիրքին միասնաբար դիմադրելու համար: 1896 թ. հունիսին, շուրջ երկու տարվա նախապատրաստական աշխատանքից հետո, օսմանյան կառավարությունը ձեռնարկեց Վանի հայ բնակչության ոչնչացման փորձ: Մի կողմ դնելով տարածայնությունները՝ հայ քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարները ընդհանուր ճակատ ստեղծեցին և հաջողությամբ կազմակերպեցին քաղաքի հայերի ինքնապաշտպանությունը: Ի դեպ, այս դիմադրության շնորհիվ էր, որ կասեցվեց համատարած ջարդերի ալիքը Վասպուրականում: Ցավոք, Վանի ինքնապաշտպանական ուժերը Պարսկաստան անցնելու ճանապարհին, Ս. Բարթոլոմիեոս առաքյալի վանքի մոտերքում ենթարկվեցին թուրքական կանոնավոր բանակի և քրդական անկանոն հեծելազորի դավադիր

հարձակմանը ու խժոժություններին և լիովին ոչնչացան:

Առավելապես ծանր էին արմենականների կորուստները: Կուսակցության՝ տարիների ջանքերով ստեղծած մարտական ջոկատների, նրա նվիրված անդամների մեծագույն մասը զոհվեց: 1896 թվականը շրջադարձային եղավ արմենականության համար: Ղեկավարների մեծ մասից զրկված կուսակցությունը այդ ժամանակվանից սկսած՝ աստիճանաբար կորցրեց իր ուժն ու դիրքերը: Գնալով նոսրացող շարքեր և հեռանկարի անորոշություն - այսպիսին էր կազմակերպության վիճակը XX դարի նախաշեմին:

Այդ բախտորոշ ժամանակում Մկրտիչ Ավետիսյանին փոխարինեց Եղիշե Գոնդակյանը, որը, դառնալով արմենականների ղեկավար, մեծ ջանքեր գործադրեց վերակազմակերպելու կուսակցությունը: Նրա հետ եռանդուն աշխատանքի էին լծվել 1897 թ. բանտերից ազատված Արմենակ Եկարյանը, Գրիգոր Պետգիկյանը (Շիկահեր), Ղևոնդ Խանջյանը, Միքայել Նաթանյանը, Արտակ Դարբինյանը և ուրիշներ [3]: Վաճի 1896-ի դեպքերից հետո արմենականները նույնպես խորապես համոզվեցին, որ հայությունն իր հույսը պիտի կապի միայն իր հավաքական ուժի հետ: Ղեկավարներից ոմանք թերևս ինչ-որ չափով բացառություն էին համարում Ռուսաստանը: Ժողովներից մեկում հանդես գալով զեկուցումով՝ Ղևոնդ Խանջյանն ասում էր. «Հայկական ջարդերը հաստատեցին, թե եվրոպական պետություններու հակամարտությունները չեն թույլատրել, որ մենք անոնց աջակցության վրա հույս ունենալով՝ արկածախնդրություններ անենք: Եթե մենք հույս պետք է ունենանք օտար որևէ պետության վրա, սպա այդ հույսը միայն կարող ենք կապել մեր դրացի Ռուսաստանի հետ» [7, էջ 27]: Բայց գործադրած ջանքերը բավարար չէին արմատապես վերակառուցելու կուսակցությունը: Թեև դեպքից դեպք տեղի էին ունենում խմբերի ու խմբապետների ժողովներ, բայց դրանք այլևս չունեին նախկին նշանակությունը: Կանգ էին առել ժողովրդին զինելու աշխատանքները, չկային անհրաժեշտ նյութական միջոցներ:

Այսպիսով, Արմենականը հանդիսացավ հայրենիքում հիմնված առաջին հեղափոխական կուսակցությունը, որը խոր հետք թողեց հայ ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: Լինելով Արևմտահայաստանի ժողովրդական լայն զանգվածների շահերի արտահայտիչ՝ արմենականները շեշտադրումը կատարում էին արևմտահայությանը ապագա զինված հեղափոխության նախապատրաստելու, նրա մեջ ազգային-հայրենասիրական զգացումներ ներարկելու վրա: Արդուլիամիդյան ջարդարարական քաղաքականությունը, արևմտահայու-

թյան ֆիզիկական ոչնչացման հեռանկարը, բնականաբար, օրակարգի խնդիր դարձրին անմիջական զինված պայքարի կազմակերպման հարցը: Բայց կրած ծանր հարվածների պատճառով արմենականները աստիճանաբար ազատագրական գոյամարտի դրոշմը զիջեցին մյուս ազգային կուսակցություններին՝ միշտ հավատարիմ մնալով համազգային ընդհանուր ճակատ կազմակերպելու և հախուժ գործողությունները մերժելու մարտավարությանը: Ճիշտ է, հետագայում արմենականները կարողացան որոշ չափով շտկել իրերի դրությունը, վերակազմակերպել իրենց շարքերը, սակայն այլևս նախկին հզորությունը չունեցան: Իսկ 1908 թ. երբ տեղի ունեցավ երիտթուրքական հեղաշրջումը և սահմանադրորեն հռչակվեցին դեմոկրատական ազատություններ, արմենականները ևս ներառնվեցին «երիտասարդ» շապիկ հագած թուրքական ոճրագործ իշխանությունների հաշիշապատ շրջապտույտի մեջ և քաղաքական մյուս բոլոր ուժերի նման, կուլ տալով խայծը, հանդես եկան նոր՝ վերածնված մտածողությամբ՝ առաջարկելով համակիր բոլոր ուժերին միավորվել մեկ քաղաքական կազմակերպության մեջ: Արմենական և Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունները միավորվեցին և 1908 թ. հոկտեմբերի 31-ին ստեղծեցին Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցությունը, որն էլ հետագայում մաս կազմեց 1921 թ. հիմնադրված Ռամկավար Ազատական կուսակցության:

1908 թ. տեղի ունեցած խաբկանքը շատ շուտով հայտնի դարձավ իր իրական նպատակներով: Հայ ժողովրդի բնաջնջման, իր հարազատ տարածքներից նրա բռնավտարաման քաղաքականությունը, որ որդեգրել էին երիտթուրքերը, պարտադրեց ռամկավարներին սթափվել և 1910-ական թթ. հրաժարվել սահմանադրական ինքնավարումից: Այս փոփոխությունը ծրագրային տեսքով արձանագրվեց ավելի ուշ 1919 թ., սակայն մինչ այդ կուսակցական մամուլը լի է արմատներին վերադառնալու կոչերով: Իսկ ավելի ուշ՝ Հայաստանի Առաջին հանրապետության շրջանում, կուսակցությունը լծվեց ժողովրդին օգտակար լինելու և նորաստեղծ պետությունը ամրապնդելու գործին:

Կուսակցական պայքարի նվիրյալը

Արմենականների փաղանգը հարուստ է նվիրյալների կոհորտայով: Նրանցից մեկն իր ողջ կյանքը հայության ազատագրության ու հզորացման գործին նվիրաբերած **Արտակ Դարբինյանն** էր, ով չսահմանափակվելով ներկուսակցական ոլորտով՝ իր գործունեության մեջ ներառավ համազգային կյանքի մի քանի բնագավառներ: Արտակ Դարբինյանն այն բացառիկ գործիչներից էր, որ շուրջ վաթսուամյա կուսակցական – ազգային բեղմնավոր

գործունեությամբ, մաքառումներով ու պայքարով լի, գաղափարական հավատավոր մարտիկին վայել կյանք ապրեց՝ անցնելով Արմենականից մինչև Ռամկավար – Ազատական ձգվող երկար ու պատասխանատու ճանապարհը²:

Ծնվել է 1878 թ. Վանում, արհեստավորի ընտանիքում: Նա ամբողջ էությամբ վանեցի էր, «աչքը բացեր է դպրոցական – յեղափոխական մթնոլորտ»-ում: Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրի Սրբոց Թարգմանչաց վանքի երեկոյան վարժարանում: Պատանի հասակում եղել է «ուշիմ, աշխույժ, չարանճի եւ քիչ մըն ալ ուսուցիչներէն շիագած», որովհետեւ դասարանում միշտ առաջիններից մեկն էր: Դեռևս պատանի հասակից նետվեց ազատագրական պայքարի հորձանուտ: Հայրենիքի ազատության գաղափարով մտահոգ և հույսերն ու ձգտումներն իրականացնելու նպատակադրված երիտասարդությունը, տվյալ շրջանում «70 առ հարիւր», ներգրավվել էր Արմենական կազմակերպության մեջ՝ որպես «գործոն» կամ «օժանդակող»: Այդ «Ռոմանտիկ» շրջանը երկար չէր կարող տևել: 1893-ի մարտին, Ա. Դարբինյանի գործուն մասնակցությամբ, կազմվում է հեղափոխական աշխատանքին նվիրված տասը պատանիներից մի խումբ [5, էջ 26]:

1893 թ. դպրոցն ավարտելուց հետո թաղի վարժարանում նշանակվում է օգնական-ուսուցիչ: 1894-ի փետրվարին, ոստիկանության ձեռքն է ընկնում «Ներսեսին» (Գրիգոր Պէօզիկեան) և «Արսէնին» (Գրիգոր Օտեան) ուղղված մի «յեղափոպական» նամակ, որում հիշատակվում էր նաև նրա անունը: Խուսափելով ձերբակալությունից նա դառնում է «ֆիրար»³: Սակայն նրան «Ի բացակայութեան 10 տարուայ բանտարկութեան» են դատապարտում: Ծպտված երեք ամիս Վանում մնալուց հետո նա անցնում է Սալմաստ և վարում Ատրպատականի թեմի կրթական և հեղափոխական աշխատանքները:

² Իր ապրած տարիների և հատկապես կուսակցությանն անմնացորդ նվիրված գործունեության մասին նա թողել է ճշգրիտ տվյալներով հարուստ, անաչառ գնահատականներով ու անկողմնակալ մոտեցումներով գրված «Հայ Ազատագրական Շարժման Օրերէն» հուշագրությունը, որը Հայ Ազգային հիմնադրամի կողմից լույս ընծայվեց 1947 թ. Կահիրեում: Դրանք Արմենական-ՌԱԿ շրջայի մասին անփոխարինելի տեղեկություններ են պարունակում և Արմենակ Եկարյանի «Յուշեր» (Կահիրե, 1947) և Միհրան Տամատյանի «Իմ յուշերէս», (Պեյրուք, 1985) հուշագրությունների հետ միասին են այդ ասպարեզում: Անխոնջ երախտավո Ա. Դարբինյանի ՌԱԿ-ի պատմության համար թողած հուշագրությունը որպես թանկարժեք աշխատություն, հավելյալ նյութերով և ծանոթագրություններով, ՀՌԱԿ-ի կողմից վերահրատարակվեց Երևանում, 2003 թուականին:

³ Այդ օրերից էլ նա սկսում է կրել «Նորգեղի Մաքո» հեղափոխական ծածկանունը:

1894-ին ընդունվում է Էջմիածնի Գևորգյան Ճեմարան, որտեղ կյանքն այնքան էլ հանգիստ չէր: 1897-ի դեկտեմբերին, առաջին անգամ Ա. Դարբինյանի ճեմարանական սենյակը խուզարկվում է, իսկ հաջորդ տարվա մարտին նա ձերբակալվում է ու հիսուն օր բանտարկվում Երևանի բանտում, որտեղ ընկերակցում է Ավետիք Իսահակյանին: 1899-ին, ճեմարանն ավարտելով Ա. Դարբինյանը որոշում է դառնալ կուսակրոն քահանա: Սակայն Մ. Խրիմյան կաթողիկոսի հորդորով հրաժարվում է այդ մտքից և անցնում է Թավրիզ, ապա՝ Սալմաստ: Այստեղ տեղեկանում է, որ Սուլթանի կողմից «ներման արժանացած ըլլալով» կարող էր վերադառնալ Վան:

Յոթ տարվա բացակայությունից հետո, 1900-ի սեպտեմբերին, Դարբինյանը վերադառնում է Վան, որը շատ էր փոխվել: 1901-ին ամուսնանում է, որը որոշ չափով մեղմացնում է ոստիկանական հսկողությունը: Սակայն 1904-ին «հին ու նոր խնդիրներով» դատապարտվում է երեք տարվա բանտարկության, բայց մեկուկես ամսից ազատվում է և 1905-ին ստանձնում Վարազ դպրոցի տնօրենի պաշտոնը:

1910 թ., ՀՍՌԿ Վանի շրջանակն ունեցավ իր «Վան - Տոսպ» պաշտոնաթերթը⁴, որին ակտիվորեն աշխատակցում էր Ա. Դարբինյան: 1909 թ. ամռանը նա անցնում է Կովկաս և տեսակցում մամուլի ու մի քանի հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ: Որպես Վասպուրականի շրջանի գործիչ, Ա. Դարբինյանը մասնակցում է 1913 թ. Կ. Պոլսում գումարված ՀՍՌԿ 2-րդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովին: Գործուն մասնակցություն ունեցավ 1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանությանը, ապա դառնում նորաստեղծ նահանգային վարչության դիվանապետը: Այդ շրջանում սկսվում են ռուսական բանակի խորհրդավոր նահանջները: Վանի հայությունը գումարում է մի ժողով, որը որոշում է չգաղթել ու պատգամավորություն ուղարկել Ս. Էջմիածին՝ կաթողիկոսից խնդրելու, որպեսզի այդ հարցով նա դիմի Կովկասի փոխարքային: Երեք պատվիրակներից մեկն Արտակ Դարբինյանն էր: Սակայն, երկու օր հետո, ռուսական նահանջը սկսվեց և մոտ 150 հազար հայ բռնեց գաղթի ճանապարհը:

Գաղթականները 1915 թ. օգոստոսին հասնում են Թիֆլիս: «Մշակ» թերթի նախաձեռնությամբ կազմված մի հրապարակային ժողովում, ՀՍՌԿ անունից Ա. Դարբինյանը զեկուցում է Վանի հերոսական ինքնապաշտպանության⁵, դրա դերի, իր կուսակցական գործիչների և հատկապես Ա. Եկարյանի մասին: Համբարձում

⁴ «Վան-Տոսպ»-ի մասին մանրամասն տես [15]:

⁵ Մանրամասն տես [11]:

Առաքելյանի նախաձեռնությամբ ձևավորվում է «Նպաստամատույց Յանձնաժողով», որի աշխատանքներին որպես խորհրդական, մեկ տարի մասնակցում է նաև Ա. Դարբինյանը: 1915 թ. վերջին Թիֆլիսում ձեռնարկվում է «Վան-Տոսպի» վերահրատարակությունը: Թերթի խմբագիր, խմբագրականների ու հոդվածների հեղինակը Արտակ Դարբինյանն էր, ու ջանքերի շնորհիվ թերթի տպաքանակը 500-ից մեկ տարի հետո հասնում է 1800-ի:

Շուրջ 800 հազար գաղթականների վիճակի ուսումնասիրության և բարելավման ուղիների փնտրտուքին էր նվիրված 1917 թ. մայիսին Երևանում գումարված Արևմտահայերի Ա. Համագումարը: Ընտրվում է 15 հոգուց բաղկացած Արևմտահայ Խորհրդի կենտրոնական վարչություն և հինգ հոգիանոց գործադիր մարմին որի անդամներից մեկն էլ Արտակ Դարբինյանն էր:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, 1918-ի մարտին, Արևմտահայ Խորհրդի որոշումով, գաղթականներին այնտեղ տեղափոխելու խնդրով Ա. Դարբինյանն անցնում է Հյուսիսային Կովկաս 1919 թ. սկզբին Թիֆլիսում տեսակցում է Հայ Ժողովրդական Կուսակցության ղեկավարներից Սամսոն Հարությունյանի հետ: Ռամկավար շրջանակները՝ Արտակ Դարբինյանի ղեկավարությամբ, անկախ պետականության պայմաններում իրենց գործունեությունը ձգտում էին կենտրոնացնել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում: 1919-ի մարտի 24-ից, այս անգամ արդեն Երևանում, վերսկսվում է «Վան - Տոսպ»-ի հրատարակությունը [17]:

«Վան - Տոսպ»-ը խորապէս համոզված էր, որ Ռամկավար կուսակցությունն իր ազգային առաջադիմական ուղղությամբ պիտի հանդիսանար «նաւավարը նորաշէն պետական նաւին», երբ տարագիր հայությունն իր հայրենիքում կլինի ազատ: Ռամկավարներն այնուհետև ձեռնարկեցին նոր թերթի՝ «Հայաստանի ձայն»-ի հրատարակումը: Դրանում ևս վճռորոշ եղավ Ա. Դարբինյանի դերը: 1919 թ. հուլիսի 20-ին ռամկավարները դիմում են Ա. Դարբինեանին և նրան հրավիրում այս անգամ արդեն ստանձնելու «Հայաստանի ձայն» օրաթերթի խմբարի պաշտոնը: Այս փաստն ինքնին վկայում է Ա. Դարբինեանի՝ որպես Հայաստանի Ռամկավարների ղեկավարի և արգասավոր հրապարակախոսի հեղինակության ու կուսակցական լայն շրջանակներում ունեցած ազդեցության մասին:

«Հայաստանի ձայն» օրաթերթը սկսեց հրատարակվել 1919 թ. սեպտեմբերի 27-ից՝ որպես ՀՌԿ Հայաստանի Կենտրոնական խորհրդի պաշտոնաթերթ: Այն շարունակում էր «Վան-Տոսպ»-ի ուղին և նպատակ ուներ կյանքի կոչել հետևեալ սկզբունքները.

«Ա. Փարիզ ազատ եւ անբողջ Հայաստան ստեղծելու գաղափարին:

Բ. Նպաստել Հայաստանի համար ներքին եւ արտաքին քաղաքականության մէջ որոշ, ուղիղ պետական գծի ստեղծմանը, օժանդակել, որ մեր նորակազմ պետութիւնը ազատուի այն կասկածելի, երկդիմի քաղաքականութենէ, որմէ կը խրոչին մեր բարեկամները – դաշնակից պետութիւնները եւ կ'օգտուին մեր թշնամիները:

Գ. Ապահովել ներքուստ եւ արտաքուստ Ազատ Հայաստանի գաղափարին իրականացումը, հովանաւորող պետութեան անմիջական եւ իրական խնամակալութեամբ:

Դ. Չարգացնել մեր ժողովուրդի մէջ պետականութեան գաղափարը:

Ե. Չարգացնել ազգային – հասարակական նախաձեռնութիւնը մեր ժողովուրդի մէջ» [18]:

ՀՌԿ Հայաստանի Ծրջանային Բ. Համագումարը գումարվեց Երևանում 1919 թ. և տևեց դեկտեմբերի 21–27-ը: Մասնակցում էին 36 պատգամավոր: Բացելով համագումարը, Ա. Դարբինյանը նշեց, որ Ա. Համագումարը կարելի էր համարել Վանի շրջանային համագումար և առաջարկեց, նախաձեռնել կուսակցության առաջիկա անելիքները: Ընտրվեց 21 հոգուց բաղկացած նոր Կենտրոնական Խորհուրդ: Շնորհիվ իր կազմակերպչական դերի և վաստակի Ա. Դարբինյանը փաստորեն դարձավ ՀՌԿ Հայաստանի շրջանի ղեկավարը: Համագումարում Ա. Դարբինյանը նոյեմբերի 28-ի նիստում քվեների բացարձակ մեծամասնությամբ, Վահան Թեքեանի, Ավետիս Թերզիպաշյանի, Գ. Փափազյանի եւ Ս. Կեպեղյանի հետ ընտրվեց նաև Արտակ Դարբինյանը:

Այդ ժամանակաշրջանում ՀՌԿ-ի հիմնական նպատակն առաջին հերթին հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության և անվտանգության երաշխիքների ապահովումն էր: Ուշագրավ է Ա. Դարբինյանի 1921 թ. հունվարի 14-ի նամակը ՀՌԿ Հայաստանի Կենտրոնական Խորհրդին, որտեղ նա շեշտում էր, որ «պետք է անկեղծորեն ձեր ջանքերը նուիրեք կարգ եւ օրինականություն ամրապնդելու Երկրի մէջ, որմէ կախում է այժմ մեր արնաքամ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը: Հակառակ որեւէ միտք կամ քայլ համազօր է ազգային ինքնասպանութեան»:

1921 թ. ապրիլին նա անցնում է Բուլղարիա և Ռումինիա, ուր գործում է մինչև օգոստոս ամիսը: Այստեղ նա կարողանում է կազմակերպել 5-6 ակումբ:

Ռամկավարները 1922 թ. հունվարին որոշեցին իրենց Կենտրոնի անդամներից մեկին ուղարկել Հայաստան՝ «մեր ազգային դատի շուրջ խնդրելու խորհրդային իշխանութեան միջնորդութիւնը Մոսկուայի խորհրդային կառավարութեան քով» [5, էջ 178]: Պատվիրակ ընտրվեց Ա. Դարբինյանը: Երևանում նա հանդիպեց

Ալեքսանդր Միասնիկյանի, Ասքանազ Մռավյանի, Սարգիս Լուկաշինի, Գևորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և Խորեն Արքեպս. Մուրադբեգյանի հետ:

1922 թ. հունիսի 2-23-ին տեղի ունեցավ ՌԱԿ առաջին ընդհանուր պատգամավորական ժողովը, որի աշխատանքներին Ա. Դարբինյանը մասնակցեց որպես Ամերիկայի շրջանակի պատգամավոր [6]:

1924-ի հունվարի 14-ին, Փարիզում բացվեց ՌԱԿ երկրորդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովը, որի պատգամավորն էր Արտակ Դարբինյանը: Հետագայում նա գործուն և ղեկավար մասնակցություն ունեցավ մահ 1926 թ. երրորդ, 1929 թ. չորրորդ, 1931 թ. հինգերորդ, 1934 թ. վեցերորդ և 1937 թ. յոթերորդ համագումարների աշխատանքներին [6]:

Կուսակցության գործին Ա. Դարբինյանի անմնացորդ նվիրվածությունը բարձր էր գնահատվում, որի առիթով 1924 թ. հունվարին, ՌԱԿ Ամերիկայի Շրջանային վարչության կողմից ամերիկյան Ռամկավարների պաշտոնաթերթը «Պայքար»ը խմբագրելու հրավերն էր, ՌԱԿ Գ Պատգամավորական ժողովում կենտրոնական վարչության անդամ և ընդհանուր քարտուղար ընտրվելը: Այդ պարտականությունը նա կատարեց մինչև 1931 թ., երբ ստանձնեց «Ապագայ» թերթի պատասխանատու խմբագրի պաշտոնը:

1946–48 թթ. Ա. Դարբինյանը գլխավորում էր ֆրանսահայերի ներգաղթի կենտրոնական հանձնաժողովը: Կուսակցական գործի անմնացորդ նվիրյալ, լրագրող հրապարակախոս, ում գրիչը փայլատակել է «Արձագանք», «Մշակ», «Մուրճ», «Երկրի ձայն», «Վան - Տոսպ», «Հայաստանի ձայն», «Ազգ», «Ժողովուրդի ձայն», «Պայքար», «Նոր ալիք», «Ապագայ» պարբերականների էջերում, Ա. Դարբինյանը վախճանվեց 1950 թ. Փարիզում⁶:

Եզրակացություն

1. Հայ քաղաքական կուսակցությունների առաջնեկ Արմենական կուսակցությունը ստեղծվեց գաղտնի և անլեզալ էր գործում թուրքական դաժան բռնատիրության ժողովրդի պայմաններում:

2. Չնայած ծանր ու վտանգավեցուն պայմաններին Վանի երիտասարդությունը, որ տոգորված էր ազատագրական ոգով, բոլոր միջոցներով սատարում էր արմենականներին:

3. Արմենականների առաջին սերնդի գործիչներից Արտակ Դարբինյանն իր ողջ գիտակցական կյանքը նվիրաբերեց Արմենական-Ռամկավար շղթայի ձևավորմանն ու հայրենամոլեր գործունեությանը:

⁶ Հոր արժանավոր որդին՝ Աղասի Դարբինյանը, Ա. Դարբինյանի անչափ հարուստ անձնական ֆոնդերը հանձնել է Հայաստանի Ազգային արխիվին:

4. Կուսակցական անխոնջ գործիչը նաև ռամկավար մամուլի երախտավորներից էր, տեսաբան ու հրապարակախոս:

Աղբյուրներ և գրականություն

1. Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 408, ց. 2:
2. ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 2:
3. ՀԱԱ, ֆ. 427, ց. 1:
4. Ռամկավար Ազատական կուսակցություն, հիմնական ծրագրեր, կանոնագրեր և վավերագրեր: – Պեյրուք, 1988:
5. **Դարբինյան Ա.** Հայ Ազատագրական Շարժման Օրերեն: – Կահիրե, 1947:
6. **Դավթյան Կ.** Ռամկավար Ազատական կուսակցության պատմություն (1921-1940): Գիրք առաջին: – Եր., 1999:
7. **Եկարեան Ա.** Յուշեր Արմենակ Եկարեանի: – Պեյրուք, 1985, էջ 27:
8. **Նաթանեան Մ.**, Արմենական կուսակցությունը, ծագումն ու սկսեալ մինչև Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցության կազմությունը: – Կահիրե, 1990, էջ 19:
9. Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885-1941 թթ.): – Եր., 2003:
10. **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Բ: – Լու Անճելլա, 1952:
11. **Սահակյան Ռ.**, Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին: – Եր., 2005:
12. **Սարգսյան Ս.**, Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908-1921 թթ.): – Եր., 2009:
13. **Սարգսյան Ս.**, Արմենիա պարբերականը ազատագրական գաղափարախոսության ակունքներում: – Եր., 2014:
14. **Սարգսյան Ս.**, Մկրտիչ Փորթուգալյանի հասարակական քաղաքական կյանքը և Արմենիա պարբերականը: – Եր., 2018, էջ 28:
15. **Սարգսյան Ս.**, Արևելահայ ռամկավար մամուլը 1918-1920 թթ.: – Եր., 2019:
16. Վասպուրական ամսաթերթ, թիվ 3, մարտ, 1941 և թիվ 9, սեպտեմբեր, 1941, Խարի տուն, գրեց Գ. Պեօգիկյան:
17. «Վան-Տոսպ», 24 մարտի, 1919:
18. «Հայաստանի ձայն», 27 սեպտեմբերի, 1919 թ.:

Տժանա/Հանձնվել է՝ 15.08.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 22.08.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 29.08.2023

Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի եւ Ամիդ քաղաքի նույնության մասին

Հակոբյան (Թարումյան) Ռուբեն Խ.

Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան,
Ճարտարապետության պատմության եւ տեսության ամբիոնի դասախոս, (Երևան, ՀՀ)
post@tarumian.am

ՀՏԴ՝ 94(479.25):355.4; EDN: ZCUIYI;

DOI: 10.58587/18292437-2023.4-35

Հանգուցաբառեր՝ Ամիդ, Տիգրանակերտ, Դիարբեկիր, Տիգրիս, Տիգրան Բ Մեծ, մայրաքաղաք, Պեւտինգերյան քարտեզ

Об идентичности столицы Тигранакерта и города Амида

Акобян (Тарумян) Рубен Х.

Национальный университет архитектуры и строительства Армении,
Кафедра истории и теории архитектуры, преподаватель (Ереван, РА)
post@tarumian.am

Аннотация. В номере 32 «Вестника Матенадарана» опубликована статья Гора Ераняна «Об армянской традиции называть Амид Тигранакертом», в которой автор, признавая, что проблема локализации Тигранакерта ещё не решена, тем не менее, заявляет, что город Амид не может быть Тигранакертом, поскольку так считают исследователи «почти без исключения», тем самым игнорируя опубликованные факты, свидетельствующие об обратном. И тут же переходит к выяснению причины, как он считает, «путаницы», в результате которой армяне стали считать, что Амид это Тигранакерт.

Однако, в области науки истина не может быть определена голосованием. В данном случае есть целый ряд фактов, которые свидетельствуют именно о тождественности этих городов. В частности, античные свидетельства, описывающие особенности местности, где произошло Тигранакертское сражение – направление русла реки Тигра, устье поля боя – указывают именно на Амид. Важно сообщение Мемнона, который описывая нападение Лукулла на Армению пишет о городе Тигранакерте, и, одновременно, ещё и о другом городе, в котором «Тигран держит своих наложниц и многие сокровища». Между тем, город, где Тигран держал своих наложниц, и есть столичный Тигранакерт. Таким образом, Мемнон сообщает одновременно о двух разных Тигранакертах, что говорит о том, что путаница, возможно, действительно была, но возникла ещё в античности, у греко-римских авторов, которые не знали о существовании нескольких одноимённых городов. Вдобавок, само современное название Амида – Диарбекир, возможно, есть результат фонетически закономерного искажения в иноязычной среде именно названия Тигранакерт.

Ключевые слова: Амид(а), Тигранакерт, Диарбекир, Тигр, Тигран II Великий, столица, Певтингера карта

On the Identity of the Capital of Tigranakert and the City of Amid

Hakobyan (Tarumian) Ruben Kh.

National University of Architecture and Construction of Armenia,
Department of History and Theory of Architecture, lecturer (Yerevan, RA)
post@tarumian.am

Abstract. In issue 32 of the "Bulletin of Matenadaran", an article by Gor Yeranyan "The Armenian tradition of calling Amid Tigranakert" was published, in which the author, recognizing that the problem of localizing Tigranakert has not yet been resolved, nevertheless declares that the city of Amida cannot be Tigranakert, since so consider researchers "almost without exception", thereby ignoring published evidence to the contrary. And then he proceeds to clarify the cause, as he believes, of the "confusion", as a result of which the Armenians began to believe that Amida is Tigranakert. However, in the realm of science, truth cannot be determined by vote. In this case, there are a number of facts that testify precisely to the identity of these cities. In particular, ancient evidence describing the features of the area where the Tigranakert battle took place – the direction of the Tigris River, the narrowness of the battlefield – point specifically to Amida. The message of Memnon is important, who, describing the attack of Lucullus on Armenia, writes about the city of Tigranakert, and, at the same time, also about another city, in which "Tigran keeps his concubines and many treasures." Meanwhile, the city where Tigran kept his concubines is the capital Tigranakert. Thus, Memnon simultaneously reports on two different Tigranakerts, which suggests that there may have been confusion, but it arose even in antiquity, among Greco-Roman authors who did not know about the existence of several cities of the same name. In addition, the very modern name of Amida – Diyarbekir, may be the result of a phonetically regular distortion in a foreign language environment of the name Tigranakert.

Keywords: Amid(a), Tigranakert, Diyarbekir, Tigris, Tigran II the Great, capital, Peutinger's map

Նախաբան

«Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսի 32-րդ համարում, լույս է տեսել Գոռ Երանյանի «Ամիդոյի Տիգրանակերտ կոչելու հայկական ավանդույթը» հոդվածը [11, էջեր 52-66], որով կրկին շոշափվում է Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի տեղորոշման խնդիրը: Ավելի ճիշտ, խնդիրը շրջանցվում է, քանի որ տեղորոշման հիմնական տարբերակները թվարկելուց հետո, այն է՝ Սիվանում, Արզանում, Թեյ-Էրմենում, եւ Ամիդում, հեղինակը կարծիք է հայտնում, որ «հետազոտողները գրեթե առանց բացառության համակարծիք են՝ Ամիդ-Դիարբեքիր Տիգրան II Արտաշեսյանի հիմնած քաղաքը չէ» [11, էջ 52] եւ համարելով դա միանգամայն լուծված խնդիր, անցնում առաջ, բացատրելու համար, թե այդ որտեղից ծագեց շփոթը եւ հայերը սկսեցին նույնացնել Տիգրանակերտը Ամիդի հետ: Այսինքն, այդ ինչպե՞ս եղավ, որ քաղաքի բնակիչները սխալվում էին սեփական քաղաքի անվան հարցում:

Առհասարակ, արդեն շուրջ մեկ ու կես դար է, ինչ գերմանացի հեղինակների կողմից շրջանառության մեջ է դրվել հայկական ավանդույթը մերժող վարկածն այն մասին, որ Ամիդ-Դիարբեքիրը եւ Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը տարբեր քաղաքներ են, սակայն անմիջական փաստարկներ, եւ, ամենակարեւորը, դրա ինչ-որ այլ՝ միակ եւ անվիճելի տեղորոշում չի առաջարկվել: Կարծես գերխնդիր է դրված. ամեն գնով Տիգրանակերտը հեռացնել Ամիդից, իսկ թե ուր՝ կարելու է:

Սույն հոդվածի նպատակը Տիգրանակերտի տեղորոշման խնդրի մանրակրկիտ վերլուծումը չէ, քանի որ տողերիս հեղինակը դա արել է վերջին տարիներին հրապարակված ծավալուն հետազոտության շրջանակներում [7] եւ հիմնավորել Ամիդ քաղաքի եւ Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի նույնությունը: Ընդ որում, նկատենք, որ խոսքը Ամիդը Տիգրան Մեծի կողմից հիմնադրված լինելու մասին չէ. Ամիդը չափազանց հին քաղաք է եւ այդ անվամբ հիշատակվում է դեռեւս ասորեստանյան արքաների գրվածքներում: Խոսք կարող է լինել միայն Տիգրանի կողմից այն վերանվանելու եւ վերակառուցելու մասին: Ըստ երեւույթին, Գոռ Երանյանը կամ ծանոթ չէ վերոհիշյալ հետազոտությանը, կամ պարզապես ներառել է դրանք «գրեթե»-ի մեջ: Այսպես, նա հաղորդում է, որ «*Լեւոնան-Հատուկի նիդրերտյան տեսակետը զարգացրել է Հ. Հակոբյանը, իսկ Արզնի ավերակներում Տիգրանակերտի տեղորոշման Հ. Կիպերտի վարկածն ու Թ. Մինկլերի համոզիչ փաստարկները փորձում է հաստատել Վ. Ղազարյանը*» [11, էջ 52], սակայն այն, որ կան Տիգրանակերտը Ամիդում տեղորոշելու, այն է՝ հայկական ավանդական տեղորոշումը հաստատող նորագույն փաստարկներ, նա չի գրում:

Այդ փաստարկներից առավել կարեւորները բերված են ստորեւ, բայց նախ եւ առաջ այս հոդվածի նպատակն է ցույց տալ, որ գիտական մեթոդաբանության շրջանակներում անընդունելի եւ անարդյունավետ է, երբ կանխակալ պնդումը հետազոտության մեջ ներկայացվում է որպես ապացուցելու կարիք չունեցող փաստ:

Երբ է տեղի ունեցել շփոթը

Նախ տեսնենք, թե ի՞նչ ենք հասկանում, երբ ասում ենք, որ տվյալ քաղաքը ունի այս կամ այն անունը: Քաղաքն ունի այն անունը, որով այն ճանաչում են. թե՛ պաշտոնապես, եւ թե՛ ոչ պաշտոնապես, քանի որ քաղաքը կարող է ունենալ միաժամանակ մեկից ավելի ընդունված անուն. նման դեպքերը բազմաթիվ են: Ընդ որում, բնակչության մի մասը, կամ ինչ-որ դեպքերում կարող է գործածել անուններից մեկը, իսկ մյուս մասը եւ այլ դեպքերում կարող է գործածել մյուս անունը: Օրինակ, Կոստանդինոս Մեծի վերակառուցած *Բյուզանդիոն* քաղաքն անվանվեց *Նոր Հռոմ*, ապա՝ *Կոստանդնուպոլիս*, իսկ այժմ, կոչվում է *Ստամբուլ*, սակայն հին ձեւերն էլ չեն մոռացվել: Կամ, Կիպրոսի մայրաքաղաքը փաստացիորեն ունի երկու հավասարապես գործածական անուն՝ *Լեֆկոսիա*՝ առավել հինը (չհաշված էլ ավելի հին, *Լեդրա* անունը), եւ՝ *Նիկոսիա*: Եւ այլն...

Այնպես որ, այն, որ Ամիդ քաղաքը առնվազն մինչեւ 1915 թվականը, ունեցել է եւս մի անուն, այն է՝ Տիգրանակերտ՝ պատմական փաստ է, եւ առհասարակ քննարկման ենթակա չէ. դա այդպես է, քանի որ այդպես են այն կոչել առնվազն 500 տարիների ընթացքում (ինչպես երեւում է հենց Գոռ Երանյանի հոդվածից) այդ քաղաքի տասնյակ հազարավոր բնակիչներ, եւ հակառակը պնդելը՝ զավեշտական է:

Այդ դեպքում ի՞նչն է պատմաբանների վեճերի առարկան: Ըստ էության, այն հանգում է հետեւյալ պարզ հարցին. արդյո՞ք Ամիդ քաղաքը այն պատճառով է *նաեւ* Տիգրանակերտ կոչվել, քանի որ մ. թ. ա. 1-ին դարում դարձել է Տիգրան Բ Մեծի մայրաքաղաքը (նստավայրերից մեկը), թե՛ ստացել է այդ անունը ուշ միջնադարում. գուցե՛ ի հիշատակ մեծ արքային, կամ ինչ-որ այլ հանգամանքների բերումով: Բավական է գիտակցել այս միտքը, եւ պարզ կդառնա, որ քանի դեռ, «*Տիգրանակերտի տեղի հարցում քննարկումները շարունակվում են*» [11, էջ 52], ինչ-որ «շփոթի» մասին խոսելը, կամ, առավել եւս, դրա պատճառները քննելը, անիմաստ զբաղմունք է: Դա հիշեցնում է հին աշխարհում ընթացող բուռն վեճերը, թե ինչի վրա է հենվում տափակ Երկիրը. փղերի, կետերի, թե պարզապես լողում է համաշխարհային օվկիանոսի երեսին: Այո, այսօր «*հետազոտողները գրեթե առանց բացառության համակարծիք են՝ Ամիդ-Դիարբեքիրը Տիգրան II Արտաշեսյանի հիմնած*

քաղաքը չէ», բայց գիտության մեջ «գրեթե»-ն անտեսվել չի կարող. ճշմարտությունը քվեարկությամբ չի որոշվում: Եւ երբ ի վերջո ապացուցվի, որ հենց Ամիդ-Դիարբեքիրն է եղել Տիգրան Բ Մեծի մայրաքաղաքը, որոշակի հեռատեսություն դրսևորելու դեպքում դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչ արժեք են ունենալու «շփոթի» պատճառները «բացատրող» աշխատությունները:

Սակայն վերադառնանք հեղինակի դատողություններին, որոնք, փաստորեն, կարելի է դիտել, որպես Ամիդը Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը չլինելու կանխակալ պնդումը հաստատելու փորձ՝ *հակառակից* (*contradictio in contrarium*): Ինքնին դրանում ոչ մի վատ բան չկա, եթե նպատակը իսկության բացահայտումն է, քանի որ գիտության տեսակետից ընդունելի են քննության տարբեր եղանակներ եւ հետազոտության բացասական արդյունքը նույնքան արժեքավոր է, որքան եւ դրականը: Եւ եթե իրոք հնարավոր լինի հաստատել, որ Ամիդը սկսել են Տիգրանակերտ կոչել միայն միջնադարում դա իրոք խաչ կքաշի երկու քաղաքների նույնության մասին պնդման վրա: Բայց արդյո՞ք հեղինակին դա հաջողվում է:

Ի դեպ, նա նկատում է. «Եթե Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի տեղորոշման հարցի շուրջ գոյություն ունի ծանրակշիռ մասնագիտական գրականություն, ապա Ամիդը Տիգրանակերտ կոչելու պատճառները համեմատաբար քիչ են լուսաբանված, և եղած տեսակետներն էլ ամբողջովին չեն պատասխանում հարցին՝ երբ և ինչու են հայերն Ամիդը Տիգրանակերտ անվանել: Այս հոդվածը հարցին պատասխանելու փորձ է» [11, էջ 53]: Արդեն իսկ այդ պատճառների վատ լուսաբանված լինելը հեղինակին պետք է տարօրինակ թվար եւ հուշեր, որ Ամիդը Տիգրանակերտը չլինելու վարկածը հեռու է իրականությունից: Իրոք, եթե շփոթ չկա, ինչպե՞ս բացատրես այդ չեղած «շփոթի» պատճառը: Մնում է դիմել տարաբնույթ հնարքների եւ հոգեբանական ներգործության միջոցների, որոնք կօգնեն շրջանցել փաստերը:

Այս խնդրին է նվիրված նաեւ Երվանդ Բասունու՝ տարիներ առաջ գրված աշխատությունը [20]: Ըստ նրա, շփոթը առաջացել է Տիգրանակերտի անկումից հետո, երբ հայերը տեղափոխվել են Ամիդ եւ իրենց համարելով Տիգրանակերտցիներ այդ անունը հաղորդել են իրենց նոր բնակավայրին: Սակայն, Գոռ Երանյանը չի ընդունում այդ բացատրությունը, քանի որ նրա կարծիքով դարերի ընթացքում դա պիտի մոռացված լիներ եւ այն «վերականգնել կամ սկզբնավորվել է միայն այն ժամանակ, երբ Ամիդը դարձել է ամենահայաշատ քաղաքներից մեկը» [11, էջ 64]:

Նկատելով, որ միջնադարյան առաջին հեղինակներից Մատթեոս Ուռհայեցին է համատեղում երկու անունները, հավելում է. «Թեպետ հայ մատենագիրները տեղանվանաբանական եզրաբանության հարցում պահպանողական են, բայց ուռհայեցի պատմիչը փոքր-ինչ նորարար է, օրինակ՝ նա է առաջին անգամ գործածում Քրդստան բառը»: Այս միտքը ոչ մի տրամաբանական կամ փաստական կապ չունի խնդրի հետ, այլ կոչված է սոսկ հոգեբանական ազդեցություն թողնելու: Թերեւս ենթադրվում է, որ «փոքր-ինչ նորարար է» բառակապակցությունը, որը հակադրված է մյուս մատենագիրների «պահպանողականությանը» (իմա՝ արժանահավատությանը) ընթերցողի մոտ կարող է տպավորություն ձեւավորել, որ նման «նորարար» հեղինակը կարող էր եւ մտացածին բան գրել: Այս հնարքը հեղինակին անհրաժեշտ է, քանի որ իր կառուցած համակարգում նա հենց Ուռհայեցուն է վերագրում Ամիդը Տիգրանակերտ կոչելու «հեղինակային իրավունքը» [11, էջ 53]: Թեւեւ, կարծես թե մոռանում է, որ, ի վերջո, «Քրդստան» եզրույթը միանգամայն իրական է, եւ գուցե իրական է նաեւ խնդրո առարկա անվանումների համատեղումը: Հակառակ դեպքում, նույն տրամաբանության շրջանակներում կարող ստացվել, որ «Քրդստան» եզրույթն էլ է Ուռհայեցին «հեղինակել»...

Սակայն, գրում է Գոռ Երանյանը, «Այրուհանդերձ, ինչպես շուտով կհամոզվենք, Ամիդ-Տիգրանակերտի նույնությունը դեռ երկար ժամանակ քաղաքացիություն չէր ստանալու, իսկ նույնության հարցում պատմիչի մեկ վրիպումը բնավ վնասող չի եղել» [11, էջ 54]: Իսկ այստեղ էլ հատկանշական է հեղինակի կիրառած «վրիպումը» բառը. հեղինակը ոչ մի պահ հնարավոր չի գտնում, որ պատմիչը կարող է սխալված չլինել. դա արդեն կանխորոշված էր հոդվածի առաջին իսկ տողերից եւ պատեհ առիթով նա կաթիլ առ կաթիլ փորձում է ներգործել ընթերցողի վրա, տանելով նրա դատողությունները անհրաժեշտ հունով:

Բայց, ի վերջո, ինչպե՞ս կարող էր հայ ամիդեցիների մոտ ծագել նման գաղափար. սկսել իրենց քաղաքը Տիգրանակերտ կոչել: Հեղինակը դա կապում է «քաղաքում հայ բնակչության սովորացման հետ»: Նա դիմում է հիշատակարանների տվյալների քննությանը, համարելով դրանք առանցքային, եւ նկատում է, որ 12-ից 15 դարերի ոչ մի ձեռագրի հիշատակարանում քաղաքը չի անվանվել Տիգրանակերտ, այլ միայն Ամիդ կամ Դիարբեքիր:

Ապա՝ Էապես շեղվում է խնդրից, եւ իր 13 էջանոց հոդվածի մոտ 4 էջը հատկացնում բացատրությանը, թե ինչու 16-րդ դարում հայերը սկսել են ներգաղթել Ամիդ, եւ մեծացել է բնակչության կազմում նրանց բաժինը: Փաստեր

է հաղորդում այն մասին, որ 15-րդ դարից սկսած Դիարբեքի մահմեդական տերերը բարյացական են եղել քրիստոնյաների նկատմամբ: Որ տարածաշրջանում կառուցվել են հայկական եկեղեցիներ: Թվարկում է ներգաղթած առանձին անձանց անուններ, այլերկրյա հեղինակների տեղեկություններ, բերում է ժողովրդագրական տվյալներ...

Այսպիսով, հեղինակը ապացուցում է, որ 16-րդ դարում Ամիդի հայությունը հասել էր զարգացման բարձր աստիճանի. «*քաղաքը բազմամարդ է դառնում, տնտեսապես զարգանում, փոխվում են հասարակական հարաբերություններն ու քաղաքի հայությունը փորձում է հաստատել իր տեղը, փաստել իր հնամենիությունն ու քաղաքի Տիգրանակերտ անվան հնավանդությունը*» [11, էջ 59]: Սա կարելի է արտահայտություն է: Այստեղ առկա է երկու պնդում. այն, որ քաղաքի բազմամարդ լինելը եւ զարգացումը կարող էր դրդել հայերին *փաստել իր հնամենիությունը*, եւ... որ քաղաքի Տիգրանակերտ անունը այդ ժամանակ *արդեն հայտնի էր*. պետք էր սոսկ հաստատել դրա հնավանդությունը: Բայց որտեղից էր հայտնի: Շարադրանքի տրամաբանությունից կարելի է ենթադրել, որ դա իրենց հայտնի էր Մատթեոս Ուռհայեցուց: Իսկ հնամենիությունը հաստատելու համար նրանք հիմնվում են Մովսես Խորենացու՝ Տիգրանակերտը կառուցելու մասին տեղեկության վրա:

Համոզված լինելով, որ Ամիդը սկսել են Տիգրանակերտ կոչել հենց ուշ միջնադարում հեղինակը ավստոսում է, որ 16-րդ դարի հիշատակարանների մի մասի անտիպ լինելը հնարավորություն չի տալիս ասելու, թե հատկապես երբ է առաջին անգամ Ամիդը Տիգրանակերտ կոչվել (նա հավանական է համարում 1584 թվականը): Իսկ որպես օրինակ բերում է 1602 թվականի մի հիշատակարան, ուր վերաշարադրված է Խորենացու նյութը եւ շեշտված է, որ քաղաքի անունը Տիգրանակերտ է, որը «*Յամիթ յորջորջեալ կոչի*»: Մինչդեռ, նկատենք, այդ հիշատակարանում Խորենացուն վերաշարադրելը ոչինչ չի ապացուցում եւ ոչ մի կերպ չի խոսում ինչ-որ «շփոթի» օգտին, եթե Ամիդը իրոք Տիգրանակերտն է: Մեջբերելով այդ հիշատակարանի հատվածը հեղինակը կրկին գուտ հոգեբանական ներգործություն է կատարում ընթերցողի վրա: «*Ընդ որում, հայաշատ քաղաքի բնակչությունը հավատացած էր, որ հենց Տիգրանն է կառուցել իրենց քաղաքը: Բանն այն է, որ իսկական Տիգրանակերտի գոյությունը շատ վաղուց էր մոռացվել՝ ճանապարհի հարյուրավոր նոր Տիգրանակերտի «ստեղծման» համար*» [11, էջ 60]: Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը որպես արքայի ընդունում այն, որ Ամիդի հայերը պարզապես «*հավատացած*» էին, թե Տիգրանն է կառուցել իրենց քաղաքը: Ինչը, իր կարծիքով, կեղծ է,

քանի որ «իսկական» Տիգրանակերտի գոյությունը մոռացվել էր, եւ հայերը պարզապես «ստեղծում» էին «նոր» Տիգրանակերտ: Եւ ոչ մի այլ տարբերակի հնարավորություն հեղինակը չի տեսնում: Օրինակ, որ, գուցե, «նոր» Տիգրանակերտ ստեղծվել է արդեն 19-րդ դարի հետազոտողների կողմից եւ «գետեղվել» Ֆարկինում...

Վերջում հեղինակը եւս մեկ անգամ գործածում է վերլուծության հետ կապ չունեցող հնարք, «շփոթին» տալով նաեւ «*նորահնար հիշողություն*» հորջորջանք, եւ կրկնում է, որ 5-րդ դարում հայ հեղինակները Ամիդը եւ Տիգրանակերտը տարբեր քաղաքներ են համարել, եւ շփոթը սկսվել է Մատթեոս Ուռհայեցուց, չնշելով սխալի գոնե ենթադրյալ պատճառը: Օրինակ, գուցե, պատմիչը ունեցել է մեզ չհասած մի որեւէ աղբյուր (որը, ո՞վ գիտի, նույնպես սխալ է եղել), բայց բացատրությունների կարիք հեղինակը չի տեսնում: Ուռհայեցին «նորարար» էր. ի՞նչ սպասեն նորարարից՝ մի բան կմոզոնի...

Սակայն մենք չենք կարող առանց փաստական ապացույցի, որպես արքայի ընդունել այդ պնդման վերագրումը Ուռհայեցուն: Թե, իբր, Ուռհայեցին, «հեղինակել է» իր պնդումը: Այն որ, մեզ հայտնի չի Ուռհայեցու աղբյուրը, դեռ չի նշանակում, որ այն չի եղել. ինչպես նկատել է Կարո Սազանը, «*ապացույցի բացակայությունը, բացակայության ապացույց չէ*»¹: Ընդ որում այդ աղբյուրը կարող էր ստեղծված լինել 5-րդ դարից թե՛ հետո, թե՛ առաջ:

Իզուր չէ, որ Ե. Քասունին «շփոթի» ծագումը հասցնում էր մինչեւ Տիգրանակերտի անկումը: Սակայն դա էլ քիչ է. շփոթի փաստը հաստատելու համար անհրաժեշտ է ապացուցել, որ Ուռհայեցուց առաջ առհասարակ, երբեւէ Ամիդը Տիգրանակերտ չէր կոչվել: Այլապես կարելի է պնդել, որ շփոթ իրոք եղել է, սակայն՝ հակառակ ուղղությամբ, եւ հենց 5-րդ դարի հեղինակներն են ինչ-որ բան շփոթել եւ Ամիդն ու Տիգրանակերտը սխալմամբ տարբեր քաղաքներ համարել: Եւ փաստորեն պետք է արձանագրել, որ Գոռ Երանյանի ապացույցն *in contrarium* չի հաջողվել, եւ մենք վերադառնում ենք Տիգրանակերտի տեղորոշման առաջնահերթությանը. միայն դրանից հետո պարզ կարող է դառնալ, եղե՞լ է շփոթ, թե՛ ոչ, կամ ի՞նչ կարգի: Եթե ապացուցվի, որ Տիգրանակերտը Ամիդում չի եղել, արդեն կարող ենք անցնել հետագա փնտրտուքի, գտնելու համար այն պահը, թե ե՞րբ եւ ինչո՞ւ սկիզբ առավ շփոթը: Իսկ եթե Տիգրանակերտը իրոք Ամիդում էր, ուրեմն էլ ի՞նչ շփոթ...

¹ Absence of evidence is not evidence of absence. URL: <https://goo.su/GKQkJJ> (հղումը կրճատվել է):

Սակայն, եթե նույնիսկ մնանք հեղինակի տրամաբանության շրջանակներում, ապա ի՞նչը կարող էր նման «ավանդույթի» հիմքը դառնալ: Իրոք, որպեսզի քաղաքը անվանվեր, կամ գոնե ընկալվեր, որպես Տիգրանակերտ, եւ այդ մասին առասպել կամ ավանդույթ ձեւավորվեր, այն պիտի հայության լրջագույն ազդեցության տակ լիներ. օտարները քաղաքը հայ արքայի անունով չէին կոչի:

Սակայն կարո՞ղ էր նման բան տեղի ունեցած լինել մինչեւ 11-րդ դարը: Դա քիչ հավանական է թվում, քանի որ նախորդ դարերում Ամիդը ձեռքից ձեռք էր անցնում, պատկանելով Հռոմին, Պարսիկներին, Բյուզանդիային, Արաբներին, Սելջուկներին, ու, թերեւս, չի եղել քիչ թե շատ երկարատեւ ժամանակահատված, երբ այս քաղաքում արձանագրված լինե՞ր հայկական այնպիսի ազդեցություն, որ *քաղաքի հայությունը փորձեր հաստատել իր տեղը* եւ արդյունքում ի հիշատակ Մեծ Տիգրանի վերանվաներ այն Տիգրանակերտ, կամ գոնե հիմք ունենար ենթադրելու, թե Խորենացու հիշատակած Տիգրանակերտը կարող է հենց իրենց քաղաքը լինել:

Մինչդեռ, այդպիսի մի ժամանակաշրջան, երբ այս տարածաշրջանում հայերը հաստատապես գերիշխանություն ունեցել են, եղել է: Եւ դա... Տիգրան Բ Մեծի ժամանակն էր: Եւ շփոթը պիտի ծագած լինե՞ր հենց այս դարաշրջանում...

Ամիդ — Տիգրանակերտ — Դիարբեքիր

Այստեղ շփոթ բառը գրված է արդեն առանց չակերտների, քանի որ այս դարերում շփոթ, կարծես թե, իրոք եղել է: Բայց ոչ թե այն իմաստով, որը նկատի ունի հեղինակը: Բանն այն է, որ դիտարկվող տարածաշրջանում Տիգրանակերտ անունը կրող քաղաքի մասին առկա աղբյուրների տվյալները խիստ իրարամերձ են: Սկսած 19-րդ դարից հետազոտողները ապարդյուն ջանում են համատեղել անհամատեղելի տվյալները, մինչդեռ անաչառ վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ դրանցում խոսվում է առնվազն 4 տարբեր Տիգրանակերտների մասին եւ հեղինակի թվարկած տեղորոշումներից երեքը, այն է՝ Ամիդում, Թեյ-Էրմենում եւ Արգանում համապատասխանում են երեք տարբեր Տիգրանակերտների: Եւս մեկը, թերեւս, այն Տիգրանակերտն է, որը հիշատակում է Ստրաբոնը, երբ գրում է, որ «... *անցնելով Եփրատը, նա ուժով տիրեց Սիրիային ու Փյունիկեին ... հիմնեց քաղաք Իբրիայից ոչ հեռու, այդ տեղանքի եւ Եփրատյան Ձեւզմայի միջև*: Այստեղ հավաքելով իր կողմից ավերված հունական 12 քաղաքների բնակչությունը նա այդ քաղաքն անվանեց Տիգրանակերտ» [9, XI, XIV, 15]: Այս նկարագրությունը այնքան է հակասում մյուս աղբյուրներին, որ պետք է դիտվի, որպես եւս մեկ Տիգրանակերտի հիշատակում: Սակայն նկարագրությունը չափազանց

անորոշ է եւ կարելի է հասկանալ միայն, որ այդ Տիգրանակերտը գտնվել է Եփրատից ոչ հեռու: Միակ տեղանունը, որին կարելի է այն նմանեցնել, դա Պեւտինգերյան քարտեզի Tharrana կայանն է, որը կարելի է դիտել, որպես *Tirana(kert) անվան աղավաղում կամ սղված ձեւ (g-ի անկման մասին՝ ստորեւ, իսկ վերջավոր a-ն, կարող է հայերենի սեռական հոլովի ցուցիչ լինել, կամ հոդակապի հետք), որն, իր հերթին, հնարավոր է տեղորոշել այժմյան *ար-Ռազզայի* (ar-Raqqaqah) տեղում [7, էջ 52]:

Իսկ Միլվանի (Ֆարկին, Միաֆարկին, Նփրկերտ) աշխարհագրական եւ պատմագիտական առանձնահատկություններին որեւէ Տիգրանակերտ առհասարակ չի համապատասխանում: Դա շատ լավ է նկատել Հ. Հակոբյանը. «*Չավեշտական է, բայց Տիգրանակերտը Աղձնիքում՝ Մայաֆարկինի տեղում, ամրագրելու առավել հուսալի տեղայնացումը կամ ուղղակի չի բխում գրավոր սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների մեծ մասից, կամ էլ հակասության մեջ է դրանց հետ*» [13, էջ 8]: Իրոք, չգիտես, զավեշտական է դա, թե՞ ողբերգական, երբ սկզբնաղբյուրներին ակնհայտորեն հակասող տեսությունը շարունակում է համարվել «առավել հուսալի» եւ ներառվում է դասագրքերում եւ ժողովածուներում, հայ ժողովրդի պատմության շարադրանքներում (այդ թվում եւ՝ նորագույն շարադրանքներում), որպես *գրեթե* միակ ճիշտը, իսկ տասնյակ հազարավոր տիգրանակերտցիների պնդումները հայտարարվում են «շփոթ», եւ պատմաբանները կասկածելի համառությամբ իրենց ուժն ու եռանդը շարունակում են վատնել սեփական մտացածին դատողություններին համոզիչ տեսք հաղորդելու վրա:

Այո, պետք է արձանագրել որ, շփոթն առաջացել է ոչ թե ուշ միջնադարի, այլ հին հեղինակների մոտ, եւ, ինչպես ցույց է տալիս անաչառ վերլուծությունը, շփոթն այդ սկզբնավորվել է արդեն իսկ հունա-հռոմեական պատմիչների շրջանում: Այդ շփոթի հնարավոր պատճառները մանրակրկտորեն վերլուծվել են տողերիս հեղինակի վերոհիշյալ հետազոտությունում, եւ այստեղ դրանք կրկնելն իմաստ չունի: Ստորեւ հիշատակվում են *միայն կարեւորագույն* տեղեկությունները, որոնց վրա սովորաբար պատշաճ ուշադրություն չի դարձվում, բայց որոնցից հետեւում է մայրաքաղաք Տիգրանակերտի եւ Ամիդի նույնությունը:

Հատկապես կարելի էր են այն պատմիչների տեղեկությունները, ովքեր նկարագրել են մ. թ. ա 69 թ. հոկտեմբերի 6-ի ճակատամարտը, քանի որ այն տեղի է ունեցել հենց մայրաքաղաք Տիգրանակերտի մոտ: Մասնավորապես, Տիգրանակերտի շրջակա տեղանքը նկարագրող տեղեկությունները, որոնք սովորաբար գրեթե անտեսվում են, եւ որոնք ակնհայտորեն համա-

պատասխանում են հենց Ամիդի տեղանքին: Այդ թվում՝ Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկությունն այն մասին, որ քաղաքի մոտով հոսող գետը այդ հատվածում ոլորան է ունեցել դեպի արեւմուտք [18, էջ 27], ինչպես նաեւ Սալլուստիոսի տեղեկությունը, որ ռազմադաշտը նեղ է եղել [19, էջ 15]: Այս պայմաններին բավարարում է միայն Ամիդը: Ի դեպ, Ամիդի մերձակայքում Տիգրիսի հունի այդ առանձնահատկությունը այնքան նկատելի է, որ այն հատուկ շեշտում են նաեւ Ամմիանուսը [10, XVIII, 9, 2] եւ Յակուտը [15]:

Ոչ պակաս կարեւոր է նաեւ՝ Մեմնոն Հերակլեացու հաղորդածը.

38. 2. ... **Լուկուլլոսը անապատելիորեն անցավ Եփրատ գետը եւ քերեց իր զորքը այն քաղաքը, որում, ինչպես լսել էր, Տիգրանը պահում էր իր կանանց եւ մեծաքանակ արժեքավոր ունեցվածքը:** Լուկուլլոսը նաեւ թողեց իր մարդկանց մի ջոկատ Տիգրանակերտը պաշարելու համար, ու մի խումբ է՝ մյուս կարեւոր բնակավայրերի վրա հարձակվելու համար: 3. Տիգրանը, տեսնելով Հայքի տարբեր մասերը այդ կերպ պաշարված հետ կանչեց Միհրդատին եւ զորք ուղարկեց այն քաղաքը, որում իր կանայք էին պահվում: [2]

Այս հաղորդումը չափազանց կարեւոր է, շփոթի առաջացման պատճառները հասկանալու համար, քանի որ այստեղ հիշատակվում է երկու քաղաք. ինչ-որ մի Տիգրանակերտ, ու եւս մի քաղաք, որ *Տիգրանը պահում էր իր կանանց եւ մեծաքանակ արժեքավոր ունեցվածքը*: Սակայն Տիգրանն իր կանանց ու զանձերը պահում էր հենց Տիգրանակերտ մայրաքաղաքում: Հետեւապես Մեմնոնը միեւնոյն շարադրանքում գրում է երկու տարբեր Տիգրանակերտների մասին: Տպավորություն է ստեղծվում, որ Մեմնոնի աղբյուրում երկու քաղաքներն էլ Տիգրանակերտ են կոչվել, բայց ի տարբերություն մյուս պատմիչների նա զգացել է, որ դրանք երկու տարբեր քաղաքներ են, սակայն քանի որ իրեն հայտնի չէր երկու Տիգրանակերտների գոյության մասին, նա այդ անունը թողել է միայն այն մեկի համար, որն իրեն հաստատապես հայտնի էր այդ անվամբ՝ Արգանի Տիգրանակերտի (որը հետո հայտնվելու էր Պելտինգերյան քարտեզի վրա, որպես Triganocarten), իսկ մյուսը, այն է՝ մայրաքաղաք Տիգրանակերտը նա թողել է *անանուն*: Ընդ որում, այն, որ մայրաքաղաքի անունը փոխարինող վերոհիշյալ բանաձեւը պատահական չէ, հաստատվում դրա կրկնությամբ՝ քիչ անց. «[Տիգրանը] ... զորք ուղարկեց այն քաղաքը, որում իր կանայք էին պահվում»: Այսինքն... Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը:

Կարեւոր են նաեւ Պելտինգերյան քարտեզի տվյալները, որոնցից հետեւում է, որ Ամիդը համապատասխանում է Տիգրանակերտ անվանը համահունչ *Ad Tygrem*՝ «Տիգրի մոտ»

կայանին (Անանուն Ռավեննացու ցուցակում՝ *Tygrum*). քաղաքի եւ դրա մոտով հոսող գետի անունների նույնարմատ լինելը կարող էր մոլորեցնել հեռու երկրի աշխարհագրական իրողություններին անձանոթ հունա-հռոմեական հեղինակներին: Օրինակ, եթե որեւէ տեղեկություն մատնանշեր Ամիդը, որպես Տիգրանակերտ, այն կարող էին սխալ համարել, եւ չընդգրկվել հետագա շարադրանքում. չէ՞ որ դա *Ad Tygrem*-ն է, այլ ոչ թե Տիգրանակերտը:

Ու եւս մի հանգամանքի էլ այստեղ իմաստ ունի անդրադառնալ: Հանգամանքի, որը մինչ այսօր չի նկատվել, այն է՝ Ամիդի ժամանակակից՝ Դիարբեկիր անվանը: Ընդունված է այդ անունը ստուգաբանել արաբական հիմքի վրա, որպես «երկիր Բաքրի» կամ՝ արաբա-թուրքական՝ «երկիր կույսի» [14, էջ 100]: Երկրորդ տարբերակը ակնհայտ ժողովրդական ստուգաբանություն է, մինչդեռ առաջինը ավելի համոզիչ է թվում: Սակայն դժվար չէ նկատել Դիարբեկիր եւ Տիգրանակերտ անունների հնչյունային նմանությունը: Իրոք, դեռեւս Խորենացու մոտ դիտվում է *Տիգրան* անվան *Տիրան* ձեւով ներկայացումը: Հետեւապես, հնարավոր է ենթադրել, որ կարող էր գոյություն ունենալ քաղաքի անվան *Tiranakert (Տիրանակերտ) ձեւը, որը արեւմտահայերեն արտասանությամբ կրնդուներ *Diranager(t) (Դիրանագերտ) ձեւը. վերջավոր *-t*-ն թույլ դիրքում կարող էր մնալ խուլ, ապա՝ ընկնել: Արաբական, այն է՝ օտար միջավայրում, ուր անվան իմաստը չէր գիտակցվում [8, էջ 210], կարող էին կատարվել հնչյունափոխություններ. $n > m > b$ (որոնք բնորոշ են դիտարկվող տարածքի տեղանուններին, օրինակ՝ Nişibīn /Mtsbin, Thubida/Thumida [4, էջ 80], Nappigu/Nanpigi [6, էջ 564] /Mabog/Bambyce [2, V.19.81]), ապա՝ *-ra-* > *-ar-* դրափոխություն եւ, վերջապես, վերաիմաստավորված, որպես «երկիր Բաքրի», այն կստանար այժմյան տեսքը. *Diranagert* > *Dirabager* > *Diarbaker* > *Diyarbakir*:² Եթե ճիշտ է այս ենթադրությունը, ապա Ամիդ քաղաքը Տիգրանակերտ են անվանել ոչ միայն Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակներում, այլեւ նրանից շատ առաջ ու մինչ այսօր, եւ ոչ միայն հայերը (ինչպես կարծում են Ե. Քասունին եւ Գոռ Երանյանը), այլեւ առհասարակ բոլորը, թեւեւ՝ աղճատված տեսքով: Կարելի էր ասել «խիստ» աղճատված, բայց կան շատ ավելի աղճատված տեղանուններ, որոնց նույնության հարցում, սակայն, ոչ մի կասկած չկա, օրինակ.

² Ի դեպ, հետաքրքիր է անվան *Դիրաբեկիր* ձեւը, որը բերված է Գոռ Երանյանի հոդվածում, որը, եթե այն վրիպակ չէ (դրա աղբյուրը գտնել չհաջողվեց), գուցե, պահպանում է այս անվան հնչյունափոխության միջանկյալ վիճակը: Նշենք, որ կան նաեւ իլլացված քաղաձայններով տարբերակներ, օրինակ՝ *Տիարյակիր*:

Constantinopolis > *İstanbul* [5, էջ 177]³, *Lugdunum* [1, XLVI.50] > *Lyon*, *Mediolanum* > *Milan* եւ այլն: Ի դեպ, Արցախի *Տիգրանակերտ*-ը նույնպես անճանաչելի աստիճանի աղճատվել է, դառնալով *Տկռակերտ*, եւ, նույնիսկ, *Թառնագյուտ* [16; 17]. Եւ դա դեռ՝ հայկական միջավայրում, ուր այդ անվան իմաստը պիտի որ գիտակցվեր: Նաեւ, նկատենք, որ *Թառնագյուտ* տարբերակում նույնպես բացակայում է «Տիգրան»-ի -գ-ն, ինչը հաստատում է *Տիրանակերտ ձեւի գոյության հնարավորությունը:

Եզրակացություն

Եզրափակելով փորձենք, վերոհիշյալ փաստերի վրա հիմնվելով, ընդհանուր գծերով վերականգնել Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի հետ կապված դեպքերը: Մ. թ. ա. 70-ական թվականներին Տիգրան Բ Մեծը վերակառուցում է Ամիդ քաղաքը եւ վերանվանում Տիգրանակերտ: Մ. թ. ա. 69 թվականի հոկտեմբերի 6-ի ճակատամարտի արդյունքում Տիգրանակերտը անցնում է Հռոմին եւ վերագտնում Ամիդ անվանումը: Բնակչությունը, որը բերված էր տարբեր երկրամասերից, մեծ մասամբ վերադառնում է հայրենի քաղաքները: Սակայն մի մասը մնում է տեղում, այդ թվում՝ Տիգրանակերտում ծնվածները, ովքեր իրենց պետք է որ հենց *տիգրանակերտցի* համարեին: Նրանք անկասկած փոքրաթիվ կլինեին եւ իրենց քանակը բավարար չէր լինի, որ վերահաստատվեր Տիգրանակերտ անունը, բայց կարող էր բավականացներ, որպեսզի այն պահվեր ծածուկ (յատենտ) վիճակում: Ավելին, այն աստիճանաբար այնքան տարածվեց (նաեւ ոչ հայերի շրջանում), որ արաբական նվաճման տարիներին հենց Տիգրանակերտ անունն ընդունվեց նվաճողների կողմից (աղճատված, վերաիմաստավորված՝ Դիարբեկիր տեսքով), այլ ոչ թե Ամիդը, որը պահպանվեց միայն քրդական միջավայրում Ամեդ ձեւով:

Իսկ 5-րդ դարի հայ պատմիչները ասելով Տիգրանակերտ հասկացել են, թերեւս Արգանի Տիգրանակերտը. սա է թխում հայ պատմիչների շարադրանքի տրամաբանությունից: Մինչդեռ մայրաքաղաք Տիգրանակերտը հայ պատմիչները նախընտրել են անվանել Ամիդ: Գուցե այդ դարերում Տիգրանակերտ ձեւը մնում էր ծածուկ վիճակում, գուցե՝ նախընտրում էին պաշտոնական անվանումը, իսկ գուցե հենց երկու Տիգրանակերտների միջեւ շփոթությունը բացառելու համար: Եւ հենց դա էլ, ի վերջո, հանգեցրեց շփոթության:

Վերջապես, նորագույն ժամանակներում, երբ հարցը կարող էր անաչառ, գիտական լուծում ստանալ, իր բացասական դերը խաղաց 19-րդ դարավերջում տարածաշրջանային քաղաքական հարաբերությունների խանգարիչ ազդեցությունը [12], որը, ինչպես տեսնում ենք, չի հաջողվում հաղթահարել մինչ այսօր: Համենայն դեպս, հոդվածի վերջում հեղինակը եզրակացնում է, որ «*Տիգրանակերտի հետագա հաղթարշավը պայմանավորված է նաև XIX դարի կեսերից հայկական աշխարհի ազգայնական գաղափարների ներթափանցման հետ, ինչը տեղանունների վերահայկականացման կամ հայկականացման պատճառ է դառնում*» [11, էջ 63]: Այդ ի՞նչ «ներթափանցման» մասին է խոսքը, որտեղի՞ց: Մեր ժամանակներում «*ազգայնական գաղափարներ*» ասելով հասկացվում է (հատկապես՝ այժմյան Եւրոպայում) բավական որոշակի *բացասական* երանգով *գաղափարաբանական* երեւոյթ, եւ պատմագիտական հոդվածում արժեք հեռու մնալ նման ձեւակերպումներից: Բայց եթե հեղինակը որոշել է անցնել գաղափարաբանական դաշտ, ապա կարելի է ասել, որ «վերահայկականացումը», այն է՝ պատմական տեղանունների բացահայտումը եւ վերականգնումը, միանգամայն բնական է հայոց հայրենիքում մինչ այսօր ընթացող պատմական տեղանունների բնաջնջման պայմաններում: Իսկ Տիգրանակերտի ավանդական տեղորոշումը մերժելը, մատուցելով այն գիտականակերպ «փաթեթավորմամբ», հենց այդ երեւոյթի դրսևորումներից մեկ է:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Cassius Dio.** // URL: <https://goo.su/CG2CPYn> (հղումը կրճատվել է)
2. **Memnon,** History of Heracleia / URL: <https://goo.su/Db1SMG8> (հղումը կրճատվել է): Թարգմանությունը՝ անգլերենից:
3. **Pliny** Natural History. // URL: <https://goo.su/BdVWlj> (հղումը կրճատվել է):
4. **Ravennatis Anonymi,** Cosmographia et Gvidonis Geographica. // URL: <https://goo.su/mlYLtqv> (հղումը կրճատվել է)
5. **Room, Adrian,** Placenames of the World: Origins and Meanings of the Names for 6,600 Countries, Cities, Territories, Natural Features, and Historic Sites, 2006, էջ 177:
6. **Winter J. I.,** On Art in the Ancient Near East. Vol. 1. Of the First Millennium B.C.E. Leiden. – Boston, 2010. – 564 p.
7. **Акопян Р. Х.,** Локализация Тигранакерта и Тигранакертское сражение 6 октября 69 г. до н. э., Часть 1, Метаморфозы истории. – Псков, 2016 № 7, сс. 39–99, URL: <https://goo.su/A4sdaSO> (ссылка сокращена), Часть 2, Метаморфозы истории. – Псков, 2016 № 8, сс. 95–126, URL: <https://goo.su/Sso3hzP> (ссылка сокращена).

³ Լայնորեն տարածված կարծիքը, թե Ստամբուլ անունը ծագում է հունարեն εἰς τὴν Πόλιν(v) «իս տին Պոլիս», այն է՝ «դեպի քաղաք» արտահայտությունից, թերեւս, այն օրինակներից է, երբ «ստուգաբանության» ակնհայտորեն «ժողովրդական» լինելը հաճախ չի նկատվում նույնիսկ գիտական միջավայրում:

8. **Реформатский А. А.**, Введение в языковедение. – М., 1967. – 210 с.
9. **Страбон**, География. // URL: <https://goo.su/3MqRr> (հղումը կրճատվել է):
10. **Ammianus Marcellinus**, History / URL: <https://goo.su/JlkW> (հղումը կրճատվել է):
11. **Երանյան Գ.**, Ամիդը Տիգրանակերտ կոչելու հայկական ավանդույթը // «Բանբեր Մատենադարանի», 2021 Հմ. 32, էջեր 52-66:
12. **Թարումեան Ռ.**, Ամիդ-Տիգրանակերտ-Դիարբեքիր. Մայրաքաղաք Տիգրանակերտի տեղորոշումը եւ մ. թ. ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6-ի ճակատամարտը (հրապարակված է որպես սեւագիր), էջ 141, URL: <https://goo.su/ccM8iFs> (հղումը կրճատվել է):
13. **Հակոբյան Հ.**, Հին Հայաստանի մայրաքաղաք Տիգրանակերտը // «ԴԲՀ», Հմ 3, 2007:
14. **Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ.**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երեւան, 1988:/ URL: <https://goo.su/iLJ2wO> (հղումը կրճատվել է):
15. **Յակուտ**, Զիթար Մուշամ ալ-Բուլդան: // Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին, Երեւան, 1965:/ URL: <https://goo.su/NmrOvE> (հղումը կրճատվել է):
16. **Պետրոսյան Հ.**, Արցախի Տիգրանակերտն ու Վաչագան Բարեպաշտի կրոնական բարեփոխումները: // «Գիտական ընթերցումներ», Հոդվածների ժողովածու, ԱրՊՀ: – Ստեփանակերտ, 2017: URL: <https://goo.su/O18iXp> (հղումը կրճատվել է):
17. **Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ.**, Մշակութային հետազոտություններն Արցախում. Ծուշի, Հանդաբերդի վանք, Տիգրանակերտ: – Եր, 2009, էջ 28:
18. **Plutarch**, The Parallel Lives / URL: <https://goo.su/tp8tnU> (հղումը կրճատվել է):
19. **Саллюстий**, Письмо Митридата./ URL: <https://goo.su/3AOz0Z> (հղումը կրճատվել է):
20. **Քասունի Ե.**, Ամիդ (Տիարպեքիր) Տիգրանակերտ (Ֆարդին) շփոթը հայ պատմագրության մեջ: – Պէյրուք, 1968:

Տժանա/Հանձնվել է՝ 03.08.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 10.08.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 17.08.2023

Памятники армянской архитектуры и топонимики в Греции

Погосян /Хахбакян/ Гагик Г.

Общественный институт политических и социальных исследований

Черноморско-Каспийского региона (Ереван, РА)

ORCID iD: 0000-0001-5975-9247

gagikp@mail.ru

УДК: 930.85 (495)/72; EDN: ASDPHD;

DOI: 10.58587/18292437-2023.4-43

Ключевые слова: Греция, армяне, диаспора, архитектура, монастырь, церковь, мемориал, памятник, хачкар, кладбище, надгробие, топонимика, лапидарные надписи

Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Հունաստանում

Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գագիկ Հ.

Սեյծուլիան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եւ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)

gagikp@mail.ru

Ամփոփագիր. Հոդվածում ներկայացված է «Ճարտարապետական եւ տեղանվանական հայկական հուշարձանները աշխարհում» բազմահատորյա ատլաս-դիվանից մի գլուխ, որն նվիրված է Հունաստանին: Հոդվածում համառոտ ներկայացվում է գաղթօջախների ստեղծման եւ զարգացման պատմությունը, տարածման աշխարհագրությունը, եկեղեցու, կրթության և պարբերական մամուլի իրավիճակը: Հոդվածի հիմնական մասն են կազմում նշված երկրի հայկական ճարտարապետական ու տեղանվանական հուշարձանների ցուցակ-աղյուսակը, որի վերջում զետեղված է օգտագործված գրականության ցանկը:

Հանգուցարաններ՝ Հունաստան, հայեր, գաղթօջախ, ճարտարապետություն, վանք, եկեղեցի, հուշարձան, խաչքար, գերեզմանոց, տապանաքար, տեղանուններ, արձանագրություններ

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in the Greece

Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H.

Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region (Yerevan, RA)

gagikp@mail.ru

Abstract: The article presents the head of a multi-volume atlas of the catalog «The monuments of Armenian architecture and place names abroad». It presents an overview of the history and development of the community, the geography of its settlement, the state of the church, education and Armenian media. The main part of the article is a table-list of Armenian monuments of architecture and toponymy in the Greece, after which a list of literature is given.

Keywords: Greece, Armenians, Migration, Diaspora, Architecture, Monastery, Church, Memorial, Monument, Khachkhar, Cemetery, Gravestone, Toponyms, Inscription

Греция современное официальное название **Греческая Республика** (греч. Ελλάδα; официально – греч. Ελληνική Δημοκρατία; историческое имя – греч. Ἑλλάς) – государство на юге Европы, на Балканском полуострове. Столица – город Афины. Греция состоит 7 децентрализованных администраций, каждая из которых включает от одной до трех периферий (греч. περιφέρειες). Всего периферий 13, которые делятся на 54 нома (греч. νομός), которые в свою очередь делятся на демы (греч. δήμος). Также в составе Греции есть один автономный регион – Святая Гора (греч. Άγιο Όρος) в районе горы Афон и называется «Автономное монашеское государство Святой Горы».

История. География.

То что армяне были знакомы с территорией Греции с древнейших времен, не может вызывать сомнений. В то же время, греки, были в достаточной степени осведомлены об Армении, свидетельством чему служат сочинения ранне-

античных авторов. Однако, все армянские источники содержащие сведения о присутствии армян в Греции, начинают свое повествование не ранее IV в.

Заметим, что византийские авторы относясь к армянам и армянским общинам как к местным и не выделяя из своей среды, никаких особых описаний не давали, упоминая лишь при повествовании какого-либо конкретного события [1, с. 31]. Немного интересных сведений нам сообщают сирийские хронографы, среди которых выделяется Иоанн Эфесский (греч. Ἰωάννης τῆς Ἐφέσου) (ок. 507 - ок. 586) в своей обширной «Церковной истории» [10].

На ранних периодах относящихся к античности и раннему Средневековью, армяне обосновывались на рассматриваемой территории преимущественно добровольно. Начиная же с высокого, а затем и позднего Средневековья, армяне оказывались в Византийской, а затем Османской империй преимущественно насильственно и о них написано очень много. Мы же ограничимся фрагментарным представлением некоторых имен, относящихся к ранним периодам, ибо за весь этот период было переселено несколько сот тысяч.

Период высокого Средневековья просто пестрит невероятным количеством имен имеющих армянское происхождение начиная с военных и гражданских высших сословий, заканчивая патриархами и императорами. Некоторые из них были возведены в лик святых благодаря чему их изображения дошли до нас в виде фресок и мозаик.

Византийская империя будучи изначально греческой, по своему содержанию, медленно но верно стала превращаться в греко-армянскую империю. Подтверждением сказанному является весьма значимое количество императоров имеющих армянское происхождение, зачастую создающих целые династии, наиболее яркой из которых явилась, так называемая, «Македонская» или правильнее Армянская династия.

*

Известный церковный деятель Василий Кесарийский¹ начав образование в Кесарии окончил его в Афинах пять лет обучаясь в школе риторов **Прозерсия** именуемого Армянином².

¹ **Василий Великий** или **Кесарийский** (греч. Βασίλειος ὁ Μέγας / Καισαρείας) (ок. 330-379) – архиепископ Кесарии Каппадокийской, церковный писатель и богослов. Один из трёх каппадокийских отцов Церкви.

² **Прозерсий Армянин** или **Паруйр Айказн** (арм. Փարսիւր Հայկազնի, лат. Prohaeresius, греч. Προαίρεσιος) (275-367) – известный римский ритор и философ-софист армянского происхождения. Его учениками были: будущий император Юлиан Отступник, крупнейшие позднеантичные риторики Либаний (греч. Λιβάνιος) и Гимерий (др.-греч. Γίμεριος), бу-

Многие армяне приезжали в Афины, чтобы учиться у своего соотечественника, которого Созомен называл самым знаменитым софистом своего времени [31]. По свидетельству одного из учеников Прозерсия Евнапия (греч. Εὐνάπιος), автора труда «Жизни философов и софистов» (греч. Βίοι Φιλοσόφων καὶ Σοφιστῶν), ревностное соперничество армянских и греческих студентов иногда доходило до потасовок между школами [4, с. 649; 20].

**

Вараздат, царь Великой Армении (374-378 гг.) через семь лет после смещения с трона, в 385 г. одержав победу в кулачном бою в предпоследних 291-х³ Олимпийских играх стал одним из немногих не-эллинов олимпиоником. Вот как описывает это событие Мовсес Хоренаци в 40-й главе третьей книги своей «Истории Армении»: «*Вараздатъ былъ молодой человек, храбрый, рослый, сильный, мужественный и искусный въ метаніи стрелъ. Во время бѣгства Шапуха отправилъ онъ ко двору императора и отличился сперва въ Пизѣ побѣдою на кулачном бою, потомъ в Геліополѣ¹²⁴), что въ Элладѣ, среди бѣлого дня поразилъ львовъ; на олимпійскихъ играхъ слава его была провозглашена собраніемъ атлетовъ...*». [22, с. 177].¹²⁴ В подлинникѣ стоит Ἡλιόπολις, «солнце-город» - Геліополисъ. [22, с. 274].

Распространение почитания **Святого Власа** (Власий, Блазиус, Блез)⁴ уникально. В средние века в Европе, был одним из наиболее популярных святых. В Армянской Апостольской церкви день памяти отмечается 16 января, в католической церкви – 3 февраля, а в православной – 24 февраля. Первоначально культ стал распространяться через Византийскую империю. Еще в годы иконоборчества в империи, в 732 г., мощи святого были перенесены из Себастии в итальянский город Маратею, где считается покровителем города [24, с. 54]. И этот город

душие отцы Церкви святители Василий Кесарийский и Григорий Богослов. Слава о мудрости дошла до молодого римского императора Константа, который заинтересовался им и пригласил в свой дворец в Галлии. Там к нему относились со всей роскошью и великолепием, хотя гость был очень скромный и аскетичен. Затем в Риме, Прозерсий стал объектом более широкого проявления уважения, кульминацией которого стала установка его статуи с дарственной надписью: «Rerum regina Roma – regi eloquentiae» [19, с. 232].

³ В период с 776 г. до н. э. по 393 г. н. э. Олимпийские игры были проведены 292 раза.

⁴ **Св. Власий Севастийский** (арм. Սուրբ Բարսեղ, греч. Άγιος Βλάσιος, нем. Saint Blasius von Sebaste) (III в., Армения – † ок. 316, Себастиа) врач, епископ Себастии, общехристианский святой армянского происхождения, почитаемый в лике священномучеников.

оказался не единственным – святой Влас является покровителем еще и хорватского Дубровника [25, с. 71, 76-80]. Мощи же, помимо иных европейских городов, оказались также и в монастыре Хиландар на Афоне (см. Таблицу), основанного сербским князем Стефаном Неманей со своим сыном архиепископом Святым Саввой в 1198 г.

Феодор Гаврас (греч. Θεόδωρος Γαβράς, арм. Թեոդորոս Գաբրիւս) (1043 - 2.10.1099) – патрикий и топорит, впоследствии стратиг византийской фемы Халдиа, дука Трапизунда и севаст. Представитель армянского аристократического рода Гаврасов. По житию из Великого Синаксаря, родители Феодора правили восточными фемами Халдией и Колонией, а также близлежащими территориями. Сумел в кратчайшее время, а именно в 1075 г., отвоевать у турок-сельджуков захваченный ими в 1071 г. Трапизунд, а затем полностью очистить от захватчиков родовые фемы. Анна Комнина восхищенно называет его успешным, «дерзким» и «энергичным» полководцем. Был женат на представительнице армянского рода Таронитов Ирине. Попав в плен был казнен турками в Феодосииполе за отказ принять ислам. В память о героическом предке возведенного в лик святых, его наследники самую северную часть Трапезундской империи – Готию (греч. Γοθία), находящуюся на п-ве Крым переименовали в княжество Феодоро (греч. Θεοδώρο) [18].

Абраам III Кретац (арм. Աբրահամ Գ Կրետացի) (? – 1737) – Католикос Всех армян (1734-1737). Родился в Ираклионе на Крите. До избрания католикосом был монахом Иерусалимской Конгрегации, а затем предводителем армянской епархии Родосто во Фракии (1709-1734).

Петрос Браилас Арменис (1812-1884)⁵

Остров Корфу, в отличие почти от всей Греции, никогда не попадал под власть Османской империи, оставаясь венецианским владением на протяжении четырех столетий. Бу-

дучи бастионом терпимости и свободы по сравнению с Османской империей, большое количество христианских беженцев с Балкан начали эмигрировать на остров в шестнадцатом веке. Они основали деревни с названиями, напоминающими об их происхождении – Лаконес (из Лаконии), Аркададес (из Аркадии) и Арменадес, которые были основаны армянскими беженцами около 1550 года. Столетие спустя жители Арменадеса решили переехать в Рахтадес – гораздо более приятную деревню на гребне горы, которую недавно покинули ее жители. Все они приняли фамилию *Арменис*. Даже сегодня большинство жителей Рахтадеса по-прежнему носят фамилию Арменис, хотя весьма смутно осознают свое происхождение как армянских беженцев, скорее идентифицируя себя с корфиотами или греками, будучи практически ассимилировавшись спустя почти пять столетий.

Двумя известными уроженцами Рахтадеса были братья Иоаннис и Петрос Врайлас-Арменис – первый был высоко ценимым писателем и врачом на острове, в то время как второй в 1870-х годах занимал пост министра иностранных дел Греции. [Sakalis].

**

Исторический период выделяемый в Новом времени под названием «Долгий XIX век» (с 1789 по 1914 гг.) и начало последующего Новейшего времени (до 1922-1924 гг.) явив миру Геноцид армян и греков или так называемую в греческой историографии Малоазийскую катастрофу (греч. Μικρασιατική καταστροφή) принесли в Грецию потоки сотен тысяч обездоленных беженцев армян и греков из Османской империи и новоявленной кемалистской Турции.

Поток армян в Грецию увеличился после Геноцида особенно в 1922 г., после массовых убийств в Змюрнии, когда, по разным подсчетам, 80 000-100 000 армян вместе с сотнями тысяч греков нашли убежище в Греции.

Среди всепоглощающей вопиющей бессердечности и безразличия находились неравнодушные деятели. В числе прочих европейских миссионеров пытающихся облегчить страдания такого количества беженцев, в 1923 г. в пригороде города Салоники Харилаосе миссионерка из Швеции Альма Юханссон открыла фабрику, где нашли работу более чем 200 беженко-армянок, а для детишек основала армянский детский сад и начальную школу. (Подробнее о деятельности см. [26, с. 54]). Но вот беда... миссионеры, борются не с причинами, а с последствиями, которые вновь и вновь, как не прискорбно, будут повторяться.

В продолжение Второй мировой войны Греция стала первой ареной противостояния

⁵ **Браилас-Арменис** Петрос (греч., Πέτρος Βραϊλάς-Αρμένης) (1812, Корфу, Керкира – 1884, Лондон), философ, политик, дипломат, кавалер. Образование получил в Италии и Париже, практиковал в качестве адвоката, возвратился на Ионийские острова, добился официальности греческого языка в Ионийских Правительственных публикациях (1848). Основатель и редактор еженедельной газеты “Patris”, Министр иностранных дел Греции (20.03-20.10.1865). Служил послом в Петербурге (1874), Лондоне и Париже. Избирался депутатом от Керкиры в Греческий парламент. Вместе с Теодоросом Делияннисом представлял Грецию на Берлинском конгрессе (1878). Его именем в Греции названы 2 улицы в Афинах и Керкире (о. Корфу).

прокоммунистической и антикоммунистической идеологий породив Гражданскую войну (1946-1949), что привело к значительному исходу армян, в том числе, репатриации в Советскую Армению в 1946-1947 гг.

После начала агрессии Азербайджана против провозгласившей независимость Республики Арцах использовавшей базовую ценность – право нации на самоопределение, Спитакского землетрясения в Армении, развала СССР, экономического упадка, на рубеже 80-х 90-х XX в. привели в Грецию новые волны беженцев в 90-е годы дошедшие до 40 000.

Этот этап, хоть и не в прежнем темпе, продолжается по сей день.

Отношения между традиционными диаспорами и теми, кто эмигрировал из Республики Армения, внешне терпимы, но на самом деле ...

В интервью Аревик Бадалян, взятом у ряда представителей традиционной диаспоры в 2010 г. учительница Тагуи Минасян с великим удивлением отметила: *«Мы не были готовы к этой большой волне. Вначале было трудно понять, как можно было покинуть Родину по экономическим причинам»*. Раскрывая скобки, но с присущем священнослужителям сдержанным тоном, своими переживаниями поделился преподобный отец Баред Хачерян из Афин: *«Десятилетиями нашей целью была защита армянской идентичности, наша борьба за существование направлена на это. Мы надеялись, что вновь прибывшие армяне присоединятся к нашей борьбе. Но этого не произошло. ... Увы, многие из них говорят, что приезжают в Грецию, чтобы стать греками. Они даже меняют свои имена и фамилии!!»*. В отличии от священнослужителя, фотожурналист Мэйк Чилингарян возмущенно, дав волю эмоциям высказался: *«Армения – страна нашей мечты, и можно сойти с ума, когда армяне говорят, что они ненавидят Армению!!!»* [29].

Автор данной статьи, с не меньшим возмущением переходящем в открытое отвращение, разделяет сказанное 13 лет назад уважаемыми интервьюируемыми. Бросающие Родную землю в трудную годину, бегущие за лучшей жизнью, не могут считаться ее детьми. Хотя, в свете последних событий в Армении и Арцахе, далеко не все остающиеся на Родине лучше бегущих...

По разным неофициальным оценкам в Греции проживает 70±30 тыс. армян.

Необходимо отметить, что армянская община в Греции занимает первое место в Европе по скорости ассимиляции [17]. Ярким примером тому служат сотни тысяч переселен-

ных со времен Византийской империи до начала XX в.

Организации. СМИ

Главными органами армянской общины Греции организующими национальную жизнь являются Национальное предводительство и Национальное управление. Национальное предводительство официально представляет интересы общины при правительстве Греции. Национальное управление избирается на 4 года и состоит из 9 членов.

В реальности главные рычаги управления общиной находятся у трех классических армянских политических партий, а решения реализуются через различные дочерние общественные организации.

Самой первой армянской партией в Греции была Социал-демократическая партия «Гнчак» (ՄԴՀԿ) (Гнчак – арм. «колокол»), перенесшей в 1891 г. центральный комитет в Афины, где в конце XIX в. издавались 3 органа партии – «Аспарез» (арм. Սուսարթիկ) (1890), «Гнчак» (арм. Հիշակ) (1892-1894), «Аптак» (арм. Արարակ) (1894-1896).

Второй партией основавшей свои филиалы в Греции была Армянская революционная федерация «Дашнакцутюн» (ՀՀԴ), основавшая первый филиал в Салонниках в 1922 г. Эта партия наиболее весомая среди армян Греции.

И наконец, третьей партией стала самая первая армянская партия «Арменакан», основанная в 1885 г. в Вене, а в 1921 г. объединившись с левыми гнчакистами и рамкаварам в Либерально-демократическую партию «Рамкавар-Азатакан Арменакан» (ՌԱԿ) в 1923 г. основала в Афинах свой филиал. А через год, в 1924 г. в Афины был перенесен центральный комитет партии, издавая орган «Арарат» (арм. Արարատ) (1925).

Статистика издательской деятельности армян в Греции является отражением социально-культурного состояния и географического распределения. Всего в Греции издавалось 78 наименований, из коих 60 наименований издавалось в Афинах, 11 в Салонниках, по 2 в Кавале и Пирее, и по одному в Александрополисе, Корфу и в Дrame.

По периодам наблюдается следующее распределение:

- до Первой мировой войны издавалось всего 6 наименований и все в Афинах от одного до пяти лет.

- Между Первой и Второй мировыми войнами всего издавались 25 наименований: в Афинах – 17, в Салонниках – 11, по 2 в Кавале и Пирее, и по одному в Александрополисе, Корфу и в Дrame. Из коих две периодики в 1926-1927

гг. издавались одна сперва в Салонниках, вторая в Пирее, а затем в 1928-1929 гг. в Афинах.

- Во второй половине XX в. издавалось 25 наименований (все в Афинах).

- В первой четверти XXI в. стали издаваться всего 3 наименования (все в Афинах).

Два наименования будучи органами классических армянских политических партий в разное время издавались в разных городах. Так, газета Հիշիլ издавалась в Лондоне (1887-1892), в Афинах (1892-1894), вновь в Лондоне (1894-1904), в Париже (1904-1915); а газета Դրօշակ издавалась в Тифлисе (1891), в Констанце (1892-1893), в Женеве (1893-1914), в Париже (1925-1933), в Афинах (1986-1998), в Ереване (1999-2005, 2007-2011, 2020-).

Раньше всех издавалась периодика Միացիւն : Հանդես կիսամյակ (Афины, 1891).

Дольше всех – 26 лет, издавалась периодика Պատկանաբեր : Առաջնորդարան կաթողիկէ հայոց (Афины, 1948-1974).

Ныне община издает газеты на армянском языке «Азат ор» (арм. Ազատ Օր, букв. Свободный день) <https://azator.gr/>, «Нор Ашхар» (арм. Նոր Աշխարհ, букв. Новый Мир), ежеквартальный журнал «Арменика» (греч. Αρμενικά) на греческом языке (с 1998) www.armenika.gr и электронное издание «Հայ Ժամիկ».

Кроме того община также содержит веб-портал www.armenians.gr.

Церковь.

На территории современной Греции еще с раннего средневековья имелись адепты, как ортодоксальной Армянской Апостольской церкви, так и Армяно-халкедонитской церкви, а так же павликианской ереси.

Наиболее ранняя церковь на территории современной Греции дошедшая до наших дней, находится в Ираклионе на острове Крит. Она, церковь святого Георгия Дорийского, была построена во Второй византийский период (961-1204 гг.) и передана армянам составляющим значительную часть византийской армии и расселившимся в замке Ираклион, возможно, по приказу Никифора Фоки, освободившего Крит в 961 году от арабов. По крайней мере, уже в 1363 г. квартал вокруг церкви именовался армянским, а 1646 г., когда Османские войска захватили замок, некий армянин по имени Абро Челеби выкупил ее и подарил соотечественникам [4; с. 655].

Первая епархия Армянской Апостольской церкви на македоно-фракийской земле (которую в равной степени можно назвать как греческой, так и болгарской) была сформирована в конце XVI в. в Родосто (греч. Ραιδεστός, болг. Родосто). Имеется список предводителей епархии возглавляемый вардапетом Яковом Зейтунци (Улнеци)

(арм. Յակոբ Վրդ. Չէյրունցի (Ուլնեցի)) [15, с. 173], упокоенном в 1608 г. во дворе построенной им же церкви Св. Архангелов в Родосто [7; с. 27; 27, с. 58].

В середине XIX в. уже две епархии Адрианополя (греч. Αδριανούπολη болг. Одрин) и Родосто (греч. Ραιδεστός, болг. Родосто) были подчинены Константинопольскому патриархату [4, с. 665-669].

Согласно энциклопедиям, епархия Армянской Апостольской церкви в Греции сформировалась в 1920-х гг. с епархиальным центром в церкви Св. Богоматери в Афинах, которая окормлялась армянской патриархией Константинополя (арм. Հայ Առաքելական Եկեղեցու Կոնստանդնուպոլսի պատրիարքության Հովհանսիոյ թեմ) [9, с. 372; 16, с. 645].

В 1958 г. епархия перешла в подчинение Католикосата Великого Дома Киликии. Небольшая часть общины, не согласившись объявила о создании отдельного эчмиадзинского епархиального совета.

В 1992 г. вновь был поднят вопрос о переподчинении Св. Эчмиадзину, однако по сей день вопрос остается не решенным.

Официальным органом ААЦ была газета «Хоран» (арм. Խորան, букв. алтарь) на армянском, греческом и английском языках (Афины, 2005-2011).

В 2010 г. в Греции функционировали 12 армянских церквей, из коих 10 находились в подчинении Святого Престола Киликии в Антилиасе и только 2 церкви находились в подчинении Святого Первопрестольного Эчмиадзина [29].

Негласная борьба между Антилиасом и Эчмиадином продолжается не только на церковном уровне. За обеими кафедрами стоят политические партии. Армянская революционная партия поддерживает католикосат в Антилиасе, а Армянская либерально-демократическая партия и каким-то образом также партия Гнчакян поддерживают католикосат в Эчмиадзине [29].

Армянская церковь в Греции признается греческими властями как религиозное меньшинство.

В Греции, помимо ортодоксальных армянских церквей, имеются также небольшие общины армяно-католиков и адептов армянской евангелистской церкви. Обе общины молодые и возникли при переселении беженцев во время Геноцида армян начавшегося в Османской империи в 1890-х гг. и продолжившегося в кемалистской Турции до 1922 г.

Среди десятков тыс. беженцев в 1922 г. несколько тыс. были армяно-католики [35], а также адепты евангелистской церкви.

21 декабря 1925 г. была основана Ординатура Греции (лат. Ordinarius Graeciae). Кафедральным собором ординариата является церковь Св. Григория Просветителя в Афинах.

В январе 1948 г. создаются два клуба: «Союз Армянских Католических Дам» и «Армянской католической молодежи». Первый клуб продолжил свою деятельность преобразовавшись в «Союз Друзей-Католической Церкви», а второй прекратил существование в 1960-х гг. [35].

Армянские евангелические церкви Греции, входят в один из трех союзов – союз Ближнего Востока (созданный в 1924 году с центром в Бейруте) [36].

Образование.

Армянская община в каждом приходе имеет воскресные школы. Кроме того имеется два детских сада и три начальные школы в Афинах, которые полностью интегрированы в греческую образовательную программу. В этих школах учащимся также преподают армянский язык, религию, историю и культуру.

В Афинах функционируют три армянские школы: Школа Армянского Синего креста «Левона и Софи Акопян» (англ. Levon and Sofi Nakobyan Armenian blue cross), школа «Симона Заваряна» (англ. Simon Zavaryan) и школа Армянского Всеобщего Благотворительного союза «Галпакян» (англ. Galpakean Armenian General Benevolent Union). Дети сначала ходят в

детский сад, затем они переходят в подготовительную школу, а затем в начальную школу. Во всех школах есть детские сады, подготовительные и начальные школы, а в школе Левона и Софи Акопян только средняя школа.

Дети начинают ходить в детский сад при школе имени Симона Заваряна, когда им исполняется 3 года. Сначала дети ходят в секцию 'росток', затем их переводят в секцию 'бутон', а после того, как они выучили армянские буквы в классе "цветок", их переводят в начальную школу. Так как в общине нет средней школы, то по окончании средней школы ученики идут в греческую школу [29].

Разное

25 апреля 1996 г. Парламент Греции принял резолюцию «Об установлении 24 апреля днем памяти геноцида армян в Турции» [33];

9 сентября 2014 г. Парламент Греции принял закон «О борьбе с дискриминацией, ксенофобией и расизмом», который криминализировал отрицание греческого, понтийского и армянского геноцидов в стране. Нарушители закона будут оштрафованы в размере до 30 тыс. евро и лишены свободы сроком до 3 лет.

Перечень городов-побратимов Греции и Армении:

Алаверди – Айос-Иоанис-Рендис (28.05.2007);

Гюмри – Салоники (23.11.2000);

Ереван – Афины (15.10.1993);

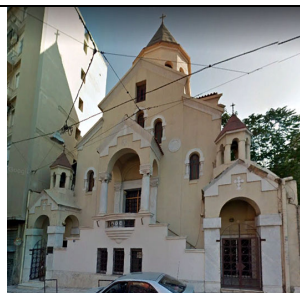
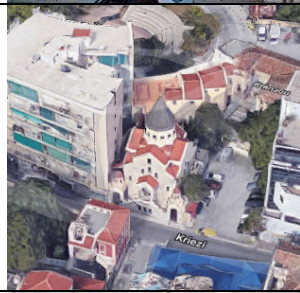
Мартуни – Кавала (2001);

Сисиан – Неа Смирна (2004).

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Греции

№/№	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
-----	--------	--------------	------------------	-----	-----

Аттика⁶

1.	церковь	Св. Григория Просвятителя	Αγ. Γρηγορίου του Φωτιστή, Athens ⁷ 105 53	Осн. 22.09.1908	Деревянная церковь не сохранилась
2.	церковь	Св. Григория Просвятителя St. Gregory the Illuminator Church	Построена на месте предыдущей церкви, Армения Εκκλησία Αγίου Γρηγορίου του Φωτιστού, Kriezi 10, (Κριεζή Αντωνίου 10, Πλατεία Κουμουνδούρου), Psyri ⁸ Athens 105 53	1935	
3.	здание	Патриархия Armenian Orthodox Prelacy	Kriezi 10 (Κριεζή Αντωνίου), Psyri , Athens 105 53 Τηλ/Tel.: +302 10 325 20 67 Fax: +302 10 323 21 49 www.armenianprelacy.gr	1935	
4.	мемориальная доска	три строки на греческом ⁹ , по две строки на армянском ¹⁰ и английском ¹¹ языках	Установлена на правой колонне левой колокольни, Там же		

⁶ **Аттика** (греч. Αττική, англ. Attica) – юго-восточная периферия в средней части республики Греция, соединительное звено между Балканским полуостровом и Архипелагом.

⁷ **Афины** (греч. Αθήνα, англ. Athens) – город, административный центр периферии Аттика и столица Греции. Город-побратим Еревана (Армения).

⁸ **Псири** (греч. Ψυρρί, англ. Psyri) – квартал в центральной части Афин.

⁹ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ / ΤΩΝ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΑΡΜΕΝΙΩΝ / ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΑΓ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ

¹⁰ ԱՊՈՍՏՈԼՈՂԱՆՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅՈՒԴԻՍԱՍԱՆԻ / Ս ԳՐ. ԼՈՒԻՍԱԲՈՐԻՉ ԵՎԵՂԵՑԻ

¹¹ ARMENIAN PRELACY OF GREECE / ST. GREGORY ARMENIAN CHURCH

5.	картина	Св. Феодора (картина критского художника Эммануила Тзанеса. Холст, масло. 40,5 x 29 см. Exhibit Number: BXM 01566	Находится в Византийском и Христианском Музее (Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσείο) Leof. Vasilissis Sofias 22 (Λεωφ. Βασιλίσσης Σοφίας 22), Kolonaki ¹² , Athens 106 75	1671	
6.	улица	Петрос Бреилас- Арменис	P. Vraila–Armeni, Οδὸς Πέτρος Βράϊλας– Αρμένης, Gyzi ¹³ , Athens 114 73		Протяженность: 220 м
7.	здание	школа-церковь	Деревянная церковь, Athens	Осн. 1920 снесена в 1969 г.	
8.	сквер	Армянский	Armenian Square Πλατεία Αρμενίων, Λεωφ. Ανδρέα Συγγρού 81 Athens 117 45		
9.	церковь	Св. Карапета	Ιερός Ναός Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (Σουρπ Χοβαννού Γκαραμπέτ) Ορθόδοξον Αρμενίων Praksagori 4, Οδὸς Πραξαγόρου 4 Neos Kosmos ¹⁴ , Athens 117 45 Tel.: +302 10 921 54 52 www.sourpgarabed.gr	Осн. 02.01.1981 Осв. 22.02.1981	
10.	хачкар	[5, с. 69]	Установлена слева от входа, Там же	1996	
11.	лапидарная надпись	6-строчная на армянском ¹⁵ языке	Находится на лицевой стороне постамента хачкара		
12.	мемориаль- ная доска	Десятистрочная на армянском языке	Установлена слева от входа, Там же		

¹² **Колонати** (греч. Κολωνάκι, англ. Kolonaki) – квартал в центральной части Афин.

¹³ **Гизи** (греч. Γκίζη, англ. Gyzi) – квартал в центральной части Афин.

¹⁴ **Неос-Космос** (греч. Νέος Κόσμος, англ. Neos Kosmos) – квартал в южной части Афин.

¹⁵ ԿԱՆԳԱՆԵՑԱԴ / ԽԱՉԳԱՐ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻՐՈՅ / Ի ՅԻԾԱՏԱԿ / ՍԻՐԱՆՈՅԸ ԱՎԱՐՈՆԵԱՆ–ԳՈՉՄԱՅԻ / ԱՐԴԵԱՄԲ ԿՈՂԱԿՑԻՆ ԻԵՐՈՅ / ԱՐԻՍ ԳՈՉՄԱՅԻ ԵՒ ՉԱՎԱԿԱՑ 1996.

13.	мемориальная доска	Двустрочная на армянском ¹⁶ , и две трехстрочные на греческом ¹⁷ и английском ¹⁸ языках	Установлена во внешней стене справа от входа, Там же		
14.	хачкар	В память С. Агаронян-Козма [6, с. 34]	Вмонтирован во внешнюю стену справа от входа правее мемориальной доски, Там же	1996	
15.	лапидарная надпись	На армянском ¹⁹ языке	Находится в нижней части хачкара, Там же		
16.	церковь	Библейская церковь Армянского братства	Armenian Brotherhood Bible Church Οδός Πύρρας 33, Neos Kosmos, Athens 117 44 Tel.: +302 10 231 80 45 avak67@otenet.gr		Находится в одном из помещений жилого здания
17.	экзархат	армяно-католический Armeno Catholic Exarchate	Οδός Ρενε Πρω 2, Neos Kosmos, Athens 117 44 Tel.: +302 10 901 40 89		
18.	церковь	Св. Григория Просвятителя St. Gregory the Illuminator Church	Находится слева от здания экзархата, Καθεδρικός Ναός του Αγίου Γρηγορίου του φωτισμού, Там же	1925	
19.	надпись	Одна строка на армянском ²⁰ и две на греческом ²¹ языках	Находится на тимпане, Там же		
20.	мозаика	С изображением герба и указанием даты основания, состоит из 12 глазурированных плиток с	Находится под звонницей над входом, Там же	1925	

¹⁶ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԿԱՆ / ԵԿԵՂԵՑԻ

¹⁷ ΑΓ. ΚΑΡΑΜΠΕΤ / ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ / ΑΡΜΕΝΙΩΝ

¹⁸ ST. GARABET / ARMENIAN APOST. ORTHX. / CHURCH

¹⁹ ՌՋՂԶ (=1996) Ա.Ա.Պ.

²⁰ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻԶ ՀԱՅՈՑ

²¹ ΑΡΜΕΝΙΚΗ-ΚΑΘΟΛΙΚΗ / ΕΚΚΛΗΣΙΑ

21.	здание	Национальная школа армянского синего креста “Л. и С. Акобян” ²²	Δημοτικό Σχολείο “Λεβόν & Σοφία Αγκοπιάν” Neos Kosmos, Athens	1946	
22.	здание	Национальные школы армянского синего креста “Л. и С. Акобян”, “А. и Ж. Дженазян”	Αρμενικός κυανούς σταυρ δημοτικό σχολείο και γυμνασίο αρμενοπαίδων, Neos Kosmos, Athens	1955	
23.	мемориальная доска	Надпись на греческом ²³ и армянском ²⁴ языках	Установлена на стене здания школы, Neos Kosmos, Athens		
24.	мемориальный комплекс	В благодарность от Армении Греции [6, с. 32-33]	Находится в парковой зоне на углу улиц Rizari (Ριζάρη) и Vasileos Konstantinou Ave. (Βασιλέως Κωνσταντίνου), Pangrati ²⁵ , Athens 116 34	1996	
25.	хачкар		Установлен в центре мемориальной композиции, Там же	1996	
26.	лапидарная надпись	Благодарственная пятистрочная на греческом ²⁶ языке	Находится на лицевой части постамента хачкара, Там же		
27.	овноподобные изваяния		Находится справа от хачкара, Там же	1996	
28.	лапидарная надпись	четырёхстрочная на английском ²⁷ языке	Находится на отдельно стоящем камне, слева от хачкара Там же	1996	
29.	площадь	Комитаса Komitas square	Πλατεία Κομίτας, Athens		

²² Школа была построена при поддержке Софи Акопян в память о ее супруге.

²³ ΑΡΜΕΝΙΚΟΣ ΚΥΑΝΟΥΣ ΣΤΑΥΡ / ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΟ / ΑΡΜΕΝΟΠΑΙΔΩΝ /

²⁴ ՀԱՅ ԿԱՊՈՅՏ ԽԱՉԻ / “Լ. ԷՆ Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ” / “Ա. ԷՆ Ճ. ՃԷՆԱԶԵԱՆ” / ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐ

²⁵ **Панграти** (греч. Παγκράτι, англ. Pangrati) – квартал в юго-восточной части Афин.

²⁶ ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ / Η ΑΡΜΕΝΙΑ / ΤΙΜΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ / ΈΣΤΗΣΕ ΤΟ ΑΥΤΟ / ΑΘΗΝΑ 1996
(англ. Gratitude Monument: Armenia built this monument as a sign of gratitude towards Greece, Athens 1996).

²⁷ ARMENIA - / TO GREECE / WITH GRATITUDI / 1996

30.	памятник	Комитасу (автор Г. Галстян) [5, с. 70]	Установлен на площади Комитаса, Athens	2002	
31.	мемориальная доска	Смешанная надпись на греческом ²⁸ и армянском языках	Установлен на лицевой стороне постамента, Там же		

32.	улица	Армянская	Armenias (Οδός Αρμενίας), В квартале Kareas (Καρέας) Vironas ²⁹ 162 33	Протяженность: 155 м
-----	-------	-----------	--	----------------------

²⁸ ΚΟΜΙΤΑΣ ΨΝΥΨΣΩ / ΜΕΣΑ ΑΓΟ ΤΗΝ ΟΔΥΝΗ ΤΗΣ / ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑΣ Ο ΗΧΟΣ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΤΟΥ ΞΕΠΕΡΑΣΕ / ΤΑ ΣΥΝΟΡΑ ΤΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ

²⁹ **Виронас** (греч. Βύρωνας, устаревш. греч. Βύρων; англ. Vironas) – пригород в юго-восточной части агломерации Афины, прилегает непосредственно к кварталу Нью-Космос.

33.	памятник	В память жертв Геноцида армян в 1915 г. “Memorial and Bell” Monument dedicated to the Armenian Genocide [5, с. 68]	Hrisostomou Smirnis Square, Nea Smirni ³⁰	11.06.1998	
34.	здание	4A Армянский ресторан 4A Armenian Restaurant	4A Αρμενική Κουζίνα, Οδός Αρτάκης 41, Νέα Σμύρνη 171 24 Tel.: +302 10 935 92 03		
35.	здание	Армянский Синий Крест Греции ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԿԱՊՈՅՑ ԽԱՉ	Αρμενικός κυανούς σταυρός, Αριστοτέλους 8, Kallithea ³¹ 176 71 Tel.: +302 10 957 49 73 arfer@otenet.gr	1924	
36.	здание	Колледж им. Галфакян ՀԲԸՄ «Գալփաքյան» վարժարանը	Armenian General Benevolent Union AGBU “Artaki Kalpakian” Elementary & Secondary School, (σχολείο "Αρτάκη Καλπακιάν"), 11 Παλαιό Φάληρο, Palaio Faliro ³² 175 63 https://akalpakian.gr/	1957	
37.	памятник	А. Галфакяну [6, с. 34]	Установлен во дворе колледжа им. Галфакяна, Palaio Faliro		
38.	лапидарная надпись	На греческом ³³ и армянском ³⁴ языках	Находится на лицевой стороне постамента, Там же		
39.	площадь	Армения	Armenias Square, Πλατεία Αρμενίων, Agios Ioannis Redis ³⁵	11.06.2000	

³⁰ **Нью-Смирна** (греч. Νέα Σμύρνη, англ. New Smyrni) – пригород в юго-западной части агломерации Афины, прилегает непосредственно к кварталу Нью-Космос. Город-побратим Сисиан (Армения).

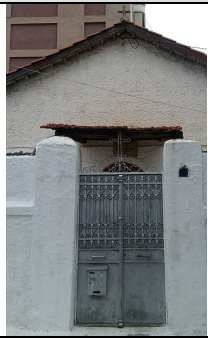
³¹ **Калифея** (греч. Καλλιθέα, англ. Kallithea) – пригород в юго-западной части агломерации Афины, западнее пригорода Нью-Смирна, прилегает непосредственно к кварталу Нью-Космос, на берегу бухты Фалирон залива Сароникоса.

³² **Палеон-Фалирон** (греч. Παλαιό Φάληρο, англ. Palaio Faliro) – пригород в юго-западной части агломерации Афины, северо-западнее пригорода Нью-Смирна и южнее пригорода Калифея, на берегу бухты Фалирон залива Сароникоса.

³³ ΕΘΝΙΚΟΣ / ΕΥΕΡΓΕΤΗΣ / Α. ΚΑΛΠΑΚΙΑΝ

³⁴ Ա. ԳԱԼՓԱԿՅԱՆ / ԱՉԳԱՅԻՆ / ԲԱՐԵՐԱՐ

³⁵ **Агиос Иоаннис Рентис** (греч. Άγιος Ιωάννης Ρέντης, англ. Agios Ioannis Rentis) – город в номе Пирей, является северо-восточным пригородом портового города Пирей, входит в состав юго-западной части агломерации Большие Афины. Город-побратим Алаверди (Армения).

40.	монумент	В память жертв Геноцида армян [5, с. 69]	Установлен на площади Armenias Square, ранее Rendi-Tsouvaladika town square, Agios Ioannis Redis 182 33	11.06.2000	
41.	лапидарная надпись	На греческом ³⁶ языке	Находится на лицевой стороне в нижней части монумента, Там же		
42.	часовня	Свв. Терезы и младенца Иисуса [35]	Ste. Therese of the Child Jesus Armenian Catholic Church, Piraeus ³⁷	09.1925	
43.	здание	школа «Араратян» Հայ Կաթողիկէ «Արարատեան»	σχολείου «Αραρατιάν» Находится рядом с часовней Св. Терезы, Piraeus	Осн. 09.1925 Осв. 09.0928	Закр. 1936 ³⁸
44.	улица	Армянской ортодоксальной церкви	Odos Armenikis Orthodoxou Ekklesias (Οδος Αρμένικης Ορθόδοξης Εκκλησίας), в районе Old Kokkinia Παλια Κокκινια, Piraeus 185 42		 Протяженность: 550 м
45.	комплекс	Армянской евангелистской церкви	Находится в районе Old Kokkinia Παλια Κокκινια, ограничен улицами с зап. и сев. Οδος Αρμενικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, с вост. Прεμέτις и с юга Λαμίας, Piraeus 185 42	1922	
46.	здание	Армянская евангелистская церковь - на 1 эт. Зал «Айказян» - на 2 эт.	Αρμενική Ευαγγελική Εκκλησία η αίθουσα «Χαϊγκαζιάν», Οδος Λαμίας 30, Piraeus 185 42 Tel.: +302 10 491 36 03 Fax: +302 10 490 78 67 vicken@iis.gr vicken59@otenet.gr	1922 Осв. нов. здания 10.09.1967 Рест. 1997	

³⁶ ΥΠΕΡ ΤΩΝ / ΠΕΣΟΝΤΩΝ / ΚΑΤΑ ΤΗΝ / ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ / ΤΩΝ ΑΡΜΕΝΙΩΝ / ΤΟ 1915

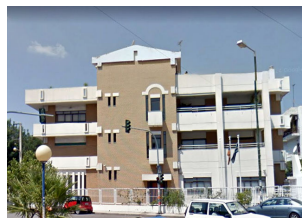
³⁷ **Пирей** (греч. Πειραιάς, старо греч. Πειραιεύς, англ. Piraeus) – город, административный центр одноименного нома одноименной агломерации. Входит в состав юго-западной части агломерации Большие Афины.

³⁸ После закрытия школы ученики продолжили обучение в училищах Азгаин и Заварян (арм. «Ազգային» եւ «Զավարեան»).

47.	пасторат		Находится рядом со зданием церкви, Там же	10.09.1967	
48.	школа	Армянская евангелистская [36]	Armenian Evangelical School of Kokkinia, Находится на территории комплекса, Там же	10.09.1967 С 1982 г. детсад Рест. 1997	
49.	комплекс	Армянской православной церкви	Находится рядом с предыдущим комплексом, ул. Αρμενικής Ορθόδοξης Εκκλησίας 12 между ул. Lamias и Florinis, (Λαμίας и Φλωρίνης) Piraeus 185 42	1939	
50.	церковь	Св. Якова	Находится в левой части церковного комплекса Ορθόδοξη Αρμενική Εκκλησία Αγίου Ιακώβου Armenian Orthodox Church str. 12, Piraeus 185 42 Tel.: +30 210 4915 823	1939	
51.	хачкар	В память жертв Геноцида армян [5, с. 71]	Установлен во дворе церкви Св. Якова у южной стены, Там же	8.10.2000	
52.	мемориальная надпись	Восьмистрочная на армянском ³⁹ языке	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, Там же		
53.	здание	пасторат и армянская школа благотворительного союза «Азгаин» ⁴⁰ «Ազգային»	Находится в правой части церковного комплекса, справа от церкви св. Якова, Там же	1963 пристроен 2-ой этаж	
54.	здание	Детский сад «Айастан Ушаклян» Νηπιαγωγείο “Χαγιαστάν Ουσακλιάν”	Находится между зданием армянской школы благотворительного союза «Азгаин» и церковью Св. Якова, Там же	2010	

³⁹ ԱՅՍ ԽԱՉԻՔԱՐԸ ԿԱՆԳՆԵՑԱԲ / ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՌԹԵԱՍԲ / ՏԻԿԻՆ ԱՐՓԻՆԷ ՆԵՐՍԵՍԵԱՆԻ / Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՐ ՎԱՂԱՍԵՌԻԿ ԶԱԲԿԻՆ / ԹԱԳԻՌ ՆԵՐՍԵՍԵԱՆԻ / ԱՅԼԵԻ ԱԲԵՏԻՍ ԲԷՐՄԷՋԵԱՆԻ / ԵՒ ՀՎՍԱՅՆ ԲԷՐՄԷՋԵԱՆ ԳԵՐԿԱՍՏԱՆԻ / ԳՈՔԻՆԻԱ - 2000

⁴⁰ После Второй мировой войны школа Общеармянского благотворительного союза «Азгаин» объединилась со школой армянского голубого креста «Заварян-Рипсимян» под именем «Объединенная школа Азгаин-Заварян» (арм. «Ազգային-Զաւարեան Միացեալ վարժարան»), но каждая из школ остались в своих помещениях. В 1957 г. Общеармянский благотворительный союз (арм. ՀԲԸՄ, англ. AGBU) отделившись от «Объединенной школы Азгаин-Заварян» создает в районе Амфитея новую школу «Артака Галфакяна» (арм. «Արտաթի Գալփակեան» վարժարան).

55.	хачкар	В память жертв Геноцида армян [6, с. 35]	Piraeus	2001	
56.	лапидарная надпись	На греческом ⁴¹ языке	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, Там же		
57.	автобусная остановка	Армянская церковь	Armenian Church, Αρμενική Εκκλησία. Находится на улице Οδός Μπελογιάννη 68-74, Παλιά Κοκκινία, Nikea ⁴² 184 54		
58.	баня	Малая Азия	«Μικρά Ασία» Ныне действует как дом культуры, Παλιά Κοκκινία, Nikea	1925 До 1970	
59.	здания	Армянские многоэтажные Հայկական բազմաώροφων	«Αρμένικες Πολυκατοικίες», Παλιά Κοκκινία, Nikea	1955	
60.	здание	Армянский дом престарелых Հայկական Ծերանոց	Παλιά Κοκκινία, Nikea	1957	
61.	здание	Детский сад «Рипсимян» «Հրիψիմեան»	Находилось в съемном здании на углу ул. Медарон и Леватиас, Nikea	1926	
62.	здание	Частная армянская начальная школа “Синего Креста” Заварян Հայ Կաթոլիկ Իսաչի Չափարեան Վարժարան	Ιδιωτικό Δημοτικό Σχολείο Αρμενικός Κυανούς Σταυρός Οδός Μυλασσών 18, Οδός Μπελογιάννη, Nikea 184 50	1926	
63.	здание	Объединенная армянская школа “Синего Креста” «Заварян-Рипсимян» ⁴³ Δημοτικό Σχολείο “Ζαβαριάν”	Ιδιωτικό Δημοτικό Σχολείο Αρμενικός Κυανούς Σταυρός Οδός Μυλασσών 18, Οδός Μπελογιάννη, Nikea 184 50 Tel./fax: + 2104906305 www.dim-kyan-stavr-nikaia.att.sch.gr	1928 Разр. от землетр. 24.02.1981 Нов. здание 31.01.1993	

⁴¹ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ 1.500.000 / ARMENIΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΜΑΣ / ΘΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑΣ ΤΟΥ / 1915 ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ

⁴² **Никея** (греч. Νίκαια или Κοκκινία, англ. Nikaia или Nikea, Kokkinia) – город в номе Пирей, является северным пригородом портового города Пирей и входит в состав агломерации Пирей. Входит в состав юго-западной части агломерации Большие Афины.

⁴³ В 1928 г. по окончании строительства здания для школы Армянского Синего Креста «Заварян», покинув съемное помещение к ней присоединился детский сад «Рипсимян», став именоваться Объединенной школой Армянского Синего Креста «Заварян-Рипсимян» (арм. Հայ Կաթոլիկ Իսաչի Ազգային Միացեալ «Չափարեան»-«Հրիψիմեանց» վարժարան): В 1944 г. к ней присоединилась школа Общеармянского благотворительного союза «Азгаин», после чего школа стала именоваться Объединенная школа «Азгаин-Заварян». В 1988 г. началось строительство нового здания пострадавшего от землетрясения. В 1993 г. строительство было окончено, а детский сад был переименован в «Айастан Ушаглян» (арм. «Հայաստանի Ուշագլեան»), в память об основательнице. В 2010 г. детский сад «Айастан Ушаглян» переехал в помещение школы «Азгаин» во дворе церкви Св. Якова.

64.	статуя	Симона Заваряна Statue of Simon Zavarian [5, с. 70]	Установлен на углу str. Maditou и Mpelogianni str., Οδός Μπελογιάννη Nikea	3.12.2000	
65.	картуш с надписью	Надпись на греческом ⁴⁴ и армянском ⁴⁵ языках	Укреплён на лицевой стороне постамента памятника, Там же		
66.	церковь	Св. Богородицы Church of Holly Mary	Αρμενική Ορθόδοξη Εκκλησία της Θεοτόκου, και, Λεωνίδου και Καπαδοκίας, Peristeri ⁴⁶ 121 34 Tel.: +302 10 575 79 99		

Восточная Македония и Фракия⁴⁷

67.	церковь	Св. Иоанна Крестителя (Καραπετα) Soupr Garabet	Αρμενική Εκκλησία Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Ανατολικής Θράκης 56 , Ανατολικής Θράκης 56, угол 14ης Μαΐου, Alexandroupolis ⁴⁸ 681 31 Tel.: (3 0551) 36 683	1875	
68.	хачкар	Памяти Гранта Динка [5, с. 73]	Установлен во дворе церкви Св. Карапета, Там же	2009	

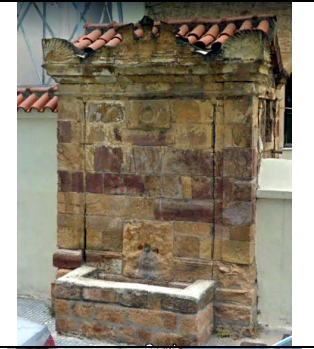
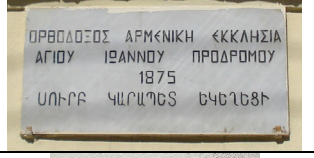
⁴⁴ ΣΙΜΟΝ / ΖΑΒΑΡΙΑΝ

⁴⁵ ՄԻՍՈՆ / ՉԱՒԱՐԵԱՆ

⁴⁶ **Перистерии** (греч. Περίστερι, англ. Peristeri) – пригород в северо-западной части агломерации Афины.

⁴⁷ **Восточная Македония и Фракия** (греч. Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, болг. Източна Македония и Тракия, тур. Doğu Makedonya ve Trakya, англ. East Macedonia and Thrace) – периферия в северо-восточной части республики Греция. Административно включает в себя македонские номы Драма и Кавала, а также западнофракийские Ксанти, Родопи и Эврос. Центр области – город Комотини (по-тур. и болг. известный также как Гюмюрджина).

⁴⁸ **Александрополис** (греч. Αλεξανδρούπολη, устаревш. греч. Ἀλεξανδρούπολις, лат. Alexandropolis, болг. Дедеагач, тур. Dedeağaç, англ. Alexandroupoli) – город, административный центр нома Эврос.

69.	лапидарная надпись	на армянском ⁴⁹ языке	Находится на тимпане над входом в церковь Св. Карапета, Там же	1875	
70.	родник	прицерковный	Встроен в стену прицерковной ограды справа от ворот, Там же	XIX в.	
71.	ограда с воротами	прицерковная	Только со стороны улицы Anatolikos Thrakis, Там же		
72.	мемориальная доска	Надпись на греческом ⁵⁰ и армянском ⁵¹ языках	Установлена над воротами, Там же		
73.	мемориальная доска	Надписи на греческом ⁵² языке	Установлены на стене ограды слева от ворот, Там же		
74.	церковь	Св. Георгия Armenian Orthodox Church of Saint George	Ιερός Αρμενικός Ναός Αγίου Γεωργίου Patriarchou Dionysiou 1, Οδός Πατριάρχου Διονυσίου, Didimoticho ⁵³ 683 00 Tel.: (3 0531) 27 451	1735	
75.	купель		Находится в стене церкви Св. Георгия, Там же	1820	
76.	лапидарная надпись	Дарственная на армянском ⁵⁴ языке	Находится над купелью, Там же		
77.	лапидарная надпись	реставрационная			

⁴⁹ ԵԿԱՅԲ ԱՂ ԻՍԱԷ ԱՅՆ ԱՃԽԱՏԵԱԼԻ ԵՒ ՀԵՌԱՆԻ ՈՐՔ ԵՒ ԵՍ ՀԱՆԳՈՒՑԻՅ 2 ՁԵԶ / ՉԻ ԼՈՒԾԻՄ ԲԱՂՅՐԷ ԵՒ ԲԵՌՆԻՄ ՓՈՔՐՈՂԻ / ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏ / 1875 / ԵԿԵՂԵՑԻ

⁵⁰ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΑΡΜΕΝΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ / ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ / 1875

⁵¹ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ

⁵² ΑΡΜΕΝΙΚΗ / ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ / ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΠΟΛΗΣ // ΑΡΜΕΝΙΚΗ / ΛΕΣΧΗ / ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΠΟΛΗΣ

⁵³ **Дидимотика** (греч. Διδυμότειχο, устаревш. греч. Διδυμότειχον, болг. Димотика, тур. Dimetoka, англ. Didimoticho) – небольшой город в номе Эврос. Город является центром епархии Греческой православной церкви.

⁵⁴ ՍԲ ԱԻԱԶԱՆՍ ՅԻՅԵ[Ա]Տ[Ա]Կ Է Ի ՊՈԼԻՄ ՀԱՃԻ ՕՂԼՈՒ ՊՈՂՈՍ / ԱՂԱՅԻ ՈՐԴԻՔ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԻՐԻՃԱՆԻՆ ... / յամի ... 1820

78.	кладбище	прицерковное	Находится во внутреннем дворе, Там же	XIX в.	Сохранилось несколько надгробий с 1816 г.
79.	ограда с воротами	прицерковная	Находится вокруг церкви Св. Георгия, Там же		
80.	мемориальная доска	Надпись на греческом ⁵⁵ и армянском ⁵⁶ языках	Находится над воротами прицерковной ограды, Там же		
81.	улица	Армянская	Leof. Armeniou (Λεωφόρος Αρμενίου), Komotini 691 00		Протяженность: 150 м
82.	церковь	Св. Григория Просвяителя "St. Krikor Lusavorich" Orthodox church	Αρμένικη εκκλησία Αγίου Γρηγορίου, Leof. Armeniou 2 (Λεωφόρος Αρμενίου), Komotini⁵⁷ 691 33 Tel.: (3 0531) 27 451	Осн. 25.11.1834 Рест. 1994	
83.	колокольня	прицерковная	Находится на углу слева от входа в церковь Св. Григория Просвяителя, там же	Постр. 1967 Рест. 1994	
84.	мемориальная доска	Памятная о постройке церкви на греческом ⁵⁸ и армянском ⁵⁹ языках	Находится на колокольне над аркой первого этажа, Там же	1834	
85.	мемориальная доска	Памятная о постройке колокольни на армянском ⁶⁰ языке	Находится на колокольне над предыдущей доской, Там же	1967	
86.	ограда с воротами	Прицерковная (первоначальная высокая не сохранилась)	Возведена вокруг церкви Св. Григория Просвяителя, Там же	1994	

⁵⁵ ΑΡΜΕΝΙΚΗ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ / ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ «ΣΟΥΡΠ ΚΕΒΟΡΚ»

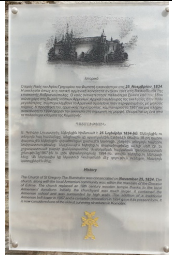
⁵⁶ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ Ս. ԳԵՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

⁵⁷ **Комотини** (греч. Κομοτηνή, тур. Gümülcine, болг. Гюмюрджина, англ. Komotini или Komotene) – город, административный центр дема Комотини, главный город нома Родопи, а также периферии Восточная Македония и Фракия.

⁵⁸ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΑΡΜΕΝΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ / ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ

⁵⁹ Ս. Գ. ԼՈՒՍ. ԵԿԵՂԵՑԻ / ՀԱՅՈՑ - 1834

⁶⁰ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ / ՏԻՐ ԿԱՐԱԴԵՏ ԱԳԱԵՐԵԱՆՑ / ԻՐ ԿՈՂԱԿԻՑ ՈՂՐԱՂԵԱՆ ՀՐԴՊՄԻՄԷԻ / ԲՕՍՕԹԻՆԻ 1967

87.	мемориальная доска	Надпись на греческом ⁶¹ армянском ⁶² и английском ⁶³ языках	Закреплена на правом столбе ворот прицерковной ограды, Там же		
88.	мемориальная доска	Надпись на греческом ⁶⁴ армянском ⁶⁵ и английском ⁶⁶ языках	Закреплена на левом столбе ворот прицерковной ограды, Там же		
89.	улица	Рубен Геворкян	Roupen Keborkian (греч. Кеβορκιάν), Komotini 691 00		Протяженность: 78 м
90.	здание	Культурный центр армянской общины ⁶⁷	Pl. Agiou Elefteriou 54 (греч. Αγίου Ελευθερίου), Xanthi⁶⁸ 671 00	1925	
91.	церковь	Св. Богородицы	Находится в здании армянской общины, Армения Орθόδοξη Εκκλησία Παναγίας, Там же		
92.	памятник	Жертвам Геноцида армян 1915 г. [5, с. 73]	Установлен во дворе церкви св. Богородицы, Там же	2000	
93.	мемориальная доска	Надпись на армянском ⁶⁹ и греческом ⁷⁰	Вмонтирована на лицевой стороне постамента маленького хачкара, Там же		

⁶¹ Ιστορικό / Ο Ιερός Ναός του Αγίου Γρηγορίου του Φωτιστή εγκαινιάστηκε στις **25 Νοεμβρίου 1834**. / Η εκκλησία όπως κι η τοπική αρμενική κοινότητα ανήκαν τότε στη δικαιοδοσία της / επισκοπής Ανδριανούπολης. Ο ναός αντικατέστησε παλαιότερο ξύλινο ναό του 18ου / αιώνα χάρη στις δωρεές ντόπιων Αρμενίων. Αρχικά ο αυλόγυρος της εκκλησίας ήταν πολύ / μεγαλύτερος, συμπεριελάμβανε το Αρμενικό σχολείο κι ήταν περιφραγμένος με ψηλούς / τοίχους. Η προσθήκη του, αρμενικής τεχνοτροπίας, καμπαναριού το 1967 και μια πλήρης / ανακαίνιση το 1994 έφεραν την εκκλησία στη σημερινή της μορφή. Θεωρείται ως ένα από / τα παλαιότερα κτίσματα της Κομοτηνής.

⁶² ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ / Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին հիմնուած է **25 Նոյեմբեր 1834-ին**: Եկեղեցին ու / տեղւոյն հայ հաճայնքը, անցեալին կը պատկանէին Էտիրնէի Թեմին: 18-րդ դարու / փայտաշէն եկեղեցին վերածուեցաւ քարաշէն կառոյցի, շնորհիւ տեղւոյն հայերու / նուիրատուութանց: Սկզբնապէս եկեղեցւոյ տարածութիւնը աւելի մեծ էր եւ / շրջապատուած բարձր ցանկապատով: Աւանդական հայկական զանգակատան / շինութիւնը 1967-ին եւ լրիւ վերանորոգումը 1994-ին, տուին եկեղեցւոյ ներկայի / ձեւը: Ան ներկայիս կը նկատուի Գոմոթինիի մեծ գոյութիւն ունեցող հնագոյն / կառոյցներէն մէկը:

⁶³ History / The Church of St Gregory The Illuminator was consecrated on **November 25, 1834** The / church, along with the local Armenian community was within the mandate of the Diocese / of Edirne. The church replaced an 18th century wooden temple thanks to the local / Armenians' donations. Initially the churchyard was much larger, it contained the / Armenian school and was surrounded by high walls. The addition of a traditional / Armenian bell-tower in 1967 and a complete renovation in 1994 gave it its present form. It / is now considered one of the oldest surviving structures in Komotini.

⁶⁴ 1834 / Ιερός Ναός Ορθοδόξων / Αρμενίων Κομοτηνής / 'Άγιος Γρηγόριος ο Φωτιστής'

⁶⁵ ԳՈՍՈՒԹՆԻԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ / ՈՒՂԱՓԱՆ ԵԿԵԼԵՑԻ / ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ

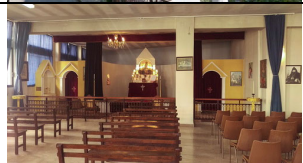
⁶⁶ Orthodox Armenian Church / 'St Gregory The Illuminator' / of Komotini

⁶⁷ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΑΡΜΕΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΞΑΝΘΗΣ

⁶⁸ **Ксанги** (греч. Ξάνθη, болг. Искече, ранее Скеча, тур. İskeçe, англ. Xanti или Xanthi) – город, административный центр одноименного нома.

⁶⁹ ԵՂԵՆԻ / ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ / ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ / 24 ԱՊՐԻԼ 1915 թ

⁷⁰ ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ / ΤΩΝ ΘΝΑΤΩΝ / ΤΗΣ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑΣ / 24 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1915

94.	ограда с воротами	прицерковная	Xanthi		
95.	улица	Св. Власия	Agiou Vlasiou, Xanthi 671 00		Протяженность: 170 м
96.	здание	армянской общины	Ioakim Sgourou 4 (греч. Σγουρού), Kavala ⁷¹ 653 02	Куплено в 1932	
97.	церковь	Св. Креста	Находится в здании армянской общины, Там же		

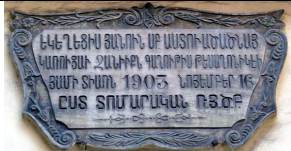
Центральная Македония⁷²

98.	церковь	Св. Богоматери	Αρμενική εκκλησία, Dialeti 4 (греч. Διαλέττη), Thessaloniki ⁷³ 546 21 Tel.: (3 031) 27 53 52	Осн. 1884 Осв. 16.11.1903	
99.	ограда и ворота	прицерковные	Перед церковью, Там же	1903	

⁷¹ **Кавала** (греч. Καβάλα, англ. Kavala) – город-порт, административный центр одноимённого нома. Город-побратим Мартуни (Армения).

⁷² **Центральная Македония** (греч. Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας, болг. Централна Македония, англ. Central Macedonia Region) – периферия в северной части республики Греция. Занимает центральную часть греческой Македонии. Административно включает в себя номы Халкидики, Салоники, Пелла, Пиерия, Иматия, Килкис и Серре. Центр периферии – город Салоники.

⁷³ **Салоники** (греч. Θεσσαλονίκη, англ. Thessaloniki или Salonica, болг. Солун, тур. Selanik) – второй по величине город в Греции. Столица Македонии. Город-побратим Гюмри (Армения).

100.	лапидарная надпись	строительная четырехстрочная на армянском ⁷⁴ языке	Установлена над центральным входом в колокольню, Там же	16.11.1903	
101.	лапидарная надпись	строительная пятистрочная на греческом ⁷⁵ языке	Находится под козырьком ворот прицерковной ограды, Там же	1903	
102.	здание	Армянская школа и детсад [11]	Рядом с церковью Св. Богоматери, Thessaloniki	Осн. 1887 Постр. 1907	
103.	здание	Пасторат – епархиальный центр Фракии и Македонии	Находится слева от церкви Св. Богоматери, Thessaloniki	1922	
104.	здание	Национальный или девичий «Минасян» сиротский дом ⁷⁶ [11]	<i>Χαριλάου</i> ⁷⁷ , Thessaloniki	21.12.1921	
105.	здание	Фабрика для женщин	<i>Χαριλάου</i> , Thessaloniki	1923	
106.	здание	Детский сад и начальная школа	<i>Χαριλάου</i> , Thessaloniki	1923	
107.	здание	Армянский Красный Крест [11]	Thessaloniki	Осн. 10.06.1923	
108.	здание	Детсад и начальная школа национальная или «Гюлаби Гюльбенкян» [11]	Կիլիսայի Կիլիպենկեան վարժարան <i>Bech Tsinar</i> ⁷⁸ , Thessaloniki	1928	
109.	здание	Армянский культурный центр	Находится справа от церкви Св. Богоматери, на первом этаже, с обратной стороны, Там же		
110.	хачкар	В память жертв Геноцида армян в 1915 г. [5, с. 72]	Установлен в сквере перед зданием армянского культурного центра, Thessaloniki	1995	
111.	лапидарная надпись	На греческом ⁷⁹ языке	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, Там же		

⁷⁴ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՅԱՆՈՒՆ ՍԲ. ԱՍՏԻՎԱԾՄԱՅ / ԿԱՌՈՒՑԱԲ ԶԱՆԻԲՆ ԳԱՂՈՒԹԻՍ ԹԵՍԱՂՈՆԻԿԵԻ / ՅԱՄԻ ՏԻՓՈՆ 1903 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 16 / ԸՍՏ ՏՈՍԱՐԱԿԱՆ Ռ.Յ.Ը.Բ

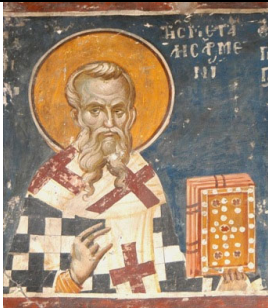
⁷⁵ ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ / “ΠΑΝΑΓΙΑΣ” / ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞ ΑΡΜΕΝΙΚΗΣ / ΕΚΚΛΗΙΑΣ ΘΕΣ’ΝΙΚΗΣ / 1903

⁷⁶ **Национальный сиротский дом** (арм. Ազգային որբանոց) основанный в пригороде став девичьим именовался также в честь спонсора «Минасян» (арм. Խաչիկյանի Մինասեան աղջկանց որբանոց). В последствии был превращен в девичью школу курируемую «Союзом любящих школу женщин» (арм. Դպրոցասեր Տիկնանց Միութեան աղջկանց վարժարան).

⁷⁷ **Харилаос** (греч. Χαριλάου, англ. Charilaou) – пригород г. Салоники, ныне район граничащий с пригородом Пилея (греч. Πυλαία)

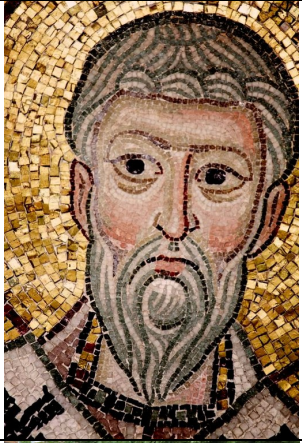
⁷⁸ **Беш Чинар** (греч. Μπεχ Τσινάρ, англ. Bech Tsinar) – пригород г. Салоники, ныне район на северо-востоке.

⁷⁹ ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ / Η. ΑΡΜΕΝΙΑ / ΤΙΜΩΝΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ / ΚΑΙΤΙΣ ΗΝΘΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ / ΓΙΑ ΤΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΤΟΥΣ-ΜΕΣΩ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ – ΤΟ 1993 / ΕΣΤΗΣΕ ΑΥΤΟ ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ

112.	здание	Центр армянской общины	Находится справа от церкви Св. Богородицы, на первом этаже высотного здания, Там же		
113.	улица	Андраника	Andronikou (греч. Ανδρόνικου), 546 21 Thessaloniki		
114.	кладбище	национальное	Находится напротив христианского кладбища «Evangelistria», Elenis Zografou 4-6 (Ελενης Ζωγράφου), Thessaloniki 546 34	1887	
115.	ограда с воротами	кладбищенские	Вокруг национального кладбища, Там же	1888	
116.	фреска	Свт. Григорий Армянский	Находится в церкви Св. Николая Орфаноса (Άγιος Νικόλαος ὁ Ὀρφανός) монастыря Влатадов, Thessaloniki	XIV в.	
117.	надгробие	Луки Спандуни ⁸⁰	Τάφος του Λουκά Σπαντούνη. Находятся в сев.-зап. части центрального нефа базилики Св. Димитрия Солунского, над ковчегом с мощами Св. Григория между пилоном и первым столбом колоннады, Αγίου Δημητρίου, 546 33 Thessaloniki	1481	
118.	монастырь	св. Феодора Гавраса и св. Паисия Афонского	Ιερά Μονή Αγίου Θεοδώρου Γαβρά και Οσίου Παϊσίου του Αγιορείτου. Находится на южной окраине села, 572 00 Pente Vryses ⁸¹	6.10.2019	
119.	церковь	св. Феодора Гавраса	ναός του Αγίου Θεόδωρου Γαβρά. Находится в монастыре св. Феодора Гавраса и св. Паисия Афонского там же	6.10.2019	

⁸⁰ **Лука Спандуни** (арм. Լուկա Սփանդունի, греч. Λουκά_Σπαντούνη) – салоникийский вельможа, представитель древнего армянского рода.

⁸¹ **Пенте Врисес** (греч. Πέντε Βρύσες, макед. Хади Маала, англ. Pente Vryses), до 1927 г. Хадзи махале (греч. Χατζή Μαχαλέ) – деревня в деме Лангадас (греч. Λαγκαδάς, англ. Langadas) в номе Салоники в периферии Центральная Македония.

120.	мозаика	сщмч. Григорий Армянский просветитель Великой Армении	в монастыре Осиос Лукас, Distomo ⁸²	1030–40-е гг.	
121.	церковь	Св. Власия	Ιερός Ναός Αγίου Βλασίου Гр. Ξενόπουλου 1, 591 32 Veria ⁸³	XIV в.	
122.	фреска	сщмч. Власий, Епископ Севастийский. Иконописец Георгий Каллиергис	Находится на стене церкви Св. Власия, Veria	Нач. XIV в.	
123.	мозаика	Святой Феодор Гаврас	Находится в монастыре Панагии Сумела, Kostanea ⁸⁴		

⁸² **Дистомо** (греч. Δίστομον ή Δίστομο, англ. Distomo) – малый город, административный центр общины (дима) Дистомон-Арахова-Андикира в периферийной единице (номе) Беотии (греч. Βοιωτία) в периферии Центральной Греции.

⁸³ **Верия** (греч. Βέροια, англ. Veria) – город, административный центр одноимённой общины (дима) и периферийной единицы Иматия (греч. Περιφερειακή Ενότητα Ημαθίας) в периферии Центральная Македония.

⁸⁴ **Костанея** (греч. Καστανέα, англ. Kostanea) – деревня в общине Верия (греч. Δήμος Βέροιας) и периферийной единицы Иматия в периферии Центральная Македония.

Автономное монашеское государство Святой Горы⁸⁵

124.	фреска	Св. Феодор Стратилат вмч. Автор Мануил Панселин	Находится в церкви Успения Богородицы, храм Протата ⁸⁶ , Karyes ⁸⁷	Нач. XIV в.	
125.	фреска	Св. благоверный царь Никифор Фока	Monastery of Great Lavra ⁸⁸	X в.	

⁸⁵ Автономное монашеское государство Святой Горы (греч. Αὐτόνομη Μοναστική Πολιτεία Αγίου Όρους) – самоуправляемое сообщество 20 православных монастырей в непосредственной церковной юрисдикции Константинопольского Патриарха (с 1312 года). Центр – Карье или Карея.

⁸⁶ Протат или Священный Кинот (греч. Ἱερά Κοινότης) – центральный исполнительный соборный орган управления Святой Горы Афон, в который входят представители (антипросопы) двадцати монастырей Афона. Располагается в Карее. Храм был основан в конце IX века и использовался в качестве кириакона – главного храма только что созданного монашеского братства. Роспись храма осуществлена Мануилом Панселином в кон. XIV нач. XV веков.

⁸⁷ Карье (греч. Καρυαί, англ. Karyes), Карьес или Карея – поселение на Афоне. Здесь находятся духовная (Протат) и местная светская администрация Афонского монашеского государства.

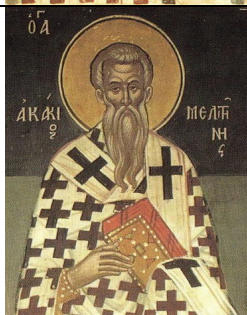
⁸⁸ Великая Лавра или Лавра Святого Афанасия (греч. Ἱερά Μονή Μεγίστης Λαύρας, англ. Monastery of Great Lavra) – первенствующий монастырь на Святой Горе Афон. Основной ансамбль монастырских построек был сооружен на пожертвования императоров армянского происхождения Никифора Фоки и Иоанна Цимисхия.

126.	фреска	Императрица Феофано (959-969)	Находится на фреске “Византийские императоры и строители монастыря” (ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ ΚΑΙ ΚΤΙΤΟΡΕΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ), слева первая в церкви Иоанна Крестителя, Monastery of Iviron ⁸⁹	1774	
127.	фреска	Полководец Иоанн Торник (ΙΩΑΝΝΗΣ)	Находится на фреске “Византийские императоры и строители монастыря”, слева четвертый на заднем плане, между императорами Михаилом и Романом Великим, Monastery of Iviron	1774	
128.	мощи	Преподобного Иоанна Торника	в церковь Успения Пресвятой Богородицы, Monastery of Iviron	15.12.984 Перенесены ок. 1050	
129.	доспехи и сабля	преподобного Иоанна Торника	В ризнице монастыря, Monastery of Iviron		
130.	мощи	Григория Просветителя Армении	Monastery of Iviron		
131.	мощи (рука)	Сщмч. Власия епископа Севастийского	Hilandar Monastery ⁹⁰		
132.	фреска	Мучение св. Григория Просветителя Армении в яме смертников	Находится на потолке, Dionysiou Monastery ⁹¹	1546-47	

⁸⁹ **Монастырь Иверон** (греч. Μονή Ιβήρων, груз. ივერთა მონასტერი, англ. Monastery of Iviron) – один из афонских монастырей, занимающий в святогорской иерархии (диптихе) 3-е место. Находится на северо-востоке полуострова на развалинах античного города Клеони. Основан в 980-983 гг. монахом из Великой Лавры Иоанном Торником, представителя армяно-халкедонитского рода Торникянов из провинции Тайк принявших православие грузинского толка.

⁹⁰ **Монастырь Хиландар** (серб. Хиландар, греч. Χιλανδαρίου, англ. Hilandar Monastery) – один из афонских монастырей, занимающий в святогорской иерархии 4-е место. Находится на северо-восточной стороне Афонского полуострова. основан в 1198 г. сербским архиепископом Святым Саввой и его отцом, сербским князем Стефаном Неманей.

⁹¹ **Монастырь Дионисиат** (греч. Μονή Διονυσίου, англ. Dionysiou Monastery) – один из афонских монастырей, занимающий в святогорской иерархии 5-е место. Находится на юго-восточном побережье полуострова; основан в 1370 г. святым Дианисием из Кастории. Стены собора украшены фресками кисти известного греческого художника Тзортзи (Зорзис) Фука, мастера критской школы. Они были написаны Тзортзисом в 1546-47 годах.

133.	фреска	Сщмч. епископ Григорий Армянский	Dionysiou Monastery	1546-47	
134.	фреска	Мучение св. Власия. Художник Тзортзи (Зорзис) Фука	Находится на стене, Dionysiou Monastery	1547	
135.	фреска	Сщмч. Власий еп. Севастийский. Художник Тзортзи (Зорзис) Фука	Находится на стене, Dionysiou Monastery	1547	
136.	фреска	Сщмч. Власий еп. Севастийский. Художники Феофан Критский и Симеон	Находится в церкви Св. Николая, Stavronikita Monastery ⁹²	1546	
137.	фреска	Прп. Акакий еп. Милитенский. Художники Феофан Критский и Симеон.	Находится в церкви Св. Николая, Stavronikita Monastery	1546	
138.	фреска	Мч. Акакий Севастийский. Художники Феофан Критский и Симеон.	Находится в церкви Св. Николая, Stavronikita Monastery	1546	

⁹² **Монастырь Ставроникита** (греч. Μονή Σταυρονικήτα, англ. Stavronikita Monastery) – один из афонских монастырей, занимающий в святогорской иерархии 15-е место. Находится в восточной части Афонского полуострова; основан в X веке. Название монастырь получил от предания гласившего, что на его месте когда-то жил отшельник Никита, изготавливавший кресты (Ставроникита — значит «крест Никиты»).

139.	реликварий с мощами	Череп Григория Армянского	Gregoriou Monastery ⁹³	XVI в. ⁹⁴	
140.	лапидарная надпись	На греческом ⁹⁵ языке	Выгравирована на серебрянном реликварии, Gregoriou Monastery		

Фессалия⁹⁶

141.	фреска	Свт. Власий. Художник Феофан Критский	Монастырь Св. Николая Анапавсаса, Μετέωρα Meteora ⁹⁷	1527	
------	--------	---	---	------	---

⁹³ **Григориат** (греч. Ἱερά Μονὴ Οσίου Γρηγορίου, англ. The Holy Monastery of Saint Gregory) или **монастырь Григориу** (Greek: Μονὴ Γρηγορίου, англ. Gregoriou Monastery) – один из афонских монастырей, занимающий в святогорской иерархии 17-е место. Находится в юго-восточной части Афонского полуострова; основан в 1310 г. сербским монахом Грегорием, от которого монастырь получил свое название.

⁹⁴ Череп Григория Просветителя Армении был доставлен в Константинополь в 473 г. императором Зеноном. Эта святая реликвия, вероятно, была перенесена на Афон ок. 1453 г. когда турки заняли Константинополь. В результате трех пожаров, произошедших в монастыре Григориат, записи связанные с историей реликвии, ее перемещений и других событий, были утеряны.

⁹⁵ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ ΤΩΝ ΑΡΜΕΝΙΩΝ

⁹⁶ **Фессалия** (греч. περιφέρεια Θεσσαλία, фессалийск. Πετθαλία, англ. Thessaly) – периферия в центральной части республики Греция. Занимает территорию исторического региона на северо-востоке Эллады. Административно включает в себя номы Кардица, Ларисса, Магнисия и Трикала. Центр периферии – город Ларисса.

⁹⁷ **Μετέωρα** (греч. Μετέωρα) – некогда монашеская страна, расцвет которой приходился на XVI в., состоящей из 24 монастырей, из которых в наши дни действуют лишь 4 мужских и 2 женских. Находится на одноименных скалах в 2 км к северу от малого города Каламбака (греч. Καλαμπάκα) – административного центра одноименного дема в номе Трикала (греч. δήμος Τρικκαίων) периферии Фессалия.

142.	дем	Армению	Armenio ⁹⁸		
143.	село	Армению	415 00 Armenio ⁹⁹		39°29'17" N 22°41'47" E
144.	монастырь	Панагия Армениотисса	Παναγία «Армениώτισσας» Находится к юго-вост. от селения, Armenio		39°28'58" N 22°42'38" E
145.	село	Св. Власий	385 00 Agios Vlasios ¹⁰⁰		39°20'00" N 23°03'00" E
146.	пляж	Армянский камень Armenopetra beach	Παραλία Αρμενόπετρα Находится на западном побережье острова, рядом с виллой Донна, Skopelos ¹⁰¹ 370 03		39° 8'46"N 23°37'35"E

Западная Македония¹⁰²

ном Флорина

147.	село	Арменско	Άλωνα Alona ¹⁰³	До 1927	40°46'37" N 21°18'05" E
148.	село	Арменохори	Αρμενοχωρίου, Armenokhori ¹⁰⁴		40°48'08" N 21°27'38" E
149.	улица	Арменохори	Αρμενοχωρίου Argos Orestiko ¹⁰⁵ 522 00		Протяженность: 1900 м

⁹⁸ **Армению** (греч. Αρμένιον, англ. Armenio) – дем в номе Ларисса (греч. νομός Λάρισα, англ. Larissa) периферии Фессалия. [YPES code – 3305, Postal code - 415 00].

⁹⁹ **Армению** (греч. Αρμένιον, англ. Armenio) – село в одноименном деме. Согласно Страбону назван по имени аргонавта Армено (греч. Αργοναύτης Αρμενο)

¹⁰⁰ **Агиос Власиос** (греч. Ἅγιος Βλάσιος, англ. Agios Vlasios; до 1927 г. греч. Καραμπάσι, тур. Karabaş) – деревня и община в деме Волос (ранее в деме Артемида) в номе Магнесия периферии Фессалия.

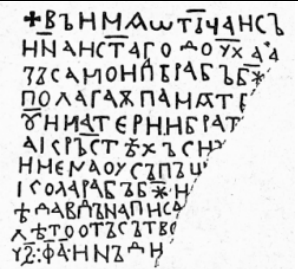
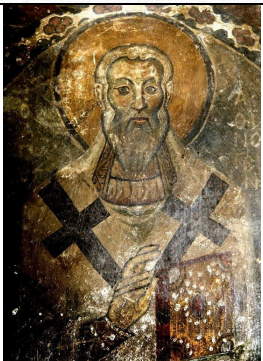
¹⁰¹ **Скопелос** (греч. Σκόπελος, англ. Skopelos) – остров в периферии Фессалия.

¹⁰² **Западная Македония** (греч. περιφέρεια Δυτική Μακεδονία, болг. Егейска Македония) – периферия в северо-западной части республики Греция. Занимает западную часть греческой Македонии. Административно включает в себя номы Гревена, Кастория, Козани, и Флорина. Центр периферии – город Козани.

¹⁰³ **Алона** (греч. Άλωνα, болг. Арменско или Ерменско) – село в деме Флорина одноименного нома **Флорина** (греч. νομός Φλώρινας, болг. Лерин) в периферии Западная Македония. До 1927 г. называлось **Арменско** (греч. Αρμένσκο, болг. Арменско). В османских податных регистрах немусульманского населения 1626-1627 годов село именовалось **Ерменчева**.

¹⁰⁴ **Арменохори** (греч. Αρμενοχώρι, болг. Арменово) – село в деме Флорина одноименного нома.

¹⁰⁵ **Аргос Орестикко** (греч. Αργός Ορεστικό, англ. Argos Orestiko) – малый город в деме Кастория нома Флорина.

150.	бюст	Император Василий I Македонянин	Находится на территории музея борьбы за Македони, расположенный возле села Хромио, Chromio ¹⁰⁶		
151.	надгробие	Царь Болгарии Самуил ¹⁰⁷	Agios Germanos ¹⁰⁸	6.10.1016	
152.	фреска	сщмч. Афиноген, епископ Пидахфойский, Севастийский	Находится в церкви Косьмы и Дамиана (Святых Врачей или Св. Бессребрянников), Ag. Anargiron 23, Kastoria ¹⁰⁹ 521 00	Кон. XII в.	

Эпир¹¹⁰

153.	церковь	Св. Власия Holy Church of Saint Blaise	Cl 40, Papingo ¹¹¹ 440 04		
------	---------	--	--	--	---

¹⁰⁶ **Хромио** (греч. Χρόμιο, англ. Chromio) – село в деме Айани (греч. Αϊανί, англ. Aiani) нома Козани (греч. Περιφερειακή Ενότητα Κοζάνης).

¹⁰⁷ † въ има вѣща и сѣина и сѣаго доуха азъ самои(л)ъ рабъ бжи полагажъ памать вѣщоу и матери и братоу на кръстѣхъ сихъ • имена оусъгышихъ никола рабъ бжи ... ѿ давѣ написа ... въ лѣто отъ сѣтворения мироу ѕѣ фа• индикта ѕѣ [Успенский]

¹⁰⁸ **Герман** (греч. Άγιος Γερμανός, англ. Agios Germanos) – село в деме Преспа (греч. Δήμος Πρεσπών, англ. Prespes) нома Флорина (греч. Περιφερειακή Ενότητα Φλώρινας, англ. Florina).

¹⁰⁹ **Кастория** (греч. Καστοριά, англ. Kastoria) – город, административный центр одноименного дима и одноименного нома в периферии Западная Македония.

¹¹⁰ **Эпир** (греч. Περιφέρεια Ηπείρου) – периферия в западной части республики Греция, в состав которой входят четыре нома: Арта, Превеза, Теспротия и Янина. Занимает южную часть исторического региона Эпир. Столица – город Янина.

¹¹¹ **Панинго** (греч. Πάλυκο, англ. Papingo) – поселок в деме Загори (греч. Ζαγορίου, англ. Zagori) нома Янина (греч. Ιωαννίνων, англ. Ioannina) периферии Эпир.

Западная Греция¹¹²

154.	здание	Детский сад и начальная школа	Patras ¹¹³	1926	
155.	помещение	Штаб квартира футбольного клуба «Арменики»	Находилось на углу ул. Αλ. Υψηλάντου и Δημητρίου Γούναρη, Patras	Закр. 1946	
156.	церковь	армянская	Находится в тематическом парке Area Synest Theme Park, Sinevro ¹¹⁴		

Пелопоннес¹¹⁵

157.	село	Арменои	Αρμένιοι, Arménioi ¹¹⁶ 240 04		36°48'0"N 21°55'0"E
158.	село	Армениои	Αρμενιοί, Armenioi ¹¹⁷ 245 00		37°13'0"N 21°39'0"E

¹¹² **Западная Греция** (греч. περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας) – периферия в западной части республики Греция, в состав которой входят три нома: Ахея, Этолия и Акарнания и Элида. Столица – город Патрас.

¹¹³ **Патры** (греч. Πάτρα, устаревш. греч. Πάτραι; лат. Patrae; англ. Patras) – город, административный центр нома Ахея (греч. Αχαΐα, англ. Achaea).

¹¹⁴ Синевро (греч. Σινεβρό, англ. Sinevro) – поселок в диме Эйялия (греч. Δήμος Αιγιαλείας, англ. Aigialeia) в исторической и географической области, а также административной единице номе Ахея, Ахайя (греч. Αχαΐα, др.-греч. Αχαΐα, лат. Achaea) периферии Западная Греция.

¹¹⁵ **Пелопоннес** (греч. Πελοπόννησος, англ. Peloponnese) – периферия в западной части республики Греция, в состав которой входят 5 номов. Столица – город Триполи.

¹¹⁶ **Арменои** (греч. Αρμένιοι, англ. Arménioi) – село в диме Мессина (греч. Δήμος Μεσσήνης, англ. Messini) в номе Мессиния (греч. Μεσσήνη, англ. Messinia) на берегу залива Мессиниакос (греч. Μεσσηνιακός κόλπος).

¹¹⁷ **Армениои** (греч. Αρμενιοί, англ. Armenioi) – село в диме (греч. Δήμο Τριφυλίας) в номе Мессина (греч. Νομού Μεσσηνίας) на берегу залива Капарисиакос (греч. Κυπαρισσιακός κόλπος).

159.	гора	Армения	Арμενία, Armenia ¹¹⁸		 37°43'00"09 N 22°23'59"99E Высота: 1808 м
160.	церковь	Св. Николая Эфесского	Church of St. Nicholas 22 Meletiou Str. Kalamata ¹¹⁹ 241 00	Передана 25.09.2018 ¹²⁰	
161.	памятник	посвященный Геноциду армян	Установлен на площади πλατεία «Μητροπολίτη Χρυσοστόμου Δασκαλάκη» (Φραγκόλιμνα), Kalamata	17.11.2019	
162.	лапидарная надпись	На трех языках: на греческом, английском и армянском	Находится на лицевой стороне постамента памятника, Там же		
163.	микро- топоним	Армянские камни	Арμενόπετρα Armenopetra ¹²¹		 36°35'11.07"N 22°55'50.49"E
164.	фреска	Григорий Армянский, сщмч. еп.	Находится справа от окна во втором ряду снизу в алтарной части церкви Богоматери Одигитрии, монастыря Бронтохион, Мистра ¹²²	XIV в.	

¹¹⁸ **Армения** (греч. Арμενία, англ. Armenia) или Скалистая гор (греч. Τραχύ Όρος) – гора в периферии Пелопоннес на границе нома Арголида (греч. Νομού Αργολίδα, англ. Argolida) с номом Аркадия (греч. Νομού Αρκαδία, англ. Arkadia).

¹¹⁹ **Каламата** (греч. Καλαμάτα, англ. Kalamata) – город, административный центр одноименного дима и нома Месиния.

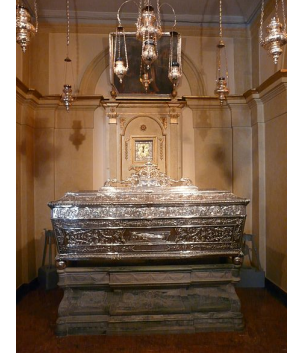
¹²⁰ Церковь передана армянской общине специальным церковным контрактом, подписанным 25 сентября 2018 года между прелатством Мессинии и прелатством армян Греции сроком на 20 лет.

¹²¹ В сообществе Воиа (греч. Βοιές, англ. Voies) диме (греч. Μονεμβασία, англ. Monemvasia) нома Лакония (греч. Λακωνία, англ. Laconia) периферии Пелопоннес.

¹²² **Мистра** (др.-греч. Μυζηθράς, греч. Μυστράς) – средневековый город в номе Лакония.

о-ва Ионийские¹²³

165.	статуя	Петрос Браилас Арменис	Kerkyra ¹²⁴		
166.	улица	П. Бреила- Армени	P. Vraila – Armeni, Πέτρος Βράϊλας–Αρμένης, 491 00 Kerkyra		
167.	церковь	святого Власия Севастийского	Kerkyra		Не сохранилась
168.	собор		Собор Панагия Спилиотисса ¹²⁵ построен на месте древней церкви в честь святого Власия Севастийского, Μητροπόλεως 1, 491 00 Kerkyra	1577	
169.	мемориаль- ная доска	Четырехстрочная надпись на греческом ¹²⁶ языке	Установлена над входом в собор Панагия Спилиотисса, Там же		
170.	рака	мощи Святой Императрицы Феодоры	Находятся в Соборе Панагии Спилиотисса, Там же	С 1460 ¹²⁷	

¹²³ **Ионийские о-ва** (греч. Περιφέρεια Ιονίων Νησιών, англ. Ionian Islands Periphery) – периферия в западной части республики Греция. Состоит из семи островов в одноименном море. Столица и крупнейший город – Керкира, находится на самом большом и самом северном острове.

¹²⁴ **Керкира** или **Коркира** (греч. Κέρκυρα, лат. Corcyra; итал. Corfù) – город, административный центр в одноименного нома на одноименном острове.

¹²⁵ **Собор Панагия Спилиотисса** (греч. Ο Ιερός Μητροπολιτικός Ναός Κέρκυρας Υπεραγίας Θεοτόκου Σπηλαιωτίσσης, англ. Holy Metropolitan Church of the Virgin Mary Spilaiotissa, Saint Blaise and Saint Theodora Augusta) – кафедральный собор Керкирской митрополии. Освящен в честь иконы Божией Матери Спилиотисса, святого Власия Севастийского и блаженной Феодоры (ит. Madre di Dio, a San Biagio di Sebaste e Santa Teodora Armena).

¹²⁶ ΙΕΡΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΝΑΟΣ / Υ. Θ. ΣΠΗΛΑΙΩΤΙΣΣΗΣ / ΚΑΙ ΑΓΙΩΝ / ΒΛΑΣΙΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΔΩΡΑΣ

¹²⁷ Перевезены на о. Корфу из Гастриева монастыря, где она была похоронена в феврале 867 г.

171.	церковь		Kerkyra	Закрылась в 1950-х	
172.	кафе	«Царугян-Маркосян»	ΚΑΦΕ-ΠΑΝΤΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΖΑΡΟΥΙΚΙΑΝ ΑΡΕΣΣΑΚ ΧΟΡΕΝ ΜΑΡΙΚΟΣΙΑΝ, Kerkyra	1908 Разрушено прямым попаданием снаряда в годы II-й мировой войны	
173.	кафе	«Маркосян»	ΚΑΦΕΔΕΣ ΜΑΡΚΟΣΙΑΝ ΛΕΩΝ Μ., Θεοτόκη Γεωργίου 20, 49131 Kerkyra Tel.: 2661039761		
174.	поселок	Арменадес [34]	Armenades ¹²⁸	Ок. 1550	 39°44'42"N 19°41'21"E

Южные Эгейские острова¹²⁹

175.	поселок	Армени	На острове Санторин ¹³⁰ Armeni ¹³¹		36°27'35"N 25°23'28"E
176.	залив	Армени	На побережье о-ва Санторин, Armeni Bay ¹³²		

¹²⁸ **Арменадес** (греч. Αρμενάδων или Αρμενάδες, англ. Armenades) – поселок в деме Св. Георгия (греч. Δήμος Αγίου Γεωργίου, англ. Agios Georgios) на о. Керкира.

¹²⁹ **Южные Эгейские острова** (греч. Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου) – периферия включает в себя архипелаги Киклады (греч. Κυκλάδες, англ. Cyclades) и Додеканес (греч. Δωδεκάνησος) в южной части Эгейского моря. Насчитывает более 200 островов, образующих несколько вытянутых с северо-запада на юго-восток гирлянд. Наиболее крупные острова Наксос. Административный центр – город Эрмуполис (греч. Ερμούπολις) на острове Сирос.

¹³⁰ **Санторини** (греч. Σαντορίνη, англ. Santorini) — небольшая группа островов вулканического происхождения в архипелаге Киклады. Главный остров — Тера (Фира) (греч. Θήρα, англ. Thera (Fira), также называемый по имени всей группы островов — Санторин.

¹³¹ **Армени** (греч. Αρμενή, англ. Armeni) – село в деме Ия (греч. Οία, англ. Oia) на острове Санторин.

¹³² **Армени** (греч. ορμος Αρμενή, англ. Armeni Bay) – залив на севере внутренней части острова Санторин.

177.	мощи	Григория Просветителя Армении	Находятся в монастыре Панагия Спилиани, Μονή Παναγίας Σπηλιανής, Mandraki ¹³³ 853 03		
------	------	-------------------------------------	--	--	--

о. Крит¹³⁴

178.	квартал	Армянский	συνοικία των Αρμενίων, Находился вокруг церкви Св. Георгия, Heraklio ¹³⁵	1363	
179.	церковь	Св. Иоанна Крестителя (Карапета)	На перекрестке трех улиц: Servili (Σερβίλη), Mavrogenous (Μαυρογένους) и Lasthenous (Λασθένους), в районе Αγίας Τριάδας, 71302 Heraklio	1646 ¹³⁶ Разр. от землетряс. 20.09.1856 Рест. 1900	
180.	колокольня		Находится перед входом в церковь Св. Иоанна Крестителя, Там же	1981	
181.	хачкар	В память о 350- летию строитель- ства церкви в Ираклионе	Установлен во дворе церкви Св. Иоанна Крестителя, Там же	2019	
182.	лапидарная надпись	Пятистрочная на армянском ¹³⁷ языке	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, Там же		

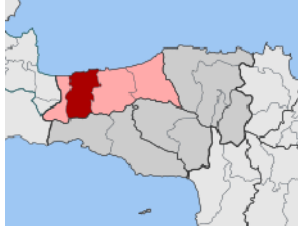
¹³³ **Мандракион** (греч. Μανδράκιον ή Μανδράκι, англ. Mandraki) – село, административный центр нома Нисирос диме Кос (греч. Κως, англ. Kos) в периферии Южные Эгейские острова на острове Нисирос (греч. Νίσυρος, англ. Nisyros) в архипелаге Додеканес (Южные Спорады).

¹³⁴ **Крит** (греч. Κρήτη, англ. Crete) – периферия и наибольший остров Греции. Столица – Ираклион.

¹³⁵ **Ираклион** (греч. Ηράκλειο, устаревш. греч. Χάνδαξ, венец. Candia, англ. Heraklio или Iraklion) – город, административный центр одноименного нома и периферии Крит.

¹³⁶ Храм святого Георгия Дорийского в Ираклионе был относительно небольшой трехнефной церковью, построенной во второй византийский период и переданной армянам, которые в то время поселились в замке Ираклион, возможно, по приказу Никифора Фоки, освободившего Крит в 961 году от арабов. По крайней мере, уже в 1363 г. квартал вокруг церкви именовался армянским, а церковь была выкуплена армянином Абро и подарена соотечественникам.

¹³⁷ ԻՆՇԱՆԱԴՈՐՈՒՄՆ 350-ԱՄԵԿԻ / ՀԵՐԱԿԼԻՈՆԻ ՍԲ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԿԱՐԱԿԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ / ԿԱՆԳՆԵՑԱԲ-ԽԱԶԳԱՐՍ ՈՐ ԸՆԾԱՅ Է / Ի ԳԱՐԵԳԻՆ Բ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԷ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ / ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 2019 ԵՒ Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ ՈՆԿԸ

183.	памятник	Жертвам Геноцида армян [5, с. 72]	Установлен во дворе церкви Св. Иоанна Крестителя, Там же	2001	
184.	лапидарная надпись	Пятистрочная на армянском ¹³⁸ языке	Находится на лицевой стороне постамента, Там же		
185.	надгробия	44 надгробных плит с армянского кладбища	Во дворе церкви Св. Иоанна Крестителя, Heraklio	С 1669 по 1854 гг.	
186.	мемориаль- ная доска	На английском ¹³⁹ и армянском ¹⁴⁰ языках	Установлена над входом во двор церкви Св. Иоанна Крестителя, Там же		
187.	мемориаль- ная доска	На греческом ¹⁴¹ языке	Установлена над предыдущей доской, Там же		
188.	кладбище	армянское	Heraklio		
189.	Гербовый камень с лапидарной надписью	На армянском ¹⁴² языке	Находится в городском историческом музее, Heraklio	22.10.1721	
190.	топоним	армянское поле [21, с.173]	Арμενόκαμπος, Находится юго-западнее города, Heraklio		
191.	село	Армянский дом [32]	Арμανόγεια, Armanogeia ¹⁴³ 700 10		35° 7'29"N 25° 9'43"E
192.	пляж	Армянский камень [32]	Παραλία Αρμενόπετρα, Armenopetra beach ¹⁴⁴		34°59'38"N 25°24'03"E
193.	муниципаль- тет	Никифор Фока	Νικηφόρος Φωκάς, Nikiforos Fokas ¹⁴⁵	Создан в 1999 г. Упразднен в 2010 г.	
194.	долина	Арменская низменность [32]	Арμενόκαμπος, Armenokampos ¹⁴⁶		
195.	сообщество	Арменои	Κοινότητα Αρμένοι, Armenoi ¹⁴⁷		

¹³⁸ ՅԱՐԳԱՆՔ ԵՐԿՈՒՄ ՄԻԼԻՈՆ / ՀԱՅ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՄ ԽՆԿԵԼԻ / ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

¹³⁹ ARMENIAN CHURCH

¹⁴⁰ ՄԲ. ՀԱՎՀԱՆՆՈՒ ԿԱՐԱՊԵՏ

¹⁴¹ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ / ARMENIKH EKLHΣIA / ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ / 1669

¹⁴² ԱՆՅԱՏ ՊՆՔ / Ա.ԱՔԵՆՑԻ ԴՂՍԱՊ / ԿՈՒԲԻ ՈՒԴԻ ՄԱՌԹԻՆ ՈՐ / ՈՒԵՑԱՌՆ ՌՃՀ / ՀՈԿՏ / ԻՔ

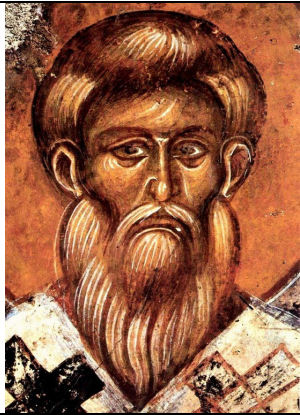
¹⁴³ **Арменоги́я** (греч. Αρμανόγεια, англ. Armanogeia) – село в диме (греч. Αρχάνες-Αστερούσια, англ. Archanes–Asterousia) нома Ираклион.

¹⁴⁴ В сообществе Ано Вьянос (греч. Άνω Βιάννου, англ. Ano Viannu) в диме (греч. Βιάννου, англ. Viannu) нома Ираклион.

¹⁴⁵ **Никифорас Фокас** (греч. Νικηφόρος Φωκάς, англ. Nikiforos Fokas) – бывший дем в номе Ретимнон (греч. Ρέθυμνο, англ. Rethimnou или Rethimno). Административным центром был город Гониа (греч. Γωνιά, англ. Gonia). Муниципалитет был назван в честь византийского императора X в. Никифора II Фоки, который отвоевал остров у мусульман.

¹⁴⁶ **Арменокампос** (греч. Αρμενόκαμπος, англ. Armenokampos) – долина в диме Ретимнон нома Ретимнон.

¹⁴⁷ **Арменои** (греч. Κοινότητα Αρμένοι, англ. Armenoi) – сообщество с одноименным административным центром состоящее из 4 сел в диме Ретимнон нома Ретимнон.

196.	село	Арменои	Αρμένοι, Armenoi ¹⁴⁸ 741 50		35°18'08"N 24°27'35"E
197.	муниципальная дорога	Арменон-Саиторон	Επαρ. Οδ. Armenon-Saitouron (Επαρχιακή Οδός Αρμένων-Σαϊτόρου) От Armenoi на сев.-зап. в сторону Ag. Andreas (Αγ. Ανδρέας)		Протяженность: 15100 м
198.	муниципальная дорога	Арменон-Муртион	Επαρ. Οδ. Armenon-Mirthiou (Επαρχιακός δρόμος Αρμενίων-Μύρθιου) От Armenoi на восток в сторону Μύρθιού		Протяженность: 12400 м
199.	село	Като Арменои	Kato Armenoi ¹⁴⁹		35°18'0"N 24°27'0"E
200.	село	Пано Армени	Pano Armeni ¹⁵⁰ 741 00		
201.	фреска	сщмч. Власий, Епископ Севастийский	Находится в церкви монастыря Св. Ирины, Ιερά Μονή Αγίας Ειρήνης, Roussospiti ¹⁵¹ 741 00		
202.	пляж	Армянский камень	Παραλία Αρμενόπετρα Armenopetra beach ¹⁵²		35° 5'54"N 24°36'59"E
203.	место	Армениана Armeniana [32]	Αρμενιανά Amari ¹⁵³		
204.	улица	Арменон	Armenon (греч. Αρμένων), Chania ¹⁵⁴ 731 00		
205.	надгробия	4 надгробия ¹⁵⁵	Находятся в археологическом музее Archaeological Museum of Chania (Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων) Skra 15, Σκρά 15 Chania 731 33	XIV в.	

¹⁴⁸ **Арменои** (греч. Αρμένων или Αρμένοι, англ. Armenoi) – село, административный центр одноименного сообщества в диме Ретимнон нома Ретимнон, которое находится в долине Арменокампус.

¹⁴⁹ **Като Арменои** (греч. Αρμένων, англ. Kato Armenoi) – село в 1,5 км от села Арменон в номе Ретимнон.

¹⁵⁰ **Пано Арменои** (греч. Πάνω Αρμένοι, англ. Pano Armeni) – село в 1,5 км к югу от села Арменон в номе Ретимнон.

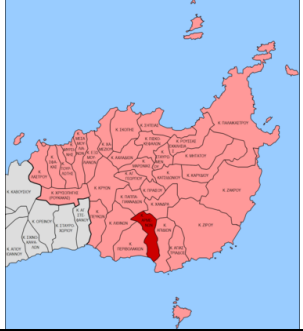
¹⁵¹ **Руссоспити** (греч. Ρουσσοπλίτι, англ. Roussospiti) – село в диме Ретимнон нома Ретимнон.

¹⁵² В сообществе Сактурия (греч. Σακτούρια, англ. Saktouria) в диме Айос-Василиос (греч. Δήμος Αγίου Βασιλείου, англ. Ayos Vasilios) нома Ретимнон.

¹⁵³ **Амарион** или **Амари** (греч. Δήμος Αμαρίου, англ. Amari) – дим в номе Ретимни.

¹⁵⁴ **Ханья** (греч. Χανίων, англ. Chania) – город, административный центр одноименного дема.

¹⁵⁵ Перенесены с первого кладбища Ханьи, находились у входа в часовню Св. Луки (греч. Ιερός Ναός Αγίου Λουκά – Κοιμητήριο, англ. Chapel of St. Luke / 1st Cemetery of Chania).

206.	дим	Арменои	Δήμος Αρμένων, Armenoi ¹⁵⁶	Создан в 1999 г. Упразднен в 2010 г.	
207.	сообщество	Арменои	Κοινότητα Αρμένων Armenoi ¹⁵⁷		
208.	село	Арменои	Αρμένων, Armenoi ¹⁵⁸	Уп. 1577, 1630	35°25'46"N 24°09'30"E
209.	село	Арменское Armenoherio [4, с.655; 32]	Αρμενοχώριο, Поглощено городом Kissamos ¹⁵⁹ 734 00		Не сохранилось
210.	сообщество	Арменои	Κοινότητα Αρμένων Community of Armeni ¹⁶⁰		
211.	село	Арменои [32]	Αρμένων, Armenoi ¹⁶¹ 720 59		35°04'21"N 26°05'21"E
212.	место	[32]	Armenokkastelli		

Условные сокращения:

Οδ. (Οδός) – дорога, улица	Δρ. (Δρόμος) – аллея
Πλ. (Πλατεία) – площадь	Λω. (Λωρίδα) – переулок
Leof. (Λεωφόρος) – бульвар	Τετρ. (τετράγωνο) – сквер

Перечень использованной литературы

1. Արրահամյան, Ա. Գ. Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության: *Բյուզանդիա*, էջեր 30-90: Հատոր Ա: – Եր.: Հայպետհրատ, 1964: – 490 էջ:
2. Արրահամյան, Ա. Գ. Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության: Հունաստան, էջեր 100-114: Հ. Բ: – Եր.: Հայաստան հրատարակչություն: 1967: – 424 էջ:
3. Այսոյանճեան, Արշակ Պատմութիւն հայ գաղթականութեան: Բ: – Գահիրե, 1955: – 724 էջ:
4. Աճառյան, Հրաչյա Հայ գաղթականության պատմություն: *Յունաստան*, էջեր 649-653; *Կրկնէ*, էջեր 654-658; *Երտպական Թուրքիա, Պուղարիա*, էջեր 659-679: – Եր.: «Զանգակ-97», 2002: – 768 էջ:
5. Աշխարհի հայկական հուշարձանները. Մաս 1: – Եր.: Անտարես, 2011: – 128 էջ:
6. Աշխարհի հայկական հուշարձանները. Մաս 2: – Եր.: Անտարես, 2012: – 128 էջ:
7. Կարապետ եպս. Ամատունի, ԺԷ դարու երեւելի վարդապետներ: էջեր 21-58: // «Բազմավէպ» հայագիտական – բանասիրական – գրական հանդէս. Revue Bazmaver. Հմ 1-4. 1986.
8. Կոկինոս, Պ. Հունահայ գաղութի պատմությունից (1918-1927): / Из истории Армянской колонии в Греции: / Խմբ.՝ Մ.Կ. Մարտիկյան; Պատմ. ին-տ ՀՍՍՌ ԳԱ. – Եր.: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. 1965: – 266 էջ:
9. Հայ Սփյուռք հանրագիտարան: *Հունաստան*, էջեր 369-378: – Եր.: Հայկ. հանրագիտ. հրատ. 2003: – 732 էջ:

¹⁵⁶ **Арменои** (греч. Δήμος Αρμένων, англ. Armenoi) – бывший дим в номе Ханья. После реформы местного самоуправления 2011 г. является частью муниципалитета Апокоронас (греч. Αποκόρωνας, англ. Apokoronas).

¹⁵⁷ **Арменои** (греч. Κοινότητα Αρμένων, англ. Armenoi) – сообщество с единственным и одноименным селом в диме Апокоронас нома Ханья.

¹⁵⁸ **Арменои** (греч. Αρμένων или Αρμένοι, англ. Armenoi) – большое село, административный центр ранее упраздненного одноименного дима, а ныне осноименного сообщества в диме Апокоронас нома Ханья.

¹⁵⁹ **Кисамос** (греч. Κίσσαμος, англ. Kissamos) – малый город в одноименном диме нома Ханья.

¹⁶⁰ **Арменои** (греч. Κοινότητα Αρμένων или Αρμένοι, англ. Community of Armeni) – сообщество состоящее из 3 сел с одноименным административным центром в диме Сития (греч. Σητεία, англ. Sitia) нома Ласитион (греч. Λασιθί, англ. Lasithi).

¹⁶¹ **Арменои** (греч. Αρμένων или Αρμένοι, англ. Armenoi) – село, административный центр одноименного сообщества в диме Сития нома Ласитион.

10. **Հովհան Եփեսացի** Եկեղեցական պատմություն (Բնագրի թարգմանություն): Էջեր 321-460: // Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. Հատոր 8: Աստորեկան աղբյուրներ. Մաս Ա: Թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հ. Գ. Մելքոնյանի: – Եր.: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1976: – 479 էջ:
11. **Մակարեան, Ա. Յ.** Թեսաղոնիկեան հայ գաղութը՝ անցեալին եւ ներկայիս (Արտատպուած «Յունահայ Տարեգիրք»էն, «Նոր Օր» - 1927) // «Ազատ Օր» օրաթերթ: 31 Հոկտեմբեր 2016 <https://azator.gr/թեսաղոնիկեան-հայ-գաղութը-անցեալին-ե>
12. **Միմեոն Լեհացի**, Ուղեգրություն: Հրտ. Ալինեան Հ. Ն.: – Վիեննա, 1936:
13. **Վահան վրդպ. Պարտիզակցի** Հայեր ի Կրեւտէ: // «Արմենիա» լրագիր ազգային քաղաքական եւ այլն: 1887, Գ տարի թիւ 12-15:
14. **Տէր-Յակոբեան Արմենակ** Համառօտ պատմութիւն Աթենահայ գաղութի եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ: // «Յունահայ Տարեգիրք», Գ. Տարի 1929: – Աթէնք: Հրատարակութիւն «Նոր Օր»ի:
15. **Փաշաճեան, Սարգիս Գ.** *Յուշանատեան Ռոտոպոյոյի հայերուն 1606-1922*: – Պէյրութ, տպ. Կ. Տօնիկեան, 1971:
16. **Քրիստոնյա Հայաստան** հանրագիտարան: *Հոմաստանի թեմ* էջեր 645-646: – Եր.: «Հայկական հանրագիտարան» հրատ.: 2002: – 1076 էջ:
17. **Акопян, Арман** От Александра Македонского до наших дней. // Газета «Ноев Ковчег», № 10 (145) Октябрь 2009. <https://noev-kovcheg.ru/mag/2009-10/1787.html>
18. **Бартикян, Р. М.** О византийской аристократической семье Гаврас. Гл. I. Об этнической принадлежности семьи. Стр. 190-200. // Историко-филологическим журнал, 1987, № 3.
19. **Византийский словарь**: в 2 т. / [сост. Общ. Ред. К.А. Филатова]. СПб.: Амфора. ТИД Амфора: РХГА: Издательство Олега Абышко, 2011, т. 2.
20. **Евнаний.** Жизни философов и софистов / пер. Е. В. Дарк, М. Л. Хорьков. – Москва : Директ-Медиа, 2008. – 179 с.
21. **Лев Диакон.** История. – М.: Наука. 1988. – 240 с.
22. [Մոսես Խորենացի] *История Армении Монсея Хоренского*. Новый переводъ Н. О. Эмина (съ промѣчаніями и приложеніями). Посмертное изданіе. / «Этнографическій фондъ Н. О. Эмина», Выпускъ I. Изданіе Лазаревскаго Института Восточныхъ Языковъ. – Москва, 1893. – 325 с.
23. **Օвян Ваграм**, Армянская община Греции на современном этапе. // «Глобус» аналитический журнал, номер 5, 2012. http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=6524
24. **Սոգոսյան /Քահբախյան/ Գ. Գ.** Памятники армянской архитектуры и топонимики в Германии. Стр. 53-86. // Научно-аналитический журнал «Регион и Мир». Том XIII, № 3. – Ер. 2022. – EDN: [AOAOJV](#)
25. **Սոգոսյան /Քահբախյան/ Գ. Գ.** Памятники армянской архитектуры и топонимики в странах Восточной Адриатики: *Албания, Черногория, Босния и Герцеговина, Хорватия, Словения*. Стр. 69-84. // Научно-аналитический журнал «Регион и Мир». Том XIV, № 2 (45). – Ер. 2023. – EDN: [AVHWKL](#); DOI: [10.58587/18292437-2023.2-69](#)
26. **Սոգոսյան /Քահբախյան/ Գ. Գ.** Памятники армянской архитектуры и топонимики в странах Северной Европы. Стр. 50-62. // Научно-аналитический журнал «Регион и Мир». Том XII, № 6. – Ер. 2021. – EDN: [QGEUSC](#)
27. **Симеон Лехаци.** Путевые заметки. (Пер. М. О. Дарбинян). – М.: Восточная литература. 1965. – 80 с.
28. **Успенский Ө. И.** Надпись царя Самуила. Стр. 1–4. // Извѣстія Руского Археологическаго Института въ Константинополѣ. IV, выпускъ 1. – Софія: държавна печатница, 1899.
29. **Badalyan, Arevik** Greek Armenian Community: the struggle continues. 27.06.2010. // <https://arevik.wordpress.com/2010/06/27/greek-armenian-community-the-struggle-continues/>
30. **Bryce, J.** Transcaucasia & Ararat, 4th Edition. London 1896.
31. **Charanis, Peter** (1963). The Armenians in the Byzantine Empire. – Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation / Livraria Bertrand.
32. **Halladjian Kevork**, Armenians in Heraklion Crete, Greece // <https://www.linkedin.com/pulse/armenians-heraklion-crete-greece-kevork-halladjian>
33. Hellenic Parliament Resolution 2397/1996 // <https://www.armenian-genocide.org/uploads/Affirmation/156.pdf>
34. **Sakalis, Alex** (2019). "A Forgotten Armenian History on a Small Greek Island" // <https://hyetert.org/2019/08/28/a-forgotten-armenian-history-on-a-small-greek-island/>
35. **Գաջարյան, Από τον Οβαννές** Αρμενοκαθολική Εκκλησία της Ελλάδος. // «Armenika», Τεύχος: Ιανουάριος-Μάρτιος 2012 <https://armenika.gr/koinotita/179-katholiki-ekklisia/441-armenokatholikh-ekklhsia-ths-ellados>
36. **Գաջարյան, Από τον Οβαννές** Η Ευαγγελική Εκκλησία στην Ελλάδα. // «Armenika», Τεύχος: Ιανουάριος-Μάρτιος 2011 <https://armenika.gr/koinotita/141-euaggeliki-ekklisia/352-euaggeliki-ekklisia-stin-ellada>

Տժանա/Հանձնվել է՝ 16.08.2023
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 23.08.2023
 Принята/Ընդունվել է՝ 30.08.2023

Памятники армянской архитектуры и топонимики в Северной Македонии

Погосян /Хахбакян/ Гагик Г.

Общественный институт политических и социальных исследований

Черноморско-Каспийского региона (Ереван, РА)

ORCID iD: 0000-0001-5975-9247

gagikp@mail.ru

УДК: 930.85 (497.7)/72; EDN: AVHXJG;

DOI: 10.58587/18292437-2023.4-81

Ключевые слова: Северная Македония, армяне, диаспора, архитектура, монастырь, церковь, памятник, кладбище, надгробие, топонимика, лапидарные надписи

Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Հյուսիսային Մակեդոնիայում

Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գագիկ Հ.

Մեկնության-Կապալյան տարածաշրջանի քաղաքական եւ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)

gagikp@mail.ru

Ամփոփագիր՝ Հոդվածում ներկայացված է «Ճարտարապետական եւ տեղանվանական հայկական հուշարձանները աշխարհում» բազմահատորյա ատլաս-դիվանից մի գլուխ, որն նվիրված է Հյուսիսային Մակեդոնիային: Հոդվածում համառոտ ներկայացվում է գաղթօջախների ստեղծման եւ զարգացման պատմությունը, տարածման աշխարհագրությունը, եկեղեցու, կրթության և պարբերական մամուլի իրավիճակը: Հոդվածի հիմնական մասն են կազմում նշված երկրի հայկական ճարտարապետական ու տեղանվանական հուշարձանների ցուցակ-աղյուսակը, որի վերջում զետեղված է օգտագործված գրականության ցանկը:

Հանգուցարաններ՝ Հյուսիսային Մակեդոնիա, հայեր, գաղթօջախ, ճարտարապետություն, վանք, եկեղեցի, հորշարձան, գերեզմանոց, տապանաքար, տեղանուններ, արձանագրություններ

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in the North Macedonia

Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H.

Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region (Yerevan, RA)

gagikp@mail.ru

Abstract: The article presents the head of a multi-volume atlas of the catalog «The monuments of Armenian architecture and place names abroad». It presents an overview of the history and development of the community, the geography of its settlement, the state of the church, education and Armenian media. The main part of the article is a table-list of Armenian monuments of architecture and toponymy in the North Macedonia, after which a list of literature is given.

Keywords: North Macedonia, Armenians, Migration, Diaspora, Architecture, Monastery, Church, Memorial, Monument, Cemetery, Gravestone, Toponyms, Inscription

Северная Македония (макед. Северна Македонија, алб. Maqedonia e Veriut), полное официальное название – **Республика Северная Македония** (макед. Република Северна Македонија, алб. Republika e Maqedonisë së Veriut) – государство на юго-востоке Европы, на Балканском полуострове. Административно разделено на 8 статистических регионов и 84 общин (макед. Општини). Столица и крупнейший город – Скопье.

История. География.

С исторической Македонией армяне были знакомы с древнейших времен. Сегодня эта историческая область распределена между тремя современными государствами: Грецией (Эгейская Македония), Болгарией (Пиринская Македония) и Северной Македонией (Вардарская Македония).

На территории современной Северной Македонии армяне появились давно. Достаточно вспомнить армянскую императорскую, так называемую “Македонскую” династию в Византийской империи (867-1056).

Как видно из приведенной ниже таблицы, в общине Прилеп, а конкретно в городе Варош, как минимум в XII в. имелась довольно крупная и имущая община, иначе в самом начале XIII в., т.е. в 1202 г. там не была бы построена армянская церковь Св. Апостолов, о чем гласит сохранившаяся лапидарная билингва вмонтированная в стену церкви Св. Дмитрия [1; 5].

С конца XIII начала XIV вв. до нас дошли несколько фресок посвященных армянским святым священномученикам: Григорию епископу просветителю Великой Армении (Община Скопье, Община Старо Нагоричане, Община Битола) и Власию епископу Севастийскому (Община Студеничани, Община Прилеп). Подробнее о Св. Власе Севастийском см. [2; 4; 8].

Помимо указанного сохранились также и топонимические следы. Село Таронин (XIV в.),

квартал Арменка в Прилепе (XV в.), село Армен и одноименная махала в Општине Кочани (XVI в.), село Норово и одноименная махала в Општине Крушево (XVI в.), а также местность Норойца и река Нореска в Општине Охрид [3; 7; 9; 10].

Начиная с конца XIX в. начинается поток беженцев армян из Османской империи, где начались погромы. С началом Первой мировой войны и вплоть до 1922 г., когда Геноцид армянского населения уже стал идти на спад, в сменившей маску, но оставшейся тем же кровожадным зверем – кемалистской Турции, поток беженцев остановился.

К тому времени армянская община выросла в Скопье, Тетово, Прилепе, Струмице, Штипе, Кочани и др. Согласно переписям в Скопье в 1929 г. проживало 438 армян [11], 1935 г. – 443 [12].

Ныне в Северной Македонии проживает ок. 300 армян. [6].

Организации. Церковь. Образование. СМИ

Единственная общественная организация в стране – Союз армян Македонии.

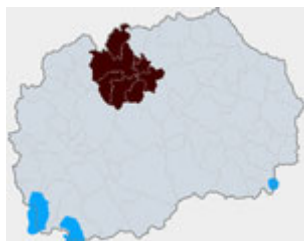
Армянские религиозные структуры как и средства массовой информации отсутствуют.

С 2010 г. функционирует единственная воскресная школа. [6].

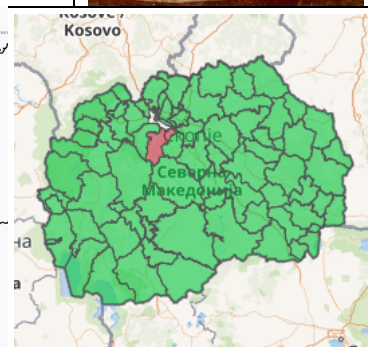

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики Сев. Македонии

н/ н	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
---------	--------	--------------	------------------	-----	-----

Скопский регион¹Општина Скопье²

213.	фреска	Сщмч. Григорий, епископ просветитель Великой Армении [13]	Находится во втором ряду в центральной апсиде церкви монастыря Св. Андрея на реке Треска (макед. Андрияш на Треске) в каньоне Матка в 17 км к зап. от Скопье ³	1388-89 гг.	
------	--------	---	---	-------------	---

Општина Студеничани⁴

214.	фреска	Сщмч. Власий, епископ Севастийский [13]	Находится в церкви Св. Димитрия Солунского, Маркова монастыря, (макед. Свети Димитија, Марков Манастир) 1054 Маркова Сушица ⁵	ок. 1376 г.	
------	--------	---	--	-------------	---

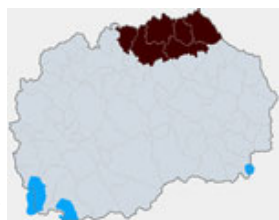
¹ **Скопский регион** (макед. Скопски регион) – один из восьми статистических регионов Северной Македонии. Административный центр – город Скопье от которого происходит название региона. Состоит из 17 общин.

² **Община Скопье** (макед. Општина Скопје) – община в одноименном регионе Северной Македонии.

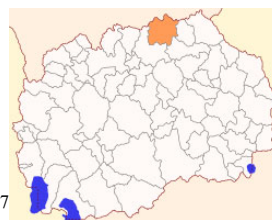
³ **Скопье** (макед. Скопје, алб. Shkup, сербохорв. Skoplje / Скопље, греч. Σκόπια) – город, столица Северной Македонии, а также административный центр одноименных общины и региона. Образует самостоятельную административную единицу страны из 10 общин.

⁴ **Община Студеничани** (макед. Општина Студеничани) – община в Скопском регионе состоящая из 19 общин. Административный центр – одноименное село.

⁵ **Маркова Сушица** (макед. Маркова Сушица, англ. Markova Sušica) – село в общине Студеничани.

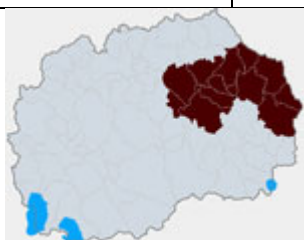

Северо-Восточный регион⁶

Општина СтароНагоричане⁷

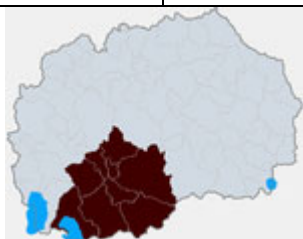
215.	фреска	Сщмч. Григорий епископ просветитель Великой Армении. (Иконописцы Михаил Астрада и Евтихий) [13]	Находится в церкви Святого Георгия (макед. Св. Ѓорѓи), во втором ряду на правой стене алтарной апсиды, Старо Нагоричане ⁸	1316-18 гг.	
------	--------	---	---	-------------	---

Восточный регион⁹

Општина Кочани¹⁰

216.	махала	Армен	Армен махала, Армен ¹¹	Уп. 1570	
------	--------	-------	--	----------	--

Пелагонийский регион¹²

Општина Прилеп¹³

217.	церковь	Св. Апостолов	Варош ¹⁴	1202	
218.	лапидарная надпись	Строительная армяно-греческая билингва [5]	Находится в стене церкви Св. Дмитрия (Црква Св. Димитрија), Варош	1202	
219.	квартал	Арменка	Арменка махала, Прилеп ¹⁵	Уп. 1467	

⁶ **Северо-Восточный регион** (макед. Североисточен регион) – один из восьми статистических регионов Северной Македониции. Включает 6 общин. Центр региона и один из крупнейших городов Куманово.

⁷ **Община Старо Нагоричане** (макед. Општина Старо Нагоричане, англ. Staro Nagorichane) – община в Северо-Восточном регионе. Административный центр – одноименное село.

⁸ **Старо Нагоричане** (макед. Старо Нагоричане, англ. Staro Nagorichane) – село, административный центр в одноименной общине.

⁹ **Восточный регион** (макед. Источен регион) – один из восьми статистических регионов включающий 13 общин. Центр региона и один из крупнейших городов Штип.

¹⁰ **Община Кочани** (макед. Општина Кочани) – община в Восточном регионе. Административный центр – город Кочани.

¹¹ **Махала Армен** (макед. Арменка махала) – село в общине Кочана.

¹² **Пелагонийский регион** (макед. Пелагониски регион, англ. Pelagonia Region) – один из восьми статистических регионов включающий 9 общин. Центр региона – город Битола. Крупнейшими городами являются Битола и Прилеп.

¹³ **Община Прилеп** (макед. Општина Прилепско, англ. Prilep Municipality) – община в Пелагонийском регионе. Административный центр – город Прилеп. В состав общины входят ещё 58 сёл.

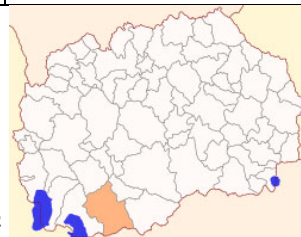
¹⁴ **Варош** (макед. Варош, англ. Varoš) – сев.-зап. пригород Прилепа. В X в. располагалась резиденция епископата.

¹⁵ **Прилеп** (макед. Прилеп, греч. Πριλέπια, англ. Prilep) – город, административный центр одноименной общины.

220.	надгробие	Полковника Погоса Погосяна	Находилось во дворе Болгарской православной церкви Свето Благовещение Богородично ¹⁶ , Републиканска 12, 7500 Прилеп	21.11.1916	
221.	лапидарная надпись	Эпитафия на болгарском ¹⁷ языке	Находилась на лицевой стороне креста, Там же		
222.	село	Таронин	Таронин ¹⁸	Уп. 1337	
223.	фреска	Сщмч. Власий, епископ Севастийский [13]	Находится в церкви монастыря Успения Богородицы в Трескавец (Манастир Трескавец), (в 2.5 км на сев.-зап. от села) Дабница ¹⁹		

Општина Крушево²⁰

224.	махала	Норово	махала Норово, Норово ²¹	Уп. с 1528	41°24'00"N 21°16'30"E
------	--------	--------	---	------------	--------------------------

Општина Битола²²

225.	фреска	Сщмч. Григорий просветитель Великой Армении [13]	Находится в церкви монастыря св. Николая, Битола ²³	Втор. пол. XIII в.	
------	--------	---	---	-----------------------	---

¹⁶ Останки погибших воинов болгарской армии в годы Первой мировой войны 5 мая 1942 г. были перезахоронены в “Болгарская войнишка гробница” находящейся во дворе указанной выше церкви.

¹⁷ ТУКЪ / ПОЧИВА / ПОДПОЛКОВНИКЪ / БОХОСЪ БОХОСЯНЪ / КОМАНДИРЪ НА 1ОЙ ДРУЖИНА / ОТЪ 9^Ы ПОЛКЪ / РОДЕНЪ / ВЪ / ГРАДЪ / ПЛОВДИЕВЪ / УБИТЪ / НА / 21-ХІ- / 1916 годъ / МИРА НА / ...АМУ

¹⁸ **Таронин** (макед. Таронин) – село упоминаемое на территории общины Прилеп.

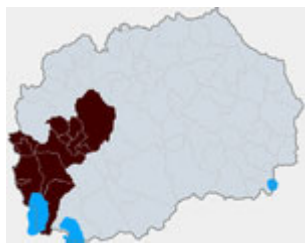
¹⁹ **Дабница** (макед. Дабница, англ. Dabnica) – село в общине Прилеп.

²⁰ **Община Крушево** (макед. Општина Крушево, англ. Krushevo Municipality) – община в Пелагонийском регионе. Административный центр – город Крушево. В состав общины входят ещё 18 сел.

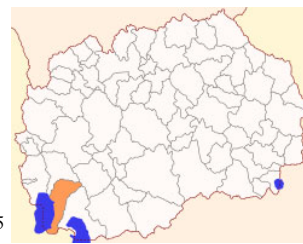
²¹ **Норово** (макед. Норово, англ. Norovo) – село в общине Крушево.

²² **Община Битола** (макед. Општина Битола, англ. Bitola Municipality) – община в Пелагонийском регионе. Административный центр – город Битола. В состав общины входят ещё 65 сел.

²³ **Битола** (макед. Битола, греч. Μοναστήρι, алб. Manastiri) – город, административный центр одноименной общины.

Юго-Западный регион²⁴

Општина Охрид²⁵

226.	местность	Норойца	Охрид ²⁶		
227.	река	Нореска			

Условные сокращения:

вмч. – великомученик	сщмч. – священномученик
----------------------	-------------------------

Перечень использованной литературы

1. **Բարթիկյան Հ. Մ.**, Հայերեն երկու վիճագիր արձանագրություն Հարավսլավիայի տարածքում, էջ 127-131: // Պատմա-քանասիրական հանդես (ՊԲՀ), 3(130), 1990:
2. **Եվադյան Մ.** Սուրբ Վլաս Սեբաստացին՝ բոլորի կողմից մեծարված հայ: Էջեր 124-127 // «Էջմիածին»: Պաշտոնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի: ԿԱ տարի: Յունուար, Ա, 2005:
3. **Голийски, П.** Ономастични и лексикални аспекти на арменското етническо присъствие в българските земи през средновековието. Автореферат на докторска дисертация. ФКНФ, ЦИЕК, катедра "Класически Изток", секция "Арменска филология". – София: изд. СУ "Св. Климент Охридски", 2005. – 241 с.
4. Житие и страдание святого священномученика Власия, епископа Севастийского, и других, пострадавших с ним. // Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих-Миней свт. Димитрия Ростовского : 12 кн., 2 кн. доп. – М.: Моск. Синод. тип., 1903-1916. – Т. VI: Февраль, День 11.
5. **Мошин, Владимир** Прилепско-Варошкот таинствен натпис на една античка плоча. Стр. 509–513. (Институт за истражување на старословенската култура) // Прилеп. Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија. Том IV. Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во Прилепска област. – Скопје : Архив на Македонија, 1981.
6. Официальный сайт офиса уполномоченного по делам диаспоры Республики Армения. Северная Македония <http://diaspora.gov.am/ru/diasporas/77/republicofnorthmacedonia>
7. **Погосян /Хаббакян/, Г. Г.** К изучению памятников армянской топонимики на Балканах. Стр. 90-100. // Научно-аналитический журнал «Регион и Мир». № 1. – Ер. 2010. – EDN: [ZBNIT](#)
8. **Погосян /Хаббакян/, Г. Г.** Памятники армянской архитектуры и топонимики в Германии. Стр. 53-86. // Научно-аналитический журнал «Регион и Мир». Том XIII, № 3. – Ер. 2022. – EDN: [AOAOJV](#)
9. **Селян, Едуард** Арменците в българския етногенезис. С. 83 - 87. // В: сп. «Проблеми на културата», София, 1994, бр. 2, 3.
10. **Селян, Едуард** Коренът "джур" в българска езикова среда. // В: сп. «Филология». – София: изд. СУ "Св. Климент Охридски", 1983, бр. 12 - 13, с. 137 – 139.
11. „Водич кроз Скопље и околину“. – Скопље, 1937.
12. „Поглед у статистику Скопља за 1935 г.“
13. Фрески манастирей Сербии, Македонии, Молдавии, Румынии на электронном ресурсе – АртКраса. Иконописная мастерская Сергея и Екатерины Красавиных. // <http://sankire.ru/Balkani.html>

Сдана/Հանձնվել է՝ 16.08.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 23.08.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 30.08.2023

²⁴ **Юго-Западный регион** (макед. Југозападен регион, албан. Rajoni jugperendimor, англ. Southwestern Statistical Region) – один из восьми статистических регионов включающий 13 общин. Центр региона и крупнейший город Охрид.

²⁵ **Општина Охрид** (макед. Општина Охрид, англ. Ohrid Municipality) – община в Юго-Западном регионе. Административный центр – город Охрид. В состав общины входят ещё 28 сел.

²⁶ **Охрид** (макед. Охрид, англ. Ohrid) – город, административный центр одноименной общины и всего Юго-Западного региона.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ. ЛИНГВИСТИКА. ЛИТЕРАТУРА

**Հայոց ինքնուրույն թագավորության վերականգնման
մտադրությունը Վարդանի և Վասակի ծրագրերում
(կերպարի մեկնաբանության դեմիրճյանական ինքնատիպությունը
«Վարդանանքում»)**

Ղազարյան Արմեն Պ.

*Երևանի պետական համալսարան, հայ բանասիրության ֆակուլտետի հայ նորագույն
գրականության պատմության և գրաքննադատության ամբիոն,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (Երևան, ՀՀ)
ghazaryan58@mail.ru*

ՀՏԴ՝ 82.09; **EDN:** LUGRTK;

DOI: 10.58587/18292437-2023.4-87

Հանգուցաբառեր՝ Վարդան, Վարդանանք, Վասակ, ինքնուրույն թագավորություն, դիվանագիտություն, քաղաքականություն ծրագիր, խարդավանք, հեռատեսություն, պատասխան թուղթ

**Намерение восстановления армянского независимого царства в планах Вардана и
Васака (своеобразие демирчяновской трактовки образа в «Вардананке»)**

Казарян Армен П.

*к.ф.н., доцент кафедры истории и литературоведения современной армянской литературы
Ереванский государственный университет (Ереван, РА)
ghazaryan58@mail.ru*

Аннотация. Ведущая всенародная идея – это идея общенационального единства в борьбе с врагом. Демирчян рассматривает ее как залог побед армянского народа, делая ее краеугольным камнем романа «Вардананк».

Демирчян пытается через ряд художественных образов на реальной основе представить засвидетельствованный современниками факт восстановления армянского царства в намерениях Вардана и Васака, противопоставить Вардану достойного противника. Противоборствуют два государственных и политических деятеля, и Демирчян с самого начала четко различает позиции Васака и Вардана. Один старается обманом, хитростью затягиванием, интригами выиграть время, соглашается даже на вероотступничество, только чтобы спасти свое положение наместника; другой понимает суть политического требования царя арийцев (отказаться от христианства и принять персидскую религию), таящуюся в нем смертельную опасность потери отчизны и свободы, ассимиляции и исчезновения нации. Писатель не пытается реабилитировать Васака, он отвергает избранный им путь. Кто прав, Вардан или Васак? Этот вопрос имеет многовековую историю для армян и всегда был актуальный. Демирчян писал «Вардананк» с целевой установкой доказать, что единственным правильным был путь Вардана и Варданидов – отстоять в едином национальном сопротивлении независимость родины, умереть, но не покориться врагу, и эта установка реализуется с помощью психологически-художественно убедительных образов.

Ключевые слова: Вардан, Варданиды, Васак, независимое царство, дипломатия, политика, план, козни, дальновидность, ответное послание

**Intention to restore the Armenian independent kingdom in the plans of Vardan and
Vasak (peculiarity of Demirchyan's interpretation of the image in "Vardanank")**

Ghazaryan Armen P.

*PhD, Associate professor of the chair of History and Literary Criticism Studies of Modern Armenian
Literature, Yerevan State University (Yerevan, RA)
ghazaryan58@mail.ru*

Abstract. The leading national idea is the idea of national unity in the fight against the enemy. Demirchyan sees it as the guarantee of the victories of the Armenian people, making it the cornerstone of the novel "Vardanank".

Demirchyan tries to present the fact of the reestablishment of the Armenian kingdom in the intentions of Vardan and Vasak, as witnessed by contemporaries, through a series of artistic images on a realistic basis, and to contrast Vardan with a worthy opponent.

Two statesmen and political figures are opposing each other, and Demirchyan clearly distinguishes the positions of Vasak and Vardan from the very beginning. One tries to win time by deceit, cunning, intrigues, agrees even to apostasy, just to save his position as governor; the other understands the essence of the political demand of the king of aryan (to

renounce Christianity and adopt the Persian religion), the mortal danger of losing his homeland and freedom, assimilation and extinction of the nation.

The writer does not try to rehabilitate Vasak, he rejects the path he has chosen. Who is right, Vardan or Vasak? This question has a centuries-old history for armenians and has always been relevant. Demirchyan wrote "Vardanank" with the aim to prove that the only correct way was the way of Vardan and Vardanaids – to defend the independence of the motherland in the united national resistance, to die but not to submit to the enemy, and this aim is realised with the help of psychologically and artistically convincing images.

Keywords: Vardan, the Vardanids, Vasak, independent kingdom, diplomacy, politics, plan, intrigue, foresight, response message

Հազկերտին պատասխան թուղթը [6, էջեր 30–41] պատրաստվելուց և հավաքված նախարարների, իշխանների, մեծապատիվ հոգևորականների և բազմության ներկայությամբ ընթերցվելուց հետո միայն հավաքի մասնակիցները մտաբերեցին, որ այս ամենին ներկա չէ երկրի մարզպանը՝ Վասակ Սյունին: Ճեպով մի սուրհանդակ ուղարկեցին այն պահին, երբ մարզպանը խորհում էր իր և Վարդանի միջև արդեն ստեղծված թշնամության մասին: «Ո՛չ, նա՝ Վասակ Սյունին, այլևս չունի ոչ մի հաշտության եզր Վարդան Մամիկոնյանի հետ: Նրանք թշնամիներ են» [4, էջ 166],— մտածում էր Վասակը: Վասակը վճռեց գնալ ժողով՝ լսելու Միհրներսեհին ուղղած պատասխանը Հազկերտի առաջարկին, թեև դա նվաստություն էր համարում և «անպատշաճ իր պաշտոնի համար»:

Արքունական տան դահլիճներում շուքով ու պատիվներով ընդունելով երկրի մարզպանին՝ պատասխանը կարդալու թույլտվություն խնդրեցին նրանից: Այն, ինչ նա լսում էր, տակնուվրա էր անում իր բոլոր հաշիվները:

«Այս մարդիկ վճռել են»,— դառնությամբ մտածեց նա, և այդ վճիռը իրեն կանգնեցնում է կործանման առաջ: «Հը՛մ, ուրեմն,— մտածեց Վասակը,— ձեզանից ըմբոստություն, ինձանից՝ պատասխանատվություն» [4, էջ 168]:

— Մի զարմանաք, տյա՛րք, եթե առաջինը ես կանչվեմ Դուռը:

— Մենք չենք զարմանա,— ասաց Վարդանը:

Եվ այստեղ, հագիվ զսպելով զայրույթը, Վասակը պարզում է բոլորին ոչ անհայտ մի ճշմարտություն. ինքը, ըստ էության, արյաց տերության մի պաշտոնյա է, և իր տեղը կարող էր նստած լինել մի պարսիկ. «Պատահաբար եմ ես նստած»: Նա այդ դիրքերից էլ գնահատում է պատասխանը:

— Ես քրիստոնյա եմ և հայ,— ասաց Վասակ Սյունին բարկացած,— գործի ոգուն, իհարկե, հոժար եմ: Բայց միաժամ ես մարզպան եմ, արյաց արքայի պաշտոնյա: Ահա դո՛ւք, ահա արքա՛ն: Ես ձեր պատասխանը կուղարկեմ արքային և կասեմ. «Ահա՛ մեր նախարարները, ահա՛ քո կամքը» [4, էջ 168]:

Վասակը խոսում է իշխանավայել հանդարտությամբ և, թվում է, հակառակ չէ

հավաքվածների բռնած գործին: Նա ցանկանում է միայն ցանուցիր իշխանական ուժերի միացում–միավորում, հայոց աշխարհի ամբողջացում: «Սպասեցեք առժամ»,— առաջարկում է նա:

Վարդանը չոր պատասխանում է:

— Անսպառ ժամանակ չունենք: Արհավիրքը չի սպասում [4, էջ 169]:

Պատասխան թուղթը Դևոնդ Երեցը, կաթողիկոսի ձեռքից վերցնելով, հանձնում է մարզպանին:

Հրաժեշտ տալով ներկաներին՝ Վասակը հեռանում է:

Մարզպանին վերաբերող վիպական հատվածի մանրամասն նկարագիրը, մեր կարծիքով, կարևոր է այն պատճառով, որ այստեղից է ծայր առնում վասակյան վերաբերմունքի այն ձգալարը, որ ի վերջո նրան հասցնում է դավաճանության: Համենայն դեպս, առերես գուցե համաձայնելով ներկաներին և պատասխան նամակը իրենից անջատելով, Վասակը կանգնում էր Վարդանանց հակառակ դիրքերում այն պահին, երբ արդեն սկսվել էր արհավիրքը: Դեմիրճյանը Վասակի կերպարը կերտելիս հանդես է բերել իր գրչի գորեղությունը և ուժը, կերպարի կերտման նախանձելի վարպետությունը՝ հետագայում իր նոթերում բացահայտելով այդ հաջողության «գաղտնիքը». «Ինչո՞ւ բացասական տիպերը հաջողվում են ավելի, որովհետև նրանք նկարվում են բազմազույն, ոչ միագույն, ինչպես դրականները» [2, էջ 3]: Հենց թեկուզ բերված տեսարանի մեջ կա բանավոր տակտ, որ նա պահպանում է երկրում ստեղծված ծանրագույն իրավիճակում. նախ պաշտոնյայի զգուշավորություն և հեռատեսություն, ապա նաև՝ մի դիրքորոշում, որ բոլորինը չէ, բայց որն արտաքուստ, թվում է, առնվազն այնքան էլ դատապարտելի չէ¹: Վասակն առաջարկում է սպասել: Արդեն գծելով կերպարի մարմնավորման այս հիմքերը՝ Դեմիրճյանը վիպական

¹ Այս առնվազն «ոչ դատապարտելի» նկատել են մի շարք գրողներ և գիտնականներ՝ սկսած 19-րդ դարի երկրորդ կեսից: Վասակին այս կամ այն չափով ռեաբիլիտացիայի են ենթարկել Ռ. Պատկանյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը, Լեոն, ինքը՝ Դեմիրճյանը («Վասակ» դրամա), Ա. Գարագաշյանը, Ն. Ադոնցը: Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Վ. Նալբանդյան ([11, էջեր 63–70]), ավելի ուշ շրջանի գիտական աշխատություններից՝ Ա. Ղազարյան ([9, էջեր 7–17, 131–141]), Հ. Դավթյան ([3, էջեր 70–100]):

գործողությունների մեջ, առանձին գեղարվեստական իրադրություններում կերպարը ներկայացնում է այդ բարդության և հակասությունների ամբողջ ընթացքով:

«Արքայի առաջ Վասակին ամբաստանելու շատ դյուրավառ նյութեր ամբարվեցին», և Վասակը անցնում է պաշտպանության: Նա գիտեր, համոզված էր, որ այս գործով Հազկերտը ատյան կկանչի ըմբոստ նախարարներին և իրեն: Հարկավոր էր Միհրներսեհի միջոցով համոզել կատաղած գազանին, որ ինքն անմասն է ապստամբության գործից: Վասակը կանչել տվեց Կողակին (իր լրտեսական գործերով քաջահմուտ ծառային) և պատվիրեց ուղեկցել Միհրներսեհին ուղարկվող պատասխան թուղթը տանող Խոսրովին: Միաժամանակ լրտեսը պատվերներ ստացավ. ամեն կերպ աշխատել Միհրներսեհի առաջ մեղադրել Դենշապուհին (ապստամբության մեղքը գցելով նրա վրա՝ ծանր հարկեր նշանակելու և որպես բարբարոսներ գյուղ ու քաղաք թալանելու համար): Դենշապուհը ձգտում էր և ամենահավանական թեկնածուն էր Հայաստանի մարզպանության:

Թաքուն են Վասակի պլանները և խորը ակնկալիքները: Դեմիրճյանը բացում է նրա թաքուն մտքերը:

— Այո, նա մենակ է աշխարհում: Նրան չի սիրում ոչ ոք: Նախարարները սատն են, մի մասը թշնամի, Հազկերտի հազարապետ Միհրներսեհը վաճառող, գնող, Հազկերտը կատաղի, քմահաճ, ժողովուրդը հակառակ: Ի՞նչը կարող է փոխել այս վիճակը [4, էջեր 180–181]:

«Հիմնովին, հիմնովին պետք է փոխել այս ամենը,— ելավ խորքերից և միաժամանակ, դրա հետ միասին նվիրական փայփայված, գուրգուրված միտքը:— Այն պետք է իրականացնել» [4, էջ 181]:

«Այն»—ը նա է, որի մասին հազիվ է խոստովանում ինքն իրեն, այն իդեալական, բայց ցանկալի առաջնությունն է դեպի հայոց գահը: Կգան օրեր, և «Հայաստանն իր ձեռքը կընկնի»: Եվ ինքը վրեժխնդիր կլինի բոլորից... այդ դենշապուհներից, վարազվաղաններից, նախարարներից, հոգևորներից: Կուժեղացնի երկիրը և կմնա անմրցակից մարզպան»: Վասակը երևակայում է ապագան: Ի՞նչ կլինի հետո. «Կձուլվե՞ն հայերը պարսից հետո՝ հազիվ թե»: Դա այնքան էլ կարևոր չէ, կարևորն այն է, որ ուժեղ կլինի Հայաստանը, գլուխը կբարձրացնի, և ոչ մի պարսիկ և հույն չի համարձակվի «սեր ու տիրակալություն անել այս երկրում» [4, էջ 181]:

Այս միտքը իրագործելու համար պետք է ոչնչացնել դրա ճանապարհին եղած յուրաքանչյուր արգելք: Իսկ դրա համար ամենից

առաջ պետք է «խելք, համբերություն, ջանք, համառություն, անգթություն...»:

Այս հատվածը Վասակի կերպարը, նրա հայացքների ու ձգտումների բարդությունը մեկնաբանող հազվագյուտ վիպական կտորներից է: Վասակի քաղաքական նկրտումները ոչ այնքան կարիերիստական են, որքան ուժեղ և անկախ Հայաստանի ստեղծման երազանքին հենված մի ձգտում [10, էջեր 455–457]: Կերպարի մեկնաբանման այս դիտակետը, որ զարգանում է վիպական գործողությունների ընթացքում, ի վերջո կանգնեցնում է այն իրողության առաջ, որ միմիայն ցանկությունը և նույնիսկ բարդ մտադրությունները աներևակայելի արկածների կարող են ենթարկել մարդուն, եթե նա չի որոշել, թե ում կողմում, ում շարքերում է պայքարում ինքը՝ համաժողովրդական ուժերի՞, թե՞ սրանց հակառակ, բայց մեծ Հայաստանի համար որպես թե մաքառող այն խմբակցությունների կամ կուսակցությունների, որոնց մեջ ժամանակ առ ժամանակ բարձրանում է փառքի ու բարձունքի տիրանալու ազնվապետական ցանկությունը՝ հրելով նրանց հայրենիքին դավաճանելու ճանապարհը: Չէր հասկանում, որ ցանկությամբ չէ միայն, որ մաքառում են, և կարող են իրականացնել ժողովրդին ճակատագիրը վճռող հարցերի լուծումներ: Եվ, բացի դրանից, այն, ինչ նրան հեռագնա ու խորագնա էր թվում, իրականում ամեն ինչ մինչև վերջ չհաշվեկշռած դիվանագիտություն էր, որ խելամիտ է երևում առաջին հայացքից, բայց իրականում հենվում էր սուբյեկտիվ կամքի և նույնքան կասկածելի խելամտության վրա:

Այն ժամանակ, երբ մարզպան Վասակը խորհրդակցում էր յուրայինների հետ և նրանց հանձնարարություններ տալիս Տիգրանում գործելու [6, էջեր 82–89], Վարդան Մամիկոնյանը՝ երկրի սպարապետը, լի էր կատարվածի հետևանքների խոր գիտակցությամբ և ստույգ պատկերացումներով: Նա գիտեր, որ մերժողական թուղթը Հազկերտին երկիրը դնելու է պատերազմական վիճակի մեջ, և բացի դրանից, ժողովուրդն արդեն, որ տվել էր իր վճիռը պարսից դեմ ելնելու, զորականից ակնկալում էր համաժողովրդական պատերազմի ղեկավարություն: Նա արդեն իրեն պատասխանատու էր համարում սկսվող և գալիք դեպքերի համար: Վարդանը հասկանում է, որ երկիրը պետք է հիմա օրհասական կռիվ մղի արյաց հզոր պետության դեմ: Այդ պատճառով նա սկսում է առաջին հերթին զորք պատրաստել՝ այդ խնդրի մեջ ներգրավելով հավատարիմ նախարարներին՝ Ներշապուհ Արծրունուն, Արշավիր Արշարունուն, Արտակ Մոկացուն, Ատոմ Գնունուն: Արքունական պալատի դահլիճում հիմա նա հանդարտ անցուդարձ էր անում՝ սպասելով մի

մարդու, որին ապսպրել էր անմիջապես ներկայանալ:

Ներս է մտնում մի սևահոն, բարձրահասակ, առույգ ծերունի և սպասում, թե ինչ կհանձնարարի ու կիրահանգի գորավարը: Դա մի հարգարժան սեպուհ էր, որին շատ անգամ էր դեսպանություն ուղարկել Վարդանը: Երկու նամակ է հանձնում գորավարը սեպուհին՝ մեկը վրաց թագավորին, մյուսը՝ Աշուշա բղեշխին փոխանցելու համար: Հրահանգավորումը մեկն էր՝ ամենուրեք հայտնել, որ ապստամբել են պարսիկների դեմ և կենաց ու մահու կռիվ են մղելու: «Բացեիքաց հայտնիր, որ հայերը չեն զիջում իրենց ազատությունն ու երկիրը, և հավատքը պատրվակ է, Հազկերտն ուզում է խլել մեր իշխանությունը» [4, էջ 187]:

Ստեղծված դրության ռեալիստական պատկերացումը ամենից առաջ գորավարին մղում էր ռազմագիտական խորհրդածությունների: Պարսից հարձակումը հայոց վրա կարող էր տեղի ունենալ հարավից՝ ուղեկցված հյուսիսում՝ Տփղիսում կայանող պարսից զորքերի առաջխաղացմամբ: Վարդան գորավարը հաշվի էր առնում Ալանաց Դռան գոյությունը ավելի հյուսիսում և հոների բարբարոսական հրոսակների առաջխաղացման հնարավորությունը: Այդ պատճառով ամենից առաջ նա փորձում է ապստամբության կողմնակից դարձնել վրացիներին և աղվաններին. համենայն դեպս, այդ երկրներում պարսիկները չափաի գտնեին բարեկամների կամ օգնականների: Սեպուհին դեսպանական հրահանգ տալիս նա ասում է. «Վրացիները եղբայր ժողովուրդ են, և մեր վտանգը իրենց վտանգն է: ... Ասա, որ մենք սպասում ենք նրանց (վրացիներին — Ա. Ղ.) մեր կողքին՝ բռնավորի դեմ» [4, էջեր 187–188]:

Չորավարը ռազմավարական երկարատև փորձից զիտեր, որ ընկճելով հայերին՝ Հազկերտը բռնանալու է վրացիներին և աղվաններին: Հարևաններն այլ ելք չունեին, քան հայերին սատար կանգնել, այլապես իրենք էլ կկորցնեին ազատությունը և ինքնուրույն գոյությունը: Նա մտածում էր մեծ ծրագիր [5, էջեր 298–351], դիվանագիտական բանակցությունների շրջագծի մեջ էր մտցնում բյուզանդացիներին, հոներին, նույնիսկ հեռավոր քուշաններին:

Չորավարի միտքը պարսից դիմակայելու ուղիներ և հնարավորություններ էր որոնում: Նա մտածում էր կազմակերպել բոլոր դիմադրական ուժերի միասնությունը: Եվ այստեղ փոքր-ինչ թեթևանում էր նրա մտահոգությունը մարգարանի վերաբերյալ: Նա դեռևս լավ չէր հասկանում Վասակը իրենց հետ է, թե՞ խորամանկում է ու սպասում, բայց հույս ուներ, որ եթե ինքը հաջողացնի դիմադրական ուժերի կազմակերպումը, Վասակը կանցնի իր կողմը: Մյուս նախարարների (Գաղիշո, Արտակ

Ռշտունի, Գյուտ) դիմադրությունը գորավարը համարում էր «լոկ նախարարական ներհակություն»:

Երբ Արտաշատի ժողովից հետո Վարդանը հավաքում է նախարարներին և հրահանգում ցրվել իրենց աշխարհները՝ «ուժերը հավաքելու տերունական գորքի համար», նախարարները մեկ անգամ ևս գորավարի առաջ հարց են բարձրացնում՝ ո՞ւմ հետ է Վասակ մարգարանը:

Վարդանը խուսափողական է պատասխանում.

— Երբ գործը կսկսվի՝ կերևա, թե ով է գալու, ով չէ, և այն ժամանակ կտանք մեր վճիռն ամենքի համար... [4, էջ 191]:

Այդ նույն ժամանակ երկրի ու ապստամբության վերաբերյալ իրենց դիրքը Գաղիշոյի հետ որոշելիս Վասակը բացում է քարտերը: Պետք է ամեն կերպ խափանել ապստամբությունը, իշխանության գլուխ մնալ, բարեկամանալ Հազկերտի հետ, թեկուզ ուրացության գնով ձեռք բերել հայոց տերությունը: Գաղիշոն համոզվեց, որ Վասակը թագավորական իշխանության է ձգտում:

— Տերություն ենք ստեղծում..., — հարցրեց Գաղիշոն: — Հայոց տերություն:

— Ո՞վ է իմանում..., — պատասխանում է Վասակը: — Եթե կարողացանք՝ ինչո՞ւ չէ... ինչ որ մնաց ձեռքներս՝ այն էլ մեզ..., — այլևս չխուսափեց Վասակը [4, էջ 200]:

Ուրեմն, ըստ Դեմիրճյանի, հենց գործի սկզբից Վասակը մտադիր էր կասեցնել, խափանել ապստամբությունը և բարեկամանալ Հազկերտի հետ, ենթակայության ամեն պայման ընդունելով (անգամ կրոնափոխությունը), վերականգնել հայկական տերությունը [7, էջեր 145–150]:

Արտաշատի ժողովից հետո՝ Դեմիրճյանի մտահղացմամբ և իրագործումով առաջ են մղվում պուժետային մի քանի գծեր, որոնք և ձևացնում ու ներկայացնում են «Վարդանանքի» ամբողջ գեղարվեստական տարածքը: Վեպը բարդանում է, ստեղծվում են մեծ շենքի փայտամածները, այստեղ ու այնտեղ երևում են նոր մասնաշենքեր, տաղավարներ, զանազան շինություններ: Բացի դրանից՝ երևան են գալիս նոր կերպարներ, ամբողջանում ու որոշակիանում են հները, գեղարվեստական լիարժեքության են հասնում մինչ այդ եղածները: Վիպական գործողությունները զծագրում են մի բարդ կոմպոզիցիա՝ մտահղացված և իրականացված ոչ այնքան գեղարվեստական երևակայությամբ, որքան մի ամբողջ երկրի քաղաքական ճակատագրի մանրամասները պատմական հեռուներում և իրոք պատմական եղելությունների ֆոնի վրա ռեալիստորեն վերարտադրելու գեղարվեստական ծրագրին

համապատասխան: Այդ քաղաքական ճակատագրի մեջ առնվում են երկրի ներքին գավառները, երկու բանակի բաժանված նախարարական տների կյանքը և նրանց միջև ստեղծված հակասությունները, հարևանները՝ Վրաստանը, Ադվանքը, Ճորա Պահակը, Ալանաց երկիրը, հոները, Բյուզանդիան: Շարժման մեջ են դրվում գեղարվեստական մեծ ուժեր: Եվ ամենակարևորը. ամենափոքր մանրամասնը անգամ Դեմիրճյանը մշակում է իրեն հատուկ համառությամբ՝ գեղարվեստական կատարելության հասցնելով մտահղացումը:

Այսպես, Արտաշատի ժողովից հետո Ռշտունյաց և Մոկաց Արտակ նախարարները մեկնում են Ռշտունիք (և այստեղ շարունակվում է սիրային այն ռոմանտիկ պատմությունը, որ Անահիտի և Մոկաց Արտակի միջև սկսվել էր դեռևս ժողովից առաջ), Պարսկաստան է մեկնում Վասակի պատգամավորությունը Խոսրովի գլխավորությամբ, որ տանում էր հայերի պատասխան թուղթը Հազկերտին (և այստեղ արդեն գործողությունների մեջ են մտնում մի կողմից պարսից մեծամեծները՝ ամենից առաջ Միհրներսեհը, ապա Արսենը՝ հայոց այրուձիի հրամանատարներից մեկը՝ Խորիշանի հետ իր ունեցած աննման սիրո պատմությամբ), այնուհետև՝ Վասակի օգտին գործող Կողակը, Վահեռնյաց Գյուտը, Վարազդուխտը և Վասակի հակառակորդ Վարազվադանը:

Տարոն՝ Ողական ամրոց է վերադառնում Վարդան սպարապետը՝ աչքի տակ առնելու իր և շրջակա նախարարների գորական պատրաստությունները, միավորելու ուժերը:

Ողական ամրոցից նա իր հավատարիմներից մեկին՝ Մելքոն անունով մի մարդու, պատգամավոր է ուղարկում հոների մոտ: Վարդանն այն կարծիքին է, որ պատերազմը արյաց տերության դեմ սկսվել է, և որ պետք է շտապել: Այդ տեսակետից հոների օգնությունը այս պատերազմում կարող էր ճակատագրական լինել: Վարդանը միտք ուներ քանդել Ճորա Պահակը և բարբարոսների հեղեղը լցնել Պարսկաստան: Նա ասում է հազարապետին.

— Հապա թողնե՛նք, որ ահռելի պարսկական զորքը ընկնի մեր վրա: Հանուն ինչի՞: Մենք հո չենք գնում մեռնելու, մենք գնում ենք ապրելու [4, էջ 300]:

Հազարապետին զարմացնում է իրադրության նկատմամբ Վարդանի սառնարյուն և զգաստ կողմնորոշումը: Նա ենթադրում էր, որ մինչև հայոց պատասխան թուղթը կհասներ Տիգրոն, մինչև Հազկերտը այդ առիթով որոշում կընդուներ, պատերազմը կտեղափոխվեր մյուս տարի:

— Պատերազմը սկսված է...,— ասաց Վարդանը [4, էջ 302]:

Մարտերում մագերը ճերմակած գորականի փորձով նա հասկանում էր, որ արդեն պարսից զորքը շարժվում է այս բուպեիս:

Չորական գործն այդպես է. արքունիքները խոսում են, իսկ զորքը շարժվում է:

Վարդանն անգամ գիտեր, կռահում էր, թե որ կողմն է շարժվում պարսից զորքը: Հազարապետի հարցին նա պատասխանում է.

— Ադվանից աշխարհով:

Մելքոնին նա հանձնարարեց իր հետ վերցնել Ադվանից Վահան իշխանին և բարձրաստիճան այդպիսի մարդկանց հետ ներկայանալ հոների թագավորին: Երբ սուրհանդակ-դեսպանը մեկնեց, և իր ու հազարապետի զրույցը կանխվեց սկսված պատերազմի արհավիրքի ողջ ծանրության գիտակցությամբ, Վարդանը զգաց, որ հիմա ասելու է իրեն մշտապես մտահոգող սևեռուն այն միտքը, որ «պետք է մի օր դառնար ողջ ազգի սեփականությունը»:

— Է՛ է՛, հազարապետ, մենք այսպես շատ դժվարները պիտի ընկնենք: Մենք կսպառվենք այսպես:

— Ինչպե՛ս,— հարցրեց հազարապետը ցրված:

— Այսպես, անթագավոր:

Առաջին անգամ էր Վարդանը խոսում այդ մասին:

— Այսպես, անթագավոր, ցրված նախարարություններով շա՛տ դժվար կլինեն մեր գործերը: Մեզ պետք է թագավոր: Կլինի Արշակունյաց թե՛ այլ նախարարությունից՝ միևնույնն է: Բայց մեզ պետք է թագավոր [4, էջեր 303–304]:

Անակնկալի է գալիս այս զրույցից հազարապետը: Նայելով Վարդանին ու լսելով նրա դատողությունները՝ նա տեսնում էր, որ սպարապետը ինչ-որ արտասովոր մեկն է երևում իր աչքին: Հազարապետին նա միշտ էլ երևացել է «պետական համեստության» շրջանակներում (Դեմիրճյանի արտահայտություն է): Մտքով անցավ ու բարձրաձայն ասաց.

— Տվինք մեր վերջին թագավորին՝ մի բուռ կորեկի պես, և հիմա թագավոր խնդրենք Հազկերտից:

— Թագավորությունը չենք խնդրի, թագավորությունը կվերցնենք...,— ասաց Վարդանը [4, էջ 304]:

Այս զրույցի մեջ որոշակի է 5-րդ դարի պատմիչներից մեզ հասած այն տեղեկության օգտագործումը, թե՛ Վարդանը Հազկերտի դեմ ապստամբությունից առաջ մտադրվել էր հայոց թագին տիրանալ [11, էջեր 52–59]:

Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ Վարդանը՝ հայոց սպարապետը և թե՛ Վասակը՝ հայոց մարզպանը, երկուստեք ձգտում էին կորցրած թագի վերականգնման: Վարդանը համաժողովրդական

ապստամբության ճանապարհի հեռուներում է ակնկալում բաղձալի օրը, իսկ Վասակը՝ իր և յուրայինների անձնական հաղթանակի, որտեղ գործի են դրվելու անձնականից ելնող նկատառումները՝ դավ, ուրացություն, պարսկացում... ամեն, ամեն ինչ նպատակը գլուխ բերելու համար: Սկզբունքայնորեն Դեմիրճյանը հարցը լուծում է հոգուտ Վարդանի: Հայոց թագավորության վերականգնումը Հայաստանի անկախության և ինքնուրույնության վերահաստատումն էր: Մեկը ձգտում էր դրան հասնել պարսից տիրապետության դեմ ժողովրդական ուժերի համախումբ պայքարով, մյուսը՝ այսպես ասած «անարյուն» ճանապարհով՝ դիվանագիտությամբ, որի ծայրը այնպիսի զիջումների ու նահանջների հետ էր կապված (հավատափոխություն-կրոնափոխություն, լեզուն և գիրը մոռանալը և այլն), որոնց իրագործումն իսկ ուժեղ և անկախ Հայաստանի գաղափարը դարձնում էր ծիծաղելի:

Վասակը հենց կաղում էր դիվանագիտությունից: Դիվանագիտորեն հայոց թագավորություն վերահաստատելն անհնար էր: Այն պետք էր պայքարով նվաճել: Մինչդեռ ինչպես Հազկերտը, այնպես էլ Միհրնեսեհը մի նպատակ ունեին՝ վերացնել հայոց թագավորության բոլոր ակնկալիքները, որ կարող էին ունենալ հայերը՝ թեկուզ դեպի իրենց դիմաշրջված և իրենց ծառայող նախարարները: Այս էր, որ չէր հասկանում Վասակը, և այս էր, որ նրան հանում էր հայրենիքին դավաճանելու ուղին:

Խորխոռունյաց աշխարհ՝ զինվորական հատուկ տեսչության մեկնելիս (Վարդանը ստուգում էր նախարարական գորքերի կազմ ու պատրաստ լինելը), ծովափի փոսերի ու դարավանդների վրայով անցնելով, նախ գորավարը, ապա և Արծվին նկատեցին, որ ինչ-որ մեկը իրենց հետամտում էր: Դարանակալը նետ արձակեց սպարապետի վրա: Այն նշանին չառավ: Նետածիգը իրար ետևից նետահարում էր: Չորավարը վիրավորվեց ձախ ձեռքից: Արծվին կատաղի սլացքով կարողացավ անցնել հեղեղատը և դեմ հանդիման դարպասել դարանակալին: Կռվի մեջ սպանվեց դավադիրը:

— Ասա՛, ո՞վ է ուղարկել քեզ, — Արծվին հարցնում է մեռնողին:

— Նախարարը, — կարողանում է արտաբերել սա [4, էջ 313]:

Պարզ է դառնում, որ Խորխոռունյաց տերը Վասակ մարզպանի հանձնարարությամբ փորձում էր շարքից հանել սպարապետին: Բայց այն ընդունելությունը, որ արժանանում է Խորխոռունյաց քաղաքադռնից անցնելով, սպարապետի մեջ ամրացնում է այն հավատը, որ երկրի երիտասարդությունը, գորական ուժը իր հետ է:

— Տար մեզ, սպարապետ, — ձայնում են երիտասարդները:

— Մենք էլ ենք ուզում [4, էջ 316]:

Խորխոռունյաց Գաղիշոն նրան ընդունում է ըստ հարզ ու պատշաճի: Մակայն չի կարողանում այնուամենայնիվ չվրիպել: Նա չտեսնելու է տալիս սպարապետի վիրակապը: Նուրբ հոգեբանական դիտարկումներով Դեմիրճյանը ամբողջացնում է խարդախ ու զգուշամիտ Գաղիշոյի կերպարը. այնուամենայնիվ Վարդանի վիրակապը մնում է այն «դարանակալ թշնամին», որից ամենից շատ զգուշանում ու վախենում է Գաղիշոն:

Խորխոռունյաց գորքի գորահանդեսը ծովափին, որ կատարում է գորավարը, հանձնարարությունը՝ պատրաստ լինել գալիք դժվարին օրերին, մարտիկների կեցվածքը և այրուձիի ջահել ու հպարտ գեղեցկությունը, գորագնդի դեկավարի՝ Խորխոռունյաց Խորեն իշխանի հնազանդ ու իշխանավայել մեծարանքը երկրի սպարապետին, Վարդանի սիրտը լցնում են ապագայի հանդեպ հավատով: Դեմիրճյանը կարծես դիտավորյալ ձգձգում է տեսարանը՝ գորավարի հանդեպ համաժողովրդական սերը ցույց տալու. նրա անունով երգվում է հայոց ռամիկը, ժողովուրդը պաշտում է նրան: Դեմիրճյանի պատկերացմամբ Վարդանը ամենուրեք, երկրի որ մասում էլ լիներ, վայելում էր նման սեր ու պաշտամունք:

Իր գորքի՝ Վարդանին ցույց տված վերաբերմունքից Գաղիշոն վատ զգաց: Չափ ու ձև անելով, նա հասկացավ, որ «վասակյանների առաջ լեռնանում են ժողովրդական զանգվածները» [4, էջ 322]:

— Իսկ որտե՞ղ են իրենք՝ վասակյանք... [4, էջ 325]:

Աստիճանաբար գեղարվեստական կերպարանավորումների կենտրոնը տեղափոխվում է: Իսկապես, որտե՞ղ են վասակյանները:

Վասակյանները, իրենց ծրագրին հետամուտ, շարունակում են ընթանալ նույն ճամփով, որ անձնական ողբերգության, տառապանքի շեշտեր առնելով, ի վերջո, վերածվում է դավաճանական ուղու:

«Հազկերտի կոչի հրամանը, — ասում է Դեմիրճյանը, — մրրիկի պես մտավ Հայաստան» [4, էջ 332]:

Եթե մինչ այդ գեղարվեստական գործողությունների ընթացքում Վարդանանք և Վասակյանները գրեթե հավասար տեղաբաշխում ունեին, ապա այժմ Դեմիրճյանը ավելի սրում և առաջ է մղում ժողովրդական մասսաների զանգվածային ներկայության փաստը տեղի ունեցող ճակատագրական դեպքերի մեջ և, այսպիսով, վեպին ավելի

Էպոպեայի բնույթ տալիս: Ժողովուրդը, ժողովրդի մարդիկ դառնում են Վարդանի և՛ հենարանը, և՛ առաջնորդողը: Անշուշտ, այստեղ կարելի է տեսնել և՛ մոդեռնացում, և՛ մարքսիստական ուսմունքի, նույնիսկ ստալինյան ժամանակաշրջանի կնիք, կարելի է քննադատել Դեմիրճյանին: Սակայն պետք է հարգել նաև արվեստագետի «ազատությունը» (թեկուզ պարտադրված «ազատությունը»), որից և օգտվում է Դեմիրճյանը՝ ինչ-որ իմաստով պատմությունը, վավերականը «ենթարկելով» իր կամքին [1, էջեր 543–545]: Վարդանանց ու Վարդանի ծրագիրը որոշ չափով փոխվում է՝ մաքսիմում ծրագրից (թագավորության վերականգնում) վերափոխվելով մինիմում ծրագրի (կիսանկախության պահպանում), որ Դեմիրճյանի ներկայացմամբ իրագործվում է լիովին [5, էջեր 298–351], և Ավարայրը ուղղակիորեն ռազմական հաղթանակ էր, քանի որ այդ ծրագիրն իրագործվել էր:

«Վարդանանքի» վերամշակումը Դեմիրճյանն ավարտեց 1948 թվականին, նույն տարում սկսեց գրել «Մեսրոպ Մաշտոց» պատմավեպը: 1956 թ. «Սովետական գրականություն» ամսագրի № 9–11-ում տպագրվեց վեպի առաջին մասը: Գրողը այստեղ սրբագրել էր իր որոշ հայացքները, հին սոցիոլոգիզմը հաղթահարված էր, գեղարվեստական մոտեցումն ու կերպարակերտման արվեստն ավելի նախընտրելի էր դարձել [8, էջեր 301–308]: Գրողն ավելի լիարժեք է օգտվում գրողական ազատությունից:

Հնարավոր է՝ հետագայում մեկ անգամ էլ նա անդրադառնար «Վարդանանքին»՝ ձերբագրելով որոշ իմաստով «պարտադրված ազատությունից», եթե չսպառնվեին ուժերը, եթե մեծ

վիպասանը հրաժեշտ չտար իր ձեռագրերին ու նախագծումներին...

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Արզումանյան Ս.**, Սովետահայ վեպը: – Եր., 1967, հ. 1-ին: – 582 էջ:
2. **Բաղդասարյան Ա.**, Թերթելով Դեմիրճյանի գրառումները // «Գրական թերթ», 1962, հոկտեմբերի 12:
3. **Դավթյան Հ.**, Մեզ անձանոթ Վարդանանց պատերազմը: – Եր., 2005: – 350 էջ:
4. **Դեմիրճյան Դ.**, Վարդանանք: // Երկերի ժողովածու 14 հատորով (Եր., 1976–87), հ. 7: – Եր., 1983: – 650 էջ:
5. **Դեմիրճյան Դ.**, Վարդանանց պատերազմը: // Երկերի ժողովածու 14 հատորով, հ. 12: – Եր., 1985: – 431 էջ:
6. **Եղիշե**, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին: – Եր., 1958: – 224 էջ:
7. **Թամրազյան Հր.**, Դերենիկ Դեմիրճյան: – Եր., 1976: – 182 էջ:
8. **Ղազարյան Ա.**, Դ. Դեմիրճյանի «Մեսրոպ Մաշտոց» անավարտ վեպը: // Հայոց լեզու և գրականություն, պրակ 7–8: – Եր., 1987: – 424 էջ:
9. **Ղազարյան Ա.**, Դ. Դեմիրճյանի պատմագեղարվեստական ստեղծագործությունը: – Եր., 1990 (ատենախոսություն, ձեռագրի իրավունքով): – 155 էջ:
10. **Մուրադյան Հր.**, Դերենիկ Դեմիրճյան: – Եր., 1961: – 512 էջ:
11. **Նալբանդյան Վ.**, Վարդանանց պատերազմը և Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանքը»: – Եր., 1955: – 261 էջ:

Сдана/Հանձնվել է՝ 03.08.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 14.08.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 18.08.2023

Названия сельскохозяйственных инструментов в турецких диалектах: попытка лингво-географического описания

Григорян Артур В.

*Аспирант Института Востоковедения
Российско-Армянский Университет (Ереван, РА)
arthur.v.grigoryan@gmail.com*

УДК: 81.28; EDN: UNJQBN

Ключевые слова: диалекты турецкого языка, анатолийские диалектные группы, сельскохозяйственные инструменты, лингво-географическое описание

Գյուղատնտեսական գործիքների անվանումները թուրքական բարբառներում. լեզվաաշխարհագրական նկարագրման փորձ

Գրիգորյան Արթուր Վ.

*Հայ-ռուսական համալսարանի արևելագիտության ինստիտուտի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)
arthur.v.grigoryan@gmail.com*

Ամփոփագիր. Սույն հոդվածում ներկայացված են գյուղատնտեսական տարբեր աշխատանքների ընթացքում օգտագործվող գյուղատնտեսական գործիքների անվանումները և դրանց դասակարգումներն ըստ թուրքերենի անատոլիական բարբառային խմբերի:

Ներկայացվող երեք բառերից երկուսի՝ «գութան» և «գերանդի» բառերի թուրքական բարբառային (անատոլիական) ձևերն ունեն հայկական ծագում, իսկ «աղաց» բառինը՝ հին թուրքական:

Հոդվածի վերջում տեղ գտած քարտեզներում երևում են թուրքերենի անատոլիական բարբառային խմբերն ըստ տարածաշրջանային ընդգրկվածության, ներկայացվող բառերի կիրառության ձևերը՝ ըստ դրանց կիրառման տարածաշրջանների (նահանգների):

Հանգուցաբառեր՝ թուրքերենի բարբառներ, անատոլիական բարբառային խմբեր, գյուղատնտեսական գործիքներ, լեզվաաշխարհագրական նկարագրում

Names of Agricultural Tools in Turkish Dialects: An Attempt of Linguistic-Geographical Description

Grigoryan Artur V.

*Postgraduate Student of the Institute of Oriental Studies of the
Russian-Armenian University (Yerevan, RA)
arthur.v.grigoryan@gmail.com*

Abstract. This article presents names of agricultural tools used during various agricultural activities and their classification according to the Anatolian dialect groups of the Turkish language.

The Turkish dialectal (Anatolian) forms of two of the three words presented, "plough" and "scythe", have Armenian origin, and the word "mill" has an Old Turkish origin. The maps at the end of the article show the Anatolian dialect groups of the Turkish language according to regional inclusion, the forms of use of the presented words according to the regions (provinces) of their use.

Keywords: Turkish dialects, Anatolian dialect groups, agricultural tools, linguistic-geographical description

Постепенное регулирование сельскохозяйственных работ привело к развитию прилегающих профессий и взаимодействию с ними сельского хозяйства. От формирования основной деятельности человека до превращения в важнейшую отрасль экономики государств сельское хозяйство способствовало обогащению языка и развитию языкознания. Техническое и технологическое развитие, огромный опыт, накопленный человечеством, способствуют со временем замене сельскохозяйственных инструментов другими видами инструментов или механизированным оборудованием, вытесняя уже прими-

тивные и неэффективные инструменты, в рамках лингвистической формулировки превращая их из активного словарного запаса в архаизм или переводя их в состав пассивного словарного запаса.

В данной статье предпринята попытка представить фонетические особенности и особенности применения ряда слов, обозначающих сельскохозяйственные инструменты в современных турецких диалектах по анатолийским диалектным группам [1, с. 1-2] (см. Карту 1). Представленные слова подобраны исходя из представления сельскохозяйственных инструментов,

используемых в работе, выполняемой в течение жизненного цикла зерна как сельскохозяйственного продукта. В частности, был подобран один пример сельскохозяйственных инструментов, используемых при вспашке земли, кошении зерна и преобразовании полученного урожая в новый вид продукции (с целью прибавления стоимости). Выбор изучаемых слов также имеет

значение “общественного уведомления” [3, с. 3]. На приведенных картах, показаны варианты произношения представленных в статье инструментов по регионам. Представленные ниже инструменты классифицируются согласно логической последовательности сельскохозяйственных операций, выполняемых в течение жизненного цикла зерна.

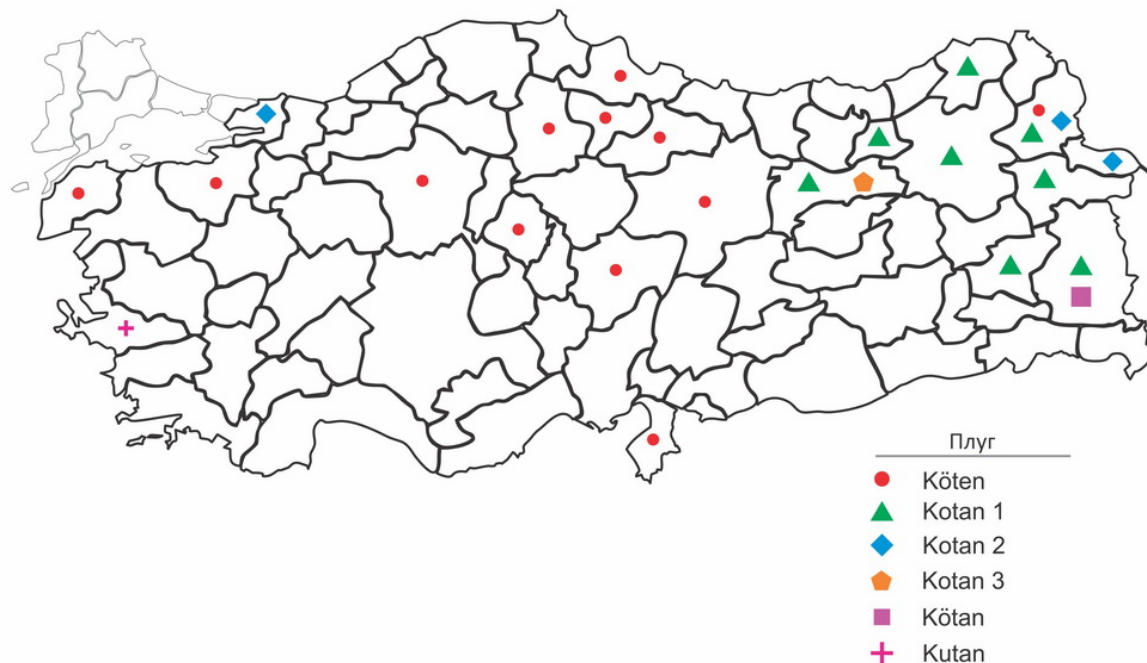
Карта 1.

Карта составлена автором на основе регионального разделения азиатских диалектных групп [1, с. 1-2].

1. Плуг (арм. գլչափ) (формы, отмеченные в азиатских диалектах турецкого языка, заимствованы с армянского [4, с. 38]), (см. Карту 2).

Карта 2

KÖTEN (I) [2, с. 2982]

Диалекты восточной группы (-Карс)¹

¹ Условные знаки, отмеченные вместе с топонимами в этой статье, взяты из Derleme Sözlüğü [2, с. VIII].

Дополнение автором этой статьи сокращениями вышеуказанных топонимов и их взятие в скобки не нарушают значение условных знаков, представленных в Derleme Sözlüğü.

Диалекты западной группы (Сарычалы - Чанакале; Чешингир *Караджабей -Бурса; Бахаттин, *Искилип -Чорум; -Самсун; -Амасья; -Токат; туркмены равнины Амык *Рейханлы, *Антакья -Хатай; Чепни *Гемерек, -Сивас и прилегающий регион; Фарашлы *Каледжик -Анкара; Кешкер -Кыршехир; -Кайсери; *Позанты, Мисис -Адана)

KOTAN (I) 1. [2, с. 2982]

Диалекты восточной группы (*Байбурт - Гюмюшхане; Баглыджа *Ардануч -Артвин; Заршат-Карс, -Эрзурум и прилегающий регион; Дженджиге, -Эрзинджан, *Элешкирт, *Догубаязит -Агры; *Эрчиш -Ван; *Ахлат - Битлис)

Диалекты северо-восточной группы (-Трабзон)

Другие (*Ипсала -Эдирне; -Стамбул). Диалекты отмеченных регионов входят в румельскую группу турецкого языка.

KOTAN (I) 2. – большой плуг (арм. *վեժ արըր*) [2, с. 2937]

Диалекты восточной группы (Каракоюн *Ыгдыр -Карс)

Другие (*Бешикташ -Стамбул)

KOTAN (I) 3. – пара большого железа (плуга) [2, с. 2937]

Диалекты восточной группы (*Терджан - Эрзинджан)

KÖTAN [2, с. 2982]

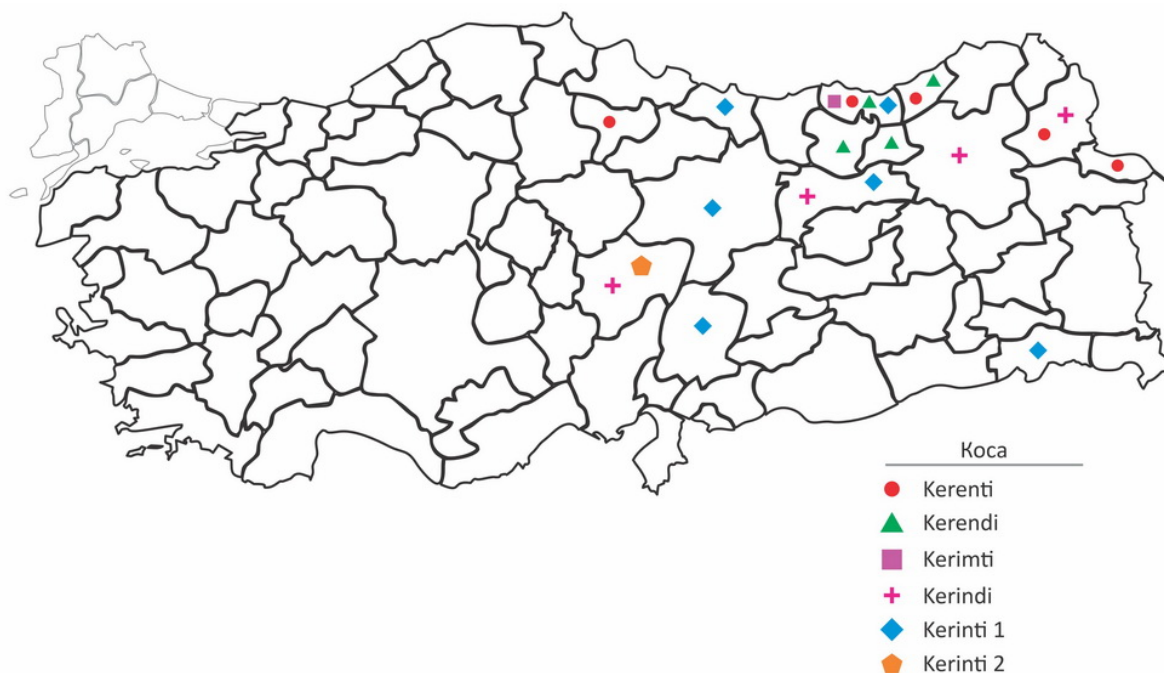
Диалекты восточной группы (-Ван)

KUTAN [2, с. 2982]

Диалекты западной группы (*Урла -Измир)

2. Коса (арм. *գերիւնի*) (формы, отмеченные в анатолийских диалектах турецкого языка, заимствованы с армянского [4, с. 35]), **двухголовый серп** (см. Карту 3).

Карта 3

KERENTİ 1. [2, с. 2754]

Диалекты восточной группы (*Мерзифон -Амасья; *Ыгдыр -Карс)

Диалекты северо-восточной группы (Сюрмене -Трабзон; -Ризе)

KERENDİ 1. [2, с. 2754]

Диалекты восточной группы (*Байбурт - Гюмюшхане)

Диалекты северо-восточной группы (-Трабзон; -Ризе)

KERİMTİ 1. [2, с. 2754]

Диалекты северо-восточной группы (-Трабзон)

KERİNDİ 1. [2, с. 2754]

Диалекты восточной группы (-Карс; -Эрзурум; -Эрзинджан)

Диалекты западной группы (*Пынарбаши -Кайсери)

KERİNTİ 1. [2, с. 2754]

Диалекты восточной группы (Хашхаши -Эрзинджан; Башагры (Ширнак)),

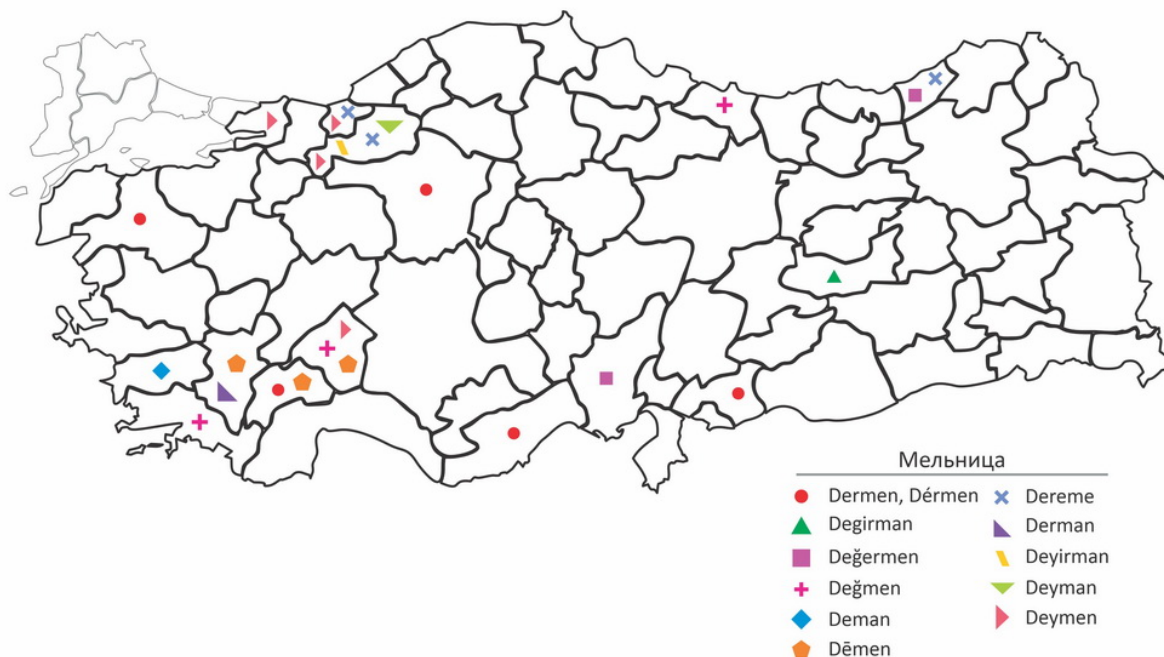
Диалекты северо-восточной группы (-Трабзон)

Диалекты западной группы (Акпынар -Орду; *Месудие -Мараш; *Дивриги -Сивас)

KERİNTİ 2. Двухголовый серп (-Кайсери)

3. Мельница (арм. *միլից*) (см. Карту 4).

Карта 4

DERMEN, DÉRMEN (II) [2, с. 1435]

Диалекты западной группы (Кушбаба *Буджак, Анбарджик *Гельхисар -Бурдур; *Эдремит и его села; -Балыкесир; -Газиантеп; Хасаноглан -Анкара; Хаджихамзалы, Гюлек *Тарсус -Ичел (нынешнее название Мерсин))

DEĞİRMAN [2, с. 1435]

Диалекты восточной группы (Кесирик - Элязыг)

DEĞERMEN [2, с. 1435]

Диалекты северо-восточной группы (села Каптанпаша *Чаели -Ризе)

Диалекты западной группы (Бахчели - Адана)

DEĞMEN [2, с. 1435]

Диалекты западной группы (Яссывиран *Сениркент -Ыспарта; Ашагикизилен *Улубей -Орду; Генек *Ятаган -Мугла)

DEMAN (I) [2, с. 1435]

Диалекты западной группы (Сюрез *Боздоган -Айдын)

DĒMEN [2, с. 1435]

Диалекты западной группы (Ильяс *Кечиборлу -Ыспарта; Караманлы *Тефенни, Чаккей *Гельхисар -Бурдур; Огуз, Алааттин *Аджибаям -Денизли)

DEREMEN [2, с. 1435]

Диалекты западной группы (*Дюздже - Болу)

Диалекты северо-восточной группы (Лиманкей *Чаели -Ризе)

DERMAN (I) [2, с. 1435]

Диалекты западной группы (Читак *Чиврил -Денизли)

DEYİRMAN [2, с. 1435]

Диалекты западной группы (Дарыджыкей *Дюздже -Болу)

DEYMAN [2, с. 1435]

Диалекты западной группы (Дарыджыкей *Дюздже -Болу)

DEYMEN [2, с. 1435]

Диалекты западной группы (Челе, Менгенджик *Дюздже, Игнеджилер *Мудурну - Болу; Аликей)

Другие (*Кандыра -Коджаэли): Диалекты отмеченных регионов входят в румельскую группу турецкого языка.

Заключение

Исходя из лингво-географического описания в представленных картах, становится ясно, что слова, изучаемые в данной статье, встречаются во всех анатолийских диалектных группах в своих формах произношения.

Три формы произношения из четырех слова «գութանի [гутан]» (плуг), заимствованного из армянского языка, можно найти в современной восточной Турции, а три формы - в центральной и западной Турции. Примечательно, что турецкий вариант «кутан», наиболее близкий по произношению к армянскому слову «գութանի [гутан]», используется в западной части Турции, в провинции Измир.

Пять диалектных форм произношения слова «գերանի [геранди]» (коса), также заимствованного из армянского языка, используются только в восточной и центральной частях Турции, по географическому расположению

применения разделяя территорию страны почти на две равные части: центральную-восточную, где эти формы широко употребляются, и центральную-западную, где указанные формы не применяются.

Почти все двенадцать вариантов произношения слова «мельница» используются в северо-западных и юго-западных районах Турции. В центральных частях страны отмеченные формы, применяются послойно, распространяясь только в северной и южной частях, а в восточной части эти формы почти отсутствуют.

Оգտագործված գրականության ցանկ

1. **Leylâ Karahan**, Anadolu ağızlarının sınıflandırılması, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2022
2. **Derleme Sözlüğü**, cilt I-VI, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019
3. **Leylâ Karahan**, Gramatikal Ölçütlerle Belirlenen Türkiye Türkçesi Ağız Gruplarında Leksik Verilerin Anlamlılığı Üzerine Bir Araştırma. Diyalektolog-Ağız Araştırmaları Dergisi, sayı 7, 2013. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/208517>
4. **Dankoff, R.** (1995). Armenian Loanwords in Turkish. Harraszowitz Verlag

Տճանա/Հանձնվել է՝ 21.08.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 28.08.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 31.08.2023

The Reflection of Anti-American Sentiments in the Novel "Kill The Sultan" by Ahmet Ümit

Mkrtchyan Volodya A.

Faculty of Oriental Studies, Student of the Chair of Turkic Studies,
Yerevan State University (Yerevan, RA)

mkvolodya21@gmail.com

UDC: 82.0; EDN: VDCJTW

Keywords: Turkish-American relations, anti-Americanism, leftist views, negative trait-attitude, murder

Հակաամերիկյան տրամադրությունների արտացոլումը Ահմեթ Ումիթի «Սպանել սուլթանին» վեպում Մկրտչյան Վոլոդյա Ա.

արևելագիտության ֆակուլտետի թյուրքագիտության ամբիոնի ուսանող
Երևանի պետական համալսարան (Երևան, ՀՀ)

mkvolodya21@gmail.com

Ամփոփագիր. Թուրքիայում Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի իշխանության հաստատումից հետո թուրք-ամերիկյան հարաբերություններում Թուրքիան սկսում է իրեն ընկալել որպես հավասարազոր դաշնակից-գործընկեր: Այս շրջանում երկկողմ հարաբերությունները ընթացել են ոչ այնքան հարթ ուղով, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել նաև Ժամանակակից թուրք գրականության մեջ:

Ահմեթ Ումիթը 21-րդ դարի թուրքական գրականության նշանավոր դեմքերից է: Լինելով ձախ հայացքների կրող՝ նա իր ստեղծագործություններում անդրադարձել է թուրքական հասարակության որոշ շրջանակում առկա հակաամերիկյան տրամադրություններին: Իր նշանավոր «Սպանել սուլթանին» վեպում դրանք պատկերվում են սիրո և փնտրտուքի շուրջ ընթացող զարգացումների նկարագրություններում:

Հանգուցաբառեր՝ թուրք-ամերիկյան հարաբերություններ, հակաամերիկյանություն, ձախ հայացքներ, բացասական հատկանիշ-վերաբերմունք, սպանություն

Выражение антиамериканских настроений в романе Ахмета Умита «Убить султана»

Мкртчян Володя А.

Студент кафедры тюркологии факультета востоковедения
Ереванский государственный университет (Ереван, РА)

mkvolodya21@gmail.com

Аннотация: После установления власти Реджепа Тайипа Эрдогана в Турции, Турция начинает воспринимать себя как равноправного союзника-партнера в турецко-американских отношениях. В этот период двусторонние отношения шли по не столь гладкому пути, что нашло отражение и в современной турецкой литературе.

Ахмет Умит – один из видных деятелей турецкой литературы 21 века. Будучи носителем левых взглядов, он отразил в своих произведениях антиамериканские настроения, присутствующие в некоторых кругах турецкого общества. В его знаменитом романе «Убить султана» они изображены посредством описания событий вокруг любви и сыщика.

Ключевые слова: турецко-американские отношения, антиамериканизм, левые взгляды, негативная черта-отношение, убийство

Introduction

The relations between the Republic of Turkey and the United States date back to the 1920s, the development of which was facilitated by the existence of a common interest in confronting the Soviet threat and cooperation against the "red danger". During the Cold War, they deepened even more, as a result of which Turkey became a member of the North Atlantic Alliance (NATO) on February 18, 1952, which is considered the highest allied relationship in the military sphere. Already in

Erdogan's Turkey we see a new stage of relations, when Turkey perceives itself as an equal ally-partner. This period is characterized by numerous scandalous incidents, including the demand for the extradition of FETÖ leader Fethullah Gülen [1], the arrest of an American missionary in Turkey Andrew Brunson [5], the adoption of a resolution on the recognition of the Armenian Genocide by the US Congress on October 29, 2019 [3], before the 2023 presidential elections the meeting of the US Ambassador to Turkey Jeff Flake and the joint

candidate of the opposition Kemal Kılıçdaroğlu [2] and the open support for him by the United States, etc.

Anti-American sentiments have also found a place in Turkish literature, where we find the above-mentioned theme in some works of early writers Refik Halit Kara (1888-1965), Fakir Baykurt (1929-1999).

The reflection of anti-american sentiments in the novel

Ahmet Ümit (born in 1960) is one of the representatives of Turkish mass literature of the 21st century. Until the end of the 1980s, he was engaged in active politics, being a left-wing activist and a member of the Communist Party of Turkey. Along with addressing sentimental, domestic topics (love, family, etc.) in his works, Ümit also used historical and documentary detective genres. Being a leftist, communist writer and at the same time being a participant in active political processes, it is natural that in his works he should also address the anti-American atmosphere existing in some circles of Turkish society.

In 2012, the detective novel "Kill the Sultan" was published, which talks about murder, love and history. The events take place over four days in Istanbul, unfolding in the life of historian Müştak Serhazi. For more than twenty years, she has been waiting for her former lover, who left her and went to the USA. And one day the lover returns to Istanbul and wants to meet him. Müştak goes to her house to see the girl and finds her killed: here is the node of the novel, around which the development of events takes place. The protagonist was very fond of history professor Nüzhet Özgen, calling him "the sultan of my heart, mind and soul". Here, the main character says that the girl was "*attracted to the things beyond the ocean, the new world, the new university, the new lover*" [4, p. 25]. Moreover, already in the first pages of the book, we notice the presentation of "across the ocean" with a negative connotation of America as a temptation that forces Nüzhet to leave his homeland and leave his beloved. In the book, the anti-American atmosphere is so intensified that in one of the chapters it is presented that in Iraq America "*caused the death of a million people instead of bringing democracy*" [4, p. 326].

The author-protagonist separation in the novel is not visible at first glance. Each chapter is opened by the main character and the reader notices after a few sentences that it is not the author, but the main character who is narrating, and this compositional form is also used in the case of other characters. We think that through the applied author's mask, the writer with leftist views tried to intervene more in the plot and present his own views in the book with the thinking and language of other actors who are

historians. Nüzhet, going to the USA, marries the American Jerry, who was such a rude person that he even beat Nüzhet [4, p. 422], but the girl did not leave him [4, p. 323]. In the novel, Jerry is described with negative characteristics, and in order to present all that more clearly, the author quotes the family quarrels between Jerry and Nüzhet. In the descriptions, we see expressions of a negative attitude towards Jerry, his attitude towards Nüzhet is presented under a negative guise. Then, one of Nüzhet's assistants, Çetin, blames Nüzhet for leaving Turkey for America for "*betraying the nation and being a child of the West*" [4, p. 361], calling him an American agent [4, p. 362]. There is a certain contradiction here, because the leftist ideology preaches respect for other nations, and Ümit presents the American hero with negative motives.

It is also noteworthy that the novel's chaotic situations, which are also accompanied by the depiction of anti-American sentiments, develop and build around the search for the person who killed the beloved Nüzhet. Along with the whole confusion, the author does not miss the opportunity to present Nüzhet's American husband and America in a negative light.

The portrayal of anti-American sentiment reaches its peak when it is revealed that the murder tool, the letter opener, was not the letter opener kept in Müştak's office, but the one Nüzhet had brought with him from the United States [4, p. 577]. Thus, at the end of the novel, Ümit tries to show the connection between the hero's misfortune, that is, the death of a loved one, and America.

Conclusion

Today, the main accusation against the USA is the pursuit of global hegemony, reckless interference in the internal affairs of other countries, which threatens the independence or even the existence of other nations. There are many facts (see also in the introduction of the article) that an attempt was also made to interfere in Turkey's internal affairs, which naturally found its response at different levels. Studying the anti-American sentiments in Turkish writer Ahmet Ümit's novel "Kill the Sultan", we came to the following conclusions, which once again shows that in the mass consciousness of a part of Turkish society, especially those with leftist views, there is a rooted negative attitude towards Americans. We think that it is renewed, and sometimes becomes more and more hardened and entrenched when there are shocks in Turkish-American relations.

List of used literature

1. ABD Gülen'i iade eder mi? - Yeni Akit: Yeni Akit, 20.12.18 (26.06.23)
2. Cumhurbaşkanı Erdoğan: 'Amerika'ya şu seçimlerde bir ders vermemiz lazım' (iha.com.tr): İhlas Haber Ajansı 02.04.23 (26.06.23)
3. No: 315, 29 Ekim 2019, 'Ermeni Soykırımı Konusunda ABD'nin Tutumunu Teyit' (Affirming the United States Record on the Armenian Genocide) Başlıklı Kararın (H-Res-296) ABD Temsilciler Meclisi Tarafından Kabulü Hk. / T.C. Dışişleri Bakanlığı (mfa.gov.tr): Official website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, 29.10.19 (26.06.23)
4. **Ahmet Ümit**, Sultanı Öldürmek, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019
5. Американский пастор Брансон, арестованный в Турции. Кто он? – DW – 16.08.2018: Deutsche Welle, 16.08.18 (26.06.23)

Сдана/Հանձնվել է՝ 02.08.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 16.08.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 23.08.2023

The Impact of the Russian-Ukrainian War on the Currency Market of RA and the Main Problems of its Development

Gevorgyan Gayane V.

Armenian State University of Economics

PhD student at the Chair of Finance (Yerevan RA)

gevorgyangayane54@gmail.com

UDC: 336.74;

EDN: VJZTHW; **JEL:** F31, F37, F51, G13, G15

Keywords. Foreign exchange market, foreign currency inflow, Russian-Ukrainian war, operating income, foreign exchange spot turnover, foreign exchange futures, derivatives, trading platform

Ռուս-ուկրաինական պատերազմի ազդեցությունը ՀՀ արժույթային շուկայի վրա և վերջինս զարգացման հիմնախնդիրները

Գևորգյան Գայանե Վ.

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի

Ֆինանսների սափրանի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

gevorgyangayane54@gmail.com

Ամփոփագիր. Անցած 2022 թվականը ֆինանսական համակարգում նշանավորվեց դրամի շարունակական արժևորմամբ, ինչը ուղղակիորեն կախված էր ռուս-ուկրաինական պատերազմի արդյունքում Ռուսաստանի քաղաքացիների մեծ ներհոսքով, ինչն էլ իր հերթին հանգեցրեց արտարժույթի զուտ ներհոսքի մոտ վեց անգամ աճի մեկ տարվա ընթացքում: Արդյունքում Հայաստանում սկսեց արագ տեմպերով աճել արտարժույթով սփոթ գործարքների օրական ծավալը: Արտարժույթի նման զանգվածային առաջարկի պայմաններում դրամը սկսեց արժևորվել դոլարի նկատմամբ՝ 2023 թվականի մարտին արդեն հասնելով 388.41 ՀՀ դրամ մեկ դոլարի դիմաց արժեքին: Ստեղծված իրավիճակից առավելագույնս օգտվեցին բանկերը, մեկ տարում մոտ չորս անգամ ավելացավ ազգային բանկային համակարգի շահույթի մակարդակը, որի ավելի քան երեսուն տոկոսը, իսկ առանձին բանկերի պարագայում անգամ ավելին քան կեսը հենց արտարժույթային գործառնությունների արդյունք էր: Փոխարժեքի նման տատանումը, իհարկե, իր դրական ազդեցությունն ունեցավ տնտեսության վրա, մասնավորապես սկսեցին իջնել ներմուծված ապրանքների արժեքները: Սակայն տնտեսության մի ստվար հատվածի համար, ինչպիսիք էին օրինակ արտահանող ընկերությունները, կամ օտարերկրյա ակտիվներում ներդրումներ կատարած կենսաթոշակային և ներդրումային ֆոնդերը, այն հանգեցրեց եկամտի՝ դրամական արտահայտությամբ նվազմանը, ինչն էլ առաջ բերեց ազգային ֆինանսական համակարգում ածանցյալ արժեթղթերի շուկայի, ի դեմս արտարժույթային ֆյուչսների, ներդրման և զարգացման կարևորությունը: Արժույթային շուկայի զարգացման մյուս կարևոր քայլը արդյունավետ գործունեություն ծավալող արտարժույթային բորսայական հարթակի ներդրումն է:

Հանգուցաբառեր՝ Արժույթային շուկա, արտարժույթի ներհոսք, ռուս-ուկրաինական պատերազմ, գործառնական եկամուտ, արտարժույթի սփոթ շրջանառություն, արտարժույթային ֆյուչսներ, ածանցյալ արժեթղթեր, առևտրային հարթակ

Влияние русско-украинской войны на валютный рынок ра и основные проблемы его развития

Геворгян Гаяне В.

Армянский государственный экономический университет,

аспирант кафедры финансов (Ереван, РА)

gevorgyangayane54@gmail.com

Аннотация. За последний год курс доллар на драмы падал из-за большого наплыва российских граждан в связи с российско-украинской войной. Война привела к значительному увеличению чистого притока иностранной валюты в Армению, что привело к подорожанию драма по отношению к доллару и привело к быстрому росту ежедневных сделок по валютному рынку. Национальная банковская система получила значительную выгоду от такой ситуации: прибыль от операций выросла в четыре раза за год, и более тридцати процентов прибыли было получено от операций по обмену валюты. Хотя такая волатильность обменного курса оказала положительное влияние на экономику, некоторые секторы, такие как экспортные компании и пенсионные и инвестиционные фонды, инвестирующие в иностранные активы, столкнулись с уменьшением доходов. Это привело к необходимости развития производных финансовых инструментов, таких как фьючерсы на валюту в

национальной финансовой системе. Введение эффективной валютной биржи также рассматривается как важный шаг в развитии валютного рынка.

Ключевые слова: Валютный рынок, приток иностранной валюты, российско-украинская война, операционная прибыль, валютный спот-оборот, валютные фьючерсы, деривативы, торговая площадка

Article: 2022 was indeed a significant year for the foreign exchange market in Armenia. Starting from mid-2021, when the inflation rate in the United States surpassed 5 percent, the Armenian dram started to gradually strengthen against the US dollar. This is because when inflation rises in any economy, it typically leads to the devaluation of that country's currency against other currencies.

The exchange rate of the US dollar against the Armenian dram had been experiencing rapid growth since the end of 2020, primarily due to the war initiated by Azerbaijan and subsequent political

instability in the region. However, in March 2021, the exchange rate began to decline and eventually reached its lowest point in the second half of 2021, stabilizing at around 477-480 drams per US dollar. This level was considered normal and consistent with the exchange rate observed in the previous few years (Figure 1)

It seems that the stabilization of the exchange rate in the second half of 2021 carried over into 2022, making it a breakthrough year for the Armenian foreign exchange market.

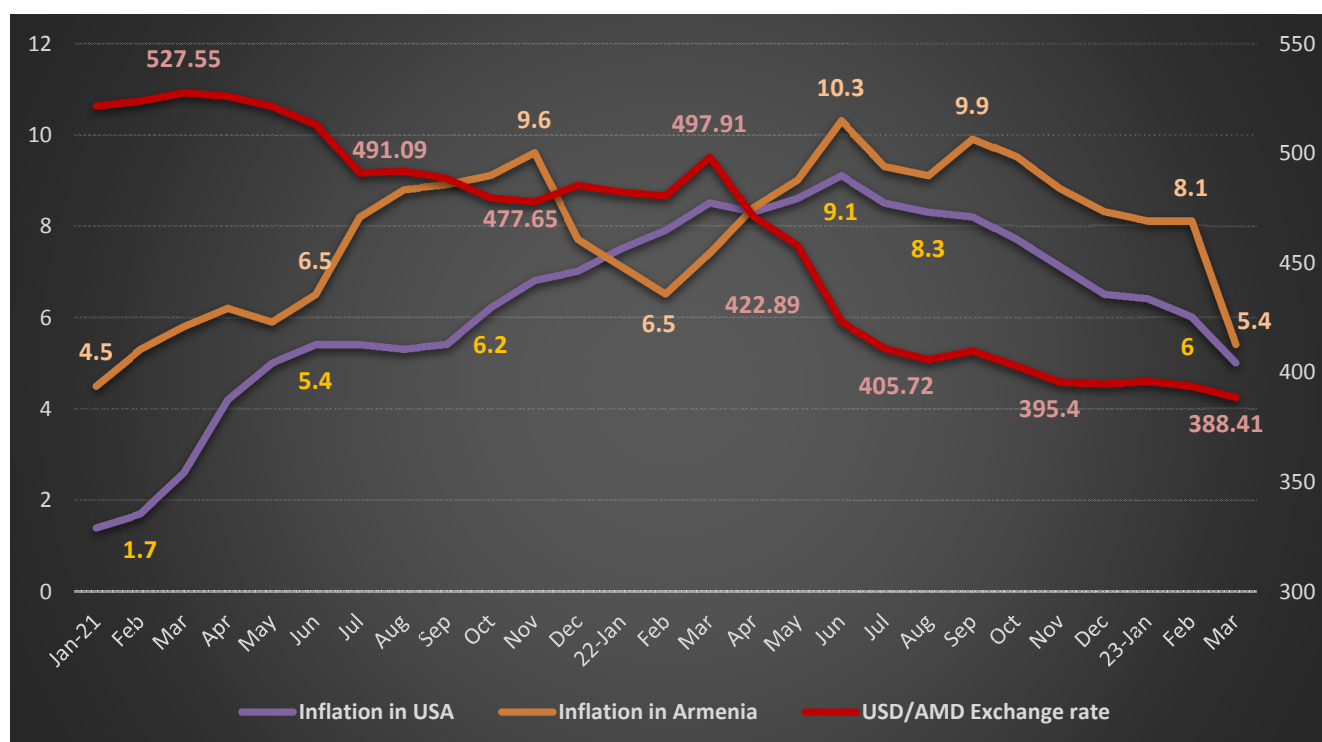

Figure 1: USD/AMD Exchange rate, Inflation level in USA and Armenia during 2021-2023 monthly [1]

In February 2022, the Russian-Ukrainian war broke out, and this event had a significant impact on the foreign exchange market in Armenia. The war led to a large influx of foreign currency into Armenia, primarily due to the movement and settlement of Russian citizens who were fleeing the conflict.

This influx of foreign currency had a notable effect on the financial system of Armenia, particularly on the foreign exchange rate. Figure 2 illustrates this impact. In March 2020, there is a sharp increase in foreign exchange inflow, resulting in the net foreign exchange inflow reaching its highest level for the year at around 368 million drams. In the subsequent months, despite some

fluctuations, the level of funds received from abroad remained relatively stable.

By February 2023, compared to January of the previous year, the net inflow of foreign funds had increased nearly six times. It rose from 56.1 million drams in January 2022 to 332.13 million drams in February 2023. This substantial increase indicates the significant influence of the Russian-Ukrainian war on the foreign currency inflow to Armenia during this period. It's worth noting that the influx of foreign currency can have various effects on the foreign exchange market and the overall economy of a country. While it can potentially strengthen the local currency, it may also lead to other economic consequences, such as changes in inflation rates or trade balances.

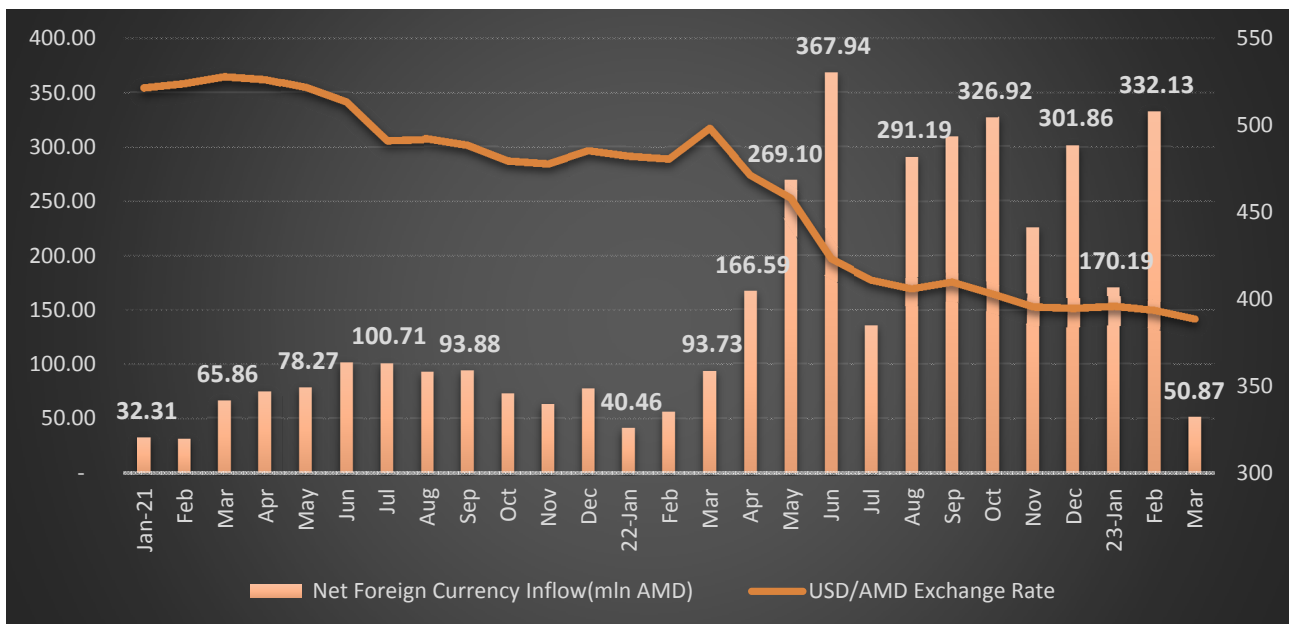

Figure 2: USD/AMD Exchange Rate Net Foreign Currency Inflow(mIn AMD) in Armenia during 2021-2023 monthly[2]

In 2022, the volume of individual money transfers from abroad to the Republic of Armenia reached the highest level since 2004, increasing by 5.2 times compared to the amount recorded in 2013, which was 2.3 billion drams. In the current situation, a significant portion, approximately 69%, of these funds originated from the Russian Federation (Figure 3).

The situation described had a significant impact on the exchange rate of the US dollar against the Armenian dram, resulting in a sharp appreciation of

the dram. Despite the decline in the US inflation rate in 2022, the dram continued to strengthen against the dollar, as depicted in Figure 1.

Regarding inflation in Armenia, Figure 1 indicates a negative correlation with the USD/AMD exchange rate. As an importing country, the devaluation of the dollar naturally has a positive effect on prices, leading to a decline in the price level. However, it is worth noting that moving prices downward is often more challenging compared to upward movements.

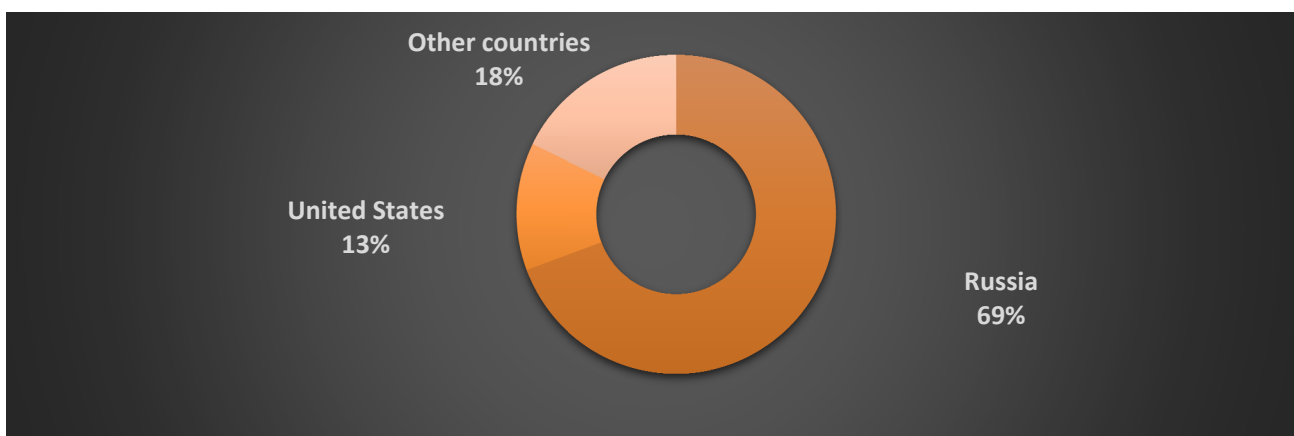

Figure 3: Structure of foreign transfers by county as of the end of 2022 [2]

The inflow of foreign currency resulted in an increase in the average daily volume of spot transactions in foreign currency in Armenia. In January 2023, this indicator grew by approximately 11 billion drams compared to the same month of the previous year, as shown in Figure 4.

In terms of the average daily volume of foreign exchange spot transactions as a percentage of GDP,

Armenia recorded a figure of 0.25% in 2022. Developed countries typically have a range of 0.5-3%, while developing countries tend to have lower percentages. The highest level of this index was observed in Switzerland at 9%, while Japan recorded 4.34%.

Figure 4. The volume of foreign currency spot operations in RA in the period from January 2022 to April 2023 [2]

The banking system in Armenia was not unaffected by the situation arising from the Russian-Ukrainian war. The significant influx of foreign currency, increased volume of foreign exchange transactions, absence of standards determining the spreads for buying and selling foreign currency by The Central Bank, and the rise in over-the-counter trading in rubles resulted in excess profits for banks.

By mid-2022, the spread between the dram-dollar exchange rates reached ten drams, but it has

currently reduced to not exceeding six drams. While the central bank has the authority to regulate the spread, doing so may not necessarily promote market development but rather prevent banks from earning excessive profits. What holds more significance is the progressive development of the market, which would naturally lead to a spontaneous narrowing of the spread.

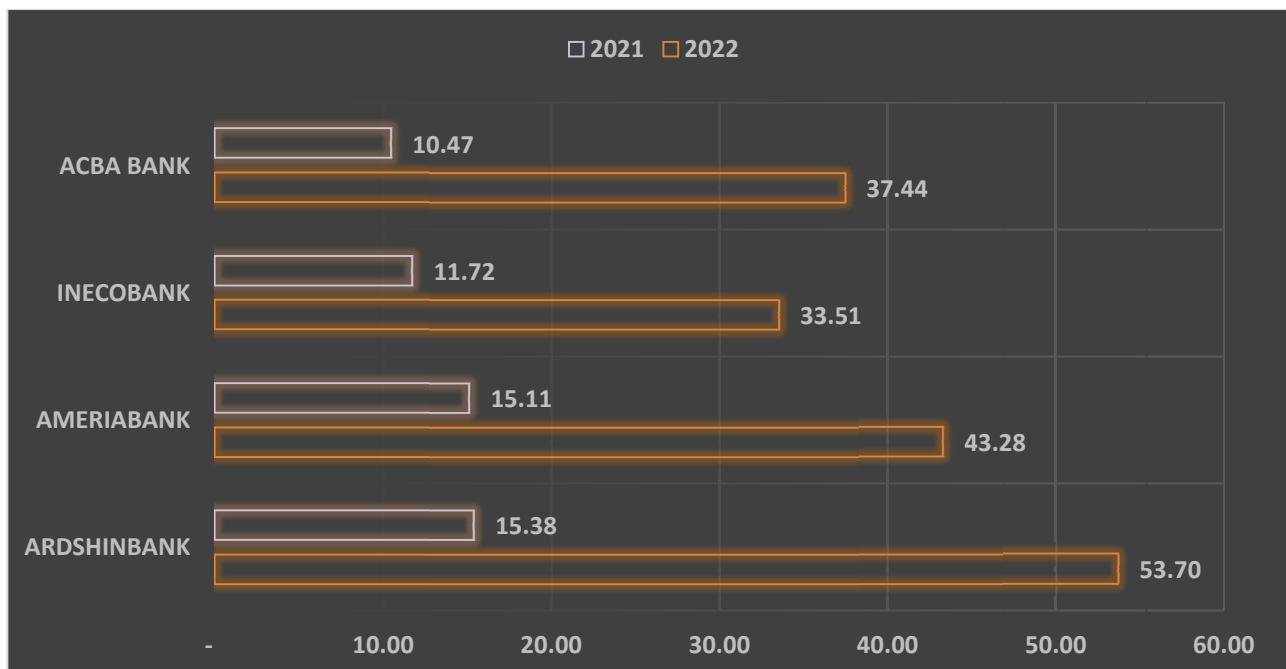

Figure 5. The share of income from foreign currency transactions in the operating income of the four leading banks in RA in 2021 and 2022 [3; 4; 5; 6]

In 2022, the banks operating in Armenia experienced a substantial increase in their total net profits. The total net profit for the year reached 263 billion drams, which is 197 billion drams or approximately four times higher than the previous

year's result [7]. As mentioned earlier, a significant portion of these profits was generated from foreign exchange transactions. In 2021, income from foreign exchange transactions accounted for just over 15% of the banks' operating income. However,

in 2022, it rose to over 30% of the operating profit. For instance, the income of Ardshinbank from foreign exchange transactions accounted for more than half of its operating profit at 53.7%, as shown in Figure 5.

Although, the foreign exchange market in Armenia is one of the most regulated spheres by The Central Bank, the market still has a lot of problems, and a part of them is a result of that regulation. The part of these problems have become more apparent during periods of dram's appreciation.

One of the most crucial problems in the national currency market is the absence of a market rate. There is currently no platform in Armenia where supply and demand can determine foreign currency prices. Instead, exchange rates for buying and selling foreign currency are set by banks based on their foreign exchange positions. The Central Bank too has its impact on foreign exchange rates by by collecting foreign currency from the market or pouring it into the market through auctions. So having a market rate is a vital necessity : Previously, the Armenia Stock Exchange had an active foreign exchange market, but the lack of transparency in transactions caused participants to avoid trading there. Therefore, it is essential to establish a foreign exchange trading platform that allows buying and selling foreign currencies at market rates. Moreover, not only for banks as it is now, but also other financial entities like investment and pension funds, insurance companies, investment companies, and

some non-financial companies should be involved in foreign exchange transactions. The introduction of such a platform would enable buying foreign currency at market rates at least during the exchange's operating hours, regardless of the rates set by banks.

To ensure the functioning of the market, the introduction of market makers in the foreign exchange market is crucial. The institution of market makers, as demonstrated by the experience with corporate and government bonds, provides liquidity and contributes to market development.

The recent appreciation of the dram has highlighted the need for developing the derivatives market in Armenia. While the stronger dram has had positive consequences for the economy, such as lower inflation rates, it also had negative effects. Companies, especially those in the information technology and export sectors, which earn a significant portion of their income in foreign currency, have experienced substantial losses as their profits in dram equivalent declined. Financial companies, including insurance companies, investment and pension funds, have also had a decrease in the value of their portfolios as foreign currency assets dominate in their portfolios. Figure 6 shows that for both Armenian mandatory pension conservative funds, the net asset value per share decreased in 2022 compared to 2021, reflecting the impact of the stronger dram.

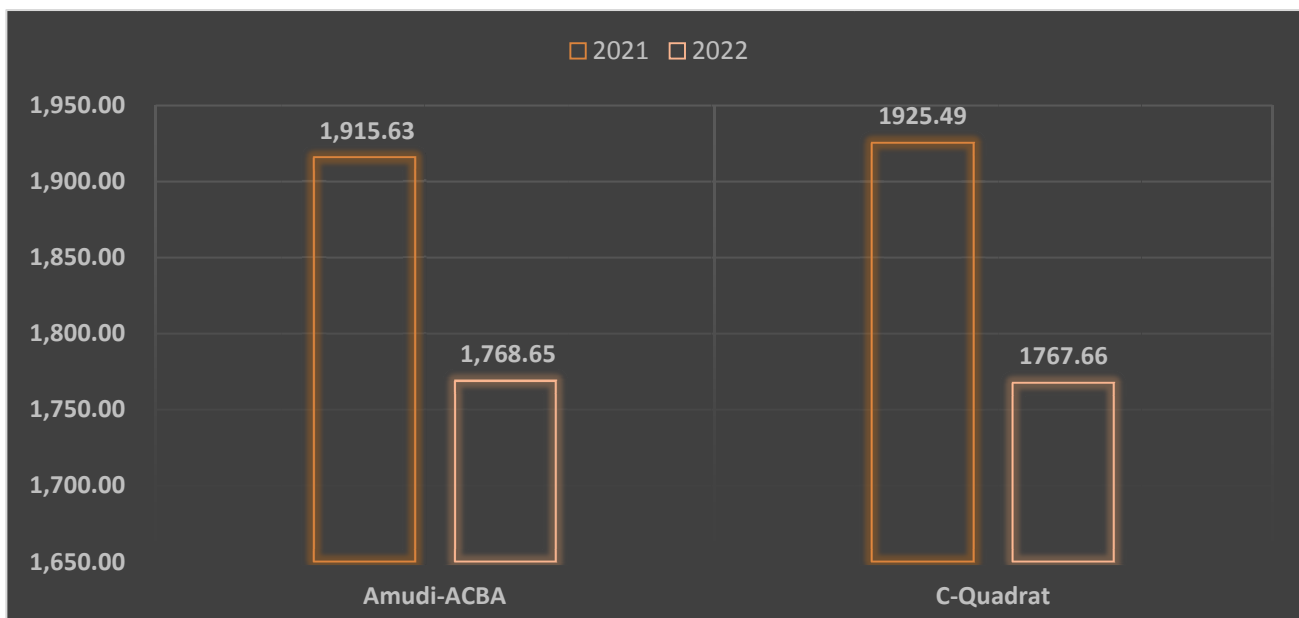

Figure 6. Net assets value of Amudi-ACBA and C-Quadrat pension conservative funds in 2021 and 2022 [8; 9]

The development of a derivatives market would provide opportunities for companies and financial institutions to hedge themselves against foreign exchange risks, mitigating the negative

consequences of dram appreciation and supporting stability in the economy.

Currently, banks in Armenia offer forward contracts, but their efficiency is limited due to the lack of standardization. The absence of standardized

forward contracts makes it challenging for banks to hedge these contracts, leading them to avoid taking on the client's risk.

To address this issue, it is essential to introduce foreign currency futures that adhere to standardized international standards. By having such instruments available, companies will be able to hedge their currency risks more effectively. Additionally, they will have the flexibility to close positions before the expiration of the contract if necessary. Furthermore, the presence of foreign currency futures will enable banks to close their open positions using futures, which would encourage them to offer this instrument to their clients.

Conclusion. In conclusion, the foreign exchange market in Armenia faces challenges that impede its development, despite being subject to strict control by the Central Bank of Armenia. The absence of a currency exchange trading platform hinders the formation of a market rate based on supply and demand. As a result, banks set exchange rates based on their own foreign currency positions, leading to significant spreads.

The recent devaluation of the national currency has underscored the need for a functioning derivatives market to effectively hedge currency risks. Companies and financial institutions would benefit from standardized foreign currency futures that adhere to international standards, enabling them to manage their currency exposures more efficiently.

References

1. Trading economics. URL: <https://tradingeconomics.com/armenia/indicators> (Date of inquiry 15.05.2023)
2. The official page of The Central bank of Armenia. URL: <https://www.cba.am/am/SitePages/fmofinancialmarkets.aspx> (Date of inquiry 16.05.2023)
3. The official page of Ameriabank CJSC. Financial statements. URL: <https://ameriabank.am/reports> (Date of inquiry 18.05.2023)
4. The official page of Ameriabank CJSC. Financial statements. URL: <https://www.ardshinbank.am/reports/annual-reports> (Date of inquiry 18.05.2023)
5. The official page of Inecobank CJSC. Financial statements. URL: <https://www.inecobank.am/hy/reports> (Date of inquiry 18.05.2023)
6. The official page of ACBA Bank OJSC. Financial statements. URL: <https://www.acba.am/hy/reports> (Date of inquiry 18.05.2023)
7. "In 2022, the capital profitability of RA banks increased more than 3 times". URL: <https://banks.am/am/news/interviews/25251> (Date of inquiry 18.05.2023)
8. The official page of Amudi-Acba. URL: <https://amundi-acba.am/hy/fund/Amcon> (Date of inquiry 17.05.2023)
9. The official page of C-Quadrat Ampega Asset Management Armenia. URL: <https://www.c-quadrat-ampega.am/am/funds-reporting> (Date of inquiry 17.05.2023)

Сдана/Հանձնվել է՝ 21.05.2023

Рецензирована/Գրիխոսվել է՝ 04.06.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 12.06.2023

Modelling the Banking stability of Armenia using ARIMA model

Minasyan Davit G.

Armenian state university of economics

Ph.D. Student, Masters in Economics (Yerevan, RA)

davit.minasyan.1998@gmail.com

UDC: 330.4; **EDN:** WEAOGF; **JEL:** B23, C01, C58, F37, G17, G24

Keywords: Banking Stability, Z-score, ARIMA, forecasting, Armenia

Git-Hub link: https://github.com/DavMLPath/banking_stability_arima/blob/main/ARIMA.py

ՀՀ Բանկային կայունության մոդելավորումը ARIMA մոդելի միջոցով

Մինասյան Դավիթ Գ.

Տնտեսագիտության Մագիստրոս, ՀՊՏՀ Ասպիրանտուրայի ուսանող (Երևան, ՀՀ)

davit.minasyan.1998@gmail.com

Ամփոփագիր. Մեր օրերում համաշխարհային բանկային համակարգը գտնվում է տարբեր տեսակի արտաքին ցնցումների և սթրեսների ազդեցության տակ, ինչպիսիք են՝ COVID-19-ը, Ռուս-Ուկրաինական պատերազմի հետ կապված ֆինանսական ճգնաժամը, միգրացիան և այլն:

Այդ գործոնները ստիպում են քաղաքականություն մշակողներին լինել ավելի ռեակտիվ, արագ որոշումներ կայացնել, փոփոխություններին ավելի լավ հարմարվելու և կանխարգելիչ միջոցառումներ իրականացնելու համար:

Նման որոշումների օրինակներ են՝ Հաշվի առնելով ՀՀ ԿԲ գների կայունության ռազմավարությունը և գնանի ընթացիկ զարգացումները՝ ԿԲ խորհուրդը COVID-ի ժամանակ նվազեցրել է վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը 0.25 տոկոսային կետով: Բացի այդ, Հայաստանի կառավարությունը նախաձեռնել է 300 միլիոն դոլարի աննախադեպ սոցիալական փաթեթ՝ ստեղծված իրավիճակի ազդեցությունը մեղմելու համար:

Բանկային կայունությունը շատ կարևոր գործոն է երկրի ֆինանսական առողջության համար, որը ցույց է տալիս, թե արդյոք բանկային համակարգը ի վիճակի է նորմալ գործել և դիմակայել ցնցումներին, և նախանշում է թե արդյոք դրա որոշ ասպեկտներ պահանջում են փոփոխություններ և բարելավումներ:

Մույն հետազոտական աշխատանքում ներկայացվում է բանկային կայունության չափման եղանակ՝ հիմնվելով մակրոտնտեսական ցուցանիշների վրա, ինչպես նաև ժամանակային շարքերի մոդելների միջոցով կանխատեսելով կայունության միտումը ապագայում: Որպես բանկային կայունության ցուցիչ, օգտագործվում է Z-score-ը, որը նույնպես վերահսկվում է Համաշխարհային բանկի կողմից յուրաքանչյուր երկրի համար:

Հոդվածի նպատակն է ոչ ավանդական մոտեցումների կիրառմամբ Հայաստանի Հանրապետության բանկային կայունության մոդելավորման արդյունավետ ուղիներ գտնել: Հետազոտության նպատակն է ընտրել այնպիսի մոդել, որը հնարավորինս ճշգրիտ կլինի բանկային կայունությունը կանխատեսելու համար:

Կատարված էմպիրիկ հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ հնարավոր է օգտագործել ARIMA մոդելը՝ կանխատեսելու բանկային կայունությունը Հայաստանի բանկային համակարգի առկա տվյալների հիման վրա, և կանխատեսման արդյունքները մոտ են առանձնացված թեստային տվյալների ցանկի իրական արժեքներին:

Հանգուցաբառեր՝ Բանկային կայունություն, Z-score, ARIMA, կանխատեսում, Հայաստան

Моделирование банковской стабильности Армении с помощью ARIMA

Минасян Давид Г.

студент аспирантуры, магистр экономики

Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)

davit.minasyan.1998@gmail.com

Аннотация. В настоящее время мировая банковская система находится под влиянием разного рода внешних потрясений и стрессов, таких как COVID, финансовый кризис, связанный с войной, миграция и т.д.

Эти факторы заставили политиков действовать более оперативно, принимать быстрые решения, чтобы лучше приспособляться к изменениям, и проводить превентивные меры до того, как произойдет шок.

Примеры таких решений: Учитывая цель ЦБ Армении по стабильности цен и оценив текущую динамику инфляции, Совет ЦБ во время COVID снизил ставку рефинансирования на 0,25 процентных пункта. Кроме того, правительство Армении инициировало беспрецедентный экономический пакет в размере 300 миллионов долларов США, чтобы смягчить воздействие текущей ситуации.

Стабильность банковской системы является очень важным фактором для финансового здоровья страны, показывающим, способна ли банковская система нормально функционировать и противостоять потрясениям, или же некоторые ее аспекты требуют изменений и улучшений.

В этой исследовательской работе представлен способ измерения банковской стабильности путем выбора соответствующих показателей, а также прогнозирования будущей тенденции стабильности с использованием моделей временных рядов. В качестве показателя банковской стабильности используется Z-score, который также отслеживается Всемирным банком для каждой страны.

Целью статьи является поиск эффективных способов моделирования банковской стабильности Республики Армения с использованием нетрадиционных подходов эконометрики. Цель исследования – выбрать модель, которая будет максимально точной для прогнозирования банковской стабильности.

Проведенный эмпирический анализ показывает, что можно использовать модель ARIMA для прогнозирования банковской стабильности на банковских данных Армении, а результаты прогноза близки к реальным значениям тестового набора данных.

Ключевые слова: банковская стабильность, Z-score, ARIMA, прогнозирование, Армения

Methodology

As an indicator to measure banking stability, the banking Z-score is used, which measures the risk of default for an individual bank or for the entire financial system. After choosing a proper indicator, banking stability is forecasted with the ARIMA model which is based on past values of the time series of calculated Z-score. For choosing the main parameters (p, d, q values) for the ARIMA, 2 approaches are used: Python built-in pmdarima library, and PACF and ACF plots. All calculations are conducted with the help of Python statsmodels library. The observation period includes January. 2012 - March 2023 and data is taken in monthly granularity. All components of the Z-score are calculated based on macroeconomic country-level indicators, and the main source of the data is the official website of the Central Bank of Armenia (CBA.am).

Literature review

There are various well-adopted methods to measure banking stability in universal settings. The most well-known method is the Basel principles. Here is a more detailed explanation.

The Basel Committee on Banking Supervision (BCBS) proposes official assessment methods to deal with global systemically important banks (G-SIBs) (BCBS, 2013) and domestic systemically important banks (D-SIBs) (BCBS, 2012), using confidential accounting and regulatory data. According to the methods, indicators of systemic significance are quantified and transformed into systemic scores, which represent the contribution of each systemically important bank to the whole system. Alternatively, academic researchers also propose several approaches to measure systemic significance of individual banks, most of which rely on share market data.

Traditionally, bank risk is measured and regulated at an individual bank level. Basel Accords provide a set of bank regulations, in regard to capital for credit risk, market risk and operational risk. Value-at-Risk (VaR) and Expected Shortfall (ES) are two standard risk measures, and are recommended by Basel II and Basel III, respectively. Other market-based methods, such as the CAPM model,

are also widely used to measure individual bank risks. It is common to measure risk using banks' share prices (return), which can link banks' risk with return, and are widely applicable to listed banks. As a complement or where banks are not listed, bank risk can also be estimated with accounting data. Examples of traditional accounting data-based risk measures include the ratio of nonperforming loans to total assets, and z-score. The recent financial crisis led to suggestions that these traditional measures failed to fully capture bank risks, especially downside risk (Haldane, 2009). The Z-score is considered to be a well-known indicator for banking stability modeling, and in literature you can find examples of when it is used for simple empirical calculations to advanced econometric models. It is worth mentioning that there are different methodologies for calculating Z-score. Referring to the definition of WBG, Z-score compares the buffer of a country's commercial banking system with the volatility of those returns. In other words, it captures the probability of default of a country's banking system. The Z-score is considered to be a good measure of a bank's financial health and stability, which is calculated based on a combination of a bank's capital, earnings, and asset quality. The first and the most well-known approach is Altman Z-score [1]. It uses multiple parameters to measure banking system stability.

The Altman Z-score formula is as follows: Altman Z-Score = $1.2A + 1.4B + 3.3C + 0.6D + 1.0E$, where

- A = working capital / total assets
- B = retained earnings / total assets
- C = earnings before interest and tax / total assets
- D = market value of equity / total liabilities
- E = sales / total assets

An Altman Z-score close to 0 suggests a company might be headed for bankruptcy, while a score closer to 3 suggests a company is in solid financial state.

Another well-known approach is the "Leave One Out" methodology of modelling banking stability, defined in Feng, Cheng, and Xu (2013).

This method suggests subtracting 1 bank Z-score from the total banking Z-score, to understand the impact of each individual bank on total stability of the system. In the majority of articles, modeling is done using different statistical and ML techniques, and it is also important to understand and to choose the right methodology alongside with a good indicator.

Summing up the information from all sources, we can conclude that the Z-score can be a useful tool for modeling banking stability and predicting bank failures. Policymakers and regulators may consider using this approach to monitor the health of their banking systems and identify banks that are at risk of failure. In this article, Z-score is used for indicating country banking system effectiveness, and is calculated using macro-level data. Initially, Altman presented Z-score as an indicator to measure insolvency risk for businesses, which later on started to be applied for banks and banking systems.

The Z-score that will be used in further calculations, is based on accounting data. That kind of measure is widely used in evaluating banking stability, and in some studies it is mentioned that the Z-score can predict 76% of bank failure [3] (Chiaromonte, Liu, Poli, & Zhou, 2016).

Analyses

After carefully analyzing existing modeling opportunities of banking stability, as well as going through different indicators, we have chosen the Z-score formula, which calculates banking stability based on country-level macroeconomic data. This model is chosen, as based on the data availability, it

allows us to get a monthly dataset and have enough data points to perform statistical analyses.

For predicting banking stability, there are various ways, including NN-s and other ML methodologies, but for simplicity, we will start with the ARIMA model. ARIMA will help us derive information on how its past values affect the series.

When starting a time series analysis, it is a good practice to start with simple models that may satisfy the use case requirements. ARIMA models are simple and transparent and it is useful to derive rigorous statistical properties. They are performant on small datasets and are cheap to build and retrain.[2]

Apart from that, while choosing significant P, D and Q values for the ARIMA we can take into account the number of optimal lags(p), stationarity(d) and error in predictions from past values (q). We will compare predictive performance of 2 ARIMA models: 1 with orders found based on pmdarima library and another with the help of differencing, AIC and BIC criterion.

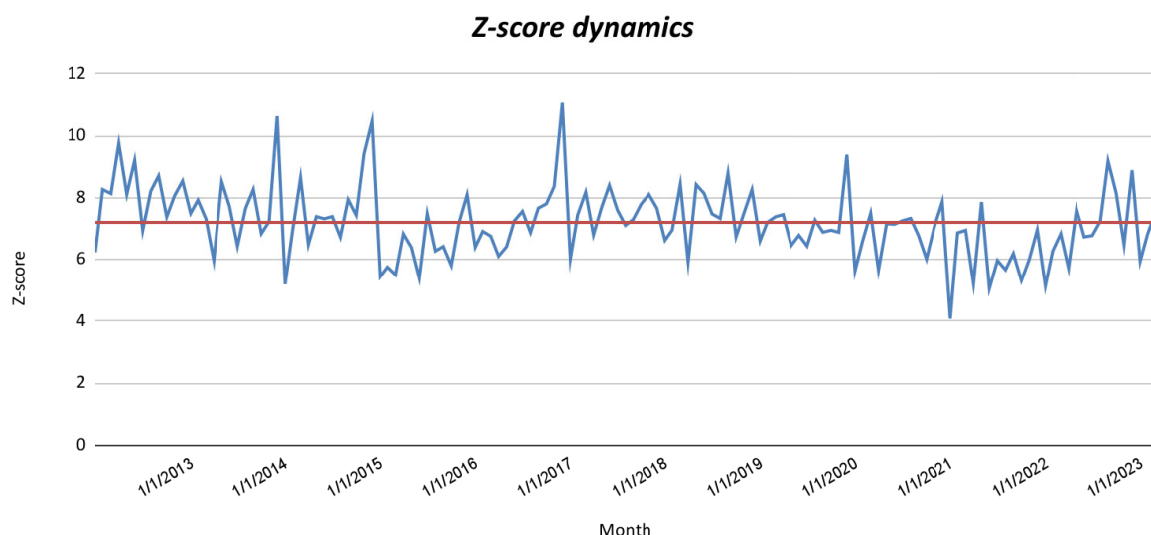
Diving into empirical studies, let's derive the proper calculation methodology of Z-score and see its trend over time.

To calculate Z-score, the following formula is used:

$$5 \uparrow 55555 = 555 + (555555 \Delta 55555) 5(555)$$

Using the above-mentioned formula, the Z-score will show the following trend in the observed time period:

Chart 1

Above is showcased (Chart 1), that at the end of 2022 and at the beginning of 2023, Z-score was moving up and down, and changing constantly. This fact of volatility in recent years increases the importance of good predictions.

Let's deep dive into ARIMA analysis. Based on the econometric theory ARIMA consists of 3 main parameters, which are p, d, q. In literature there are 2 main methodologies to find those parameters: one is using ACF and PACF graphs for p, q and

differencing for d [12]. Another method is Python built-in function from pmdarima library. Let's use both of those approaches and compare the results:

In order to get the parameter d, we need to differentiate our model and see after how many differences our time series will become stationary. For checking stationarity, it is accepted to use ADF test results [8], and here is the test result for the original data and its 1st lag:

Original series:

ADF Statistic: -2.19

p-value: 0.20

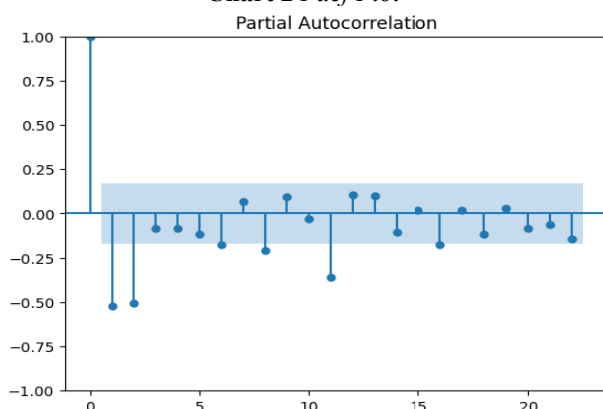
1st difference value:

ADF Statistic: -5.17

p-value: 0.0000099

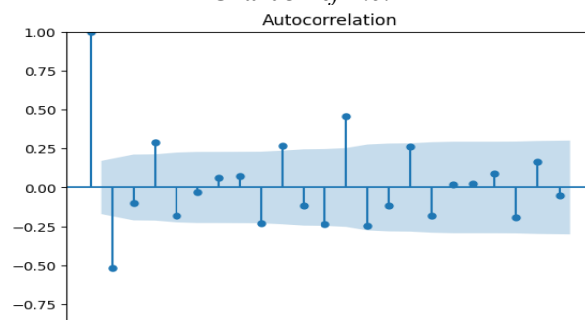
We can see that after differencing 1 time, our series is becoming stationary, and we can consider that $d=1$. Now let's find out the values for the p and q parameters respectively with ACF and PACF.

Chart 2 PacfPlot

From the chart above (Chart 2), we can conclude that the value of the p parameter, according to n-1 low is 2. Let's do the same for ACF plot and find q [10]:

Chart 3 AcfPlot

According to the ACF plot, the value for the q is 2.

Concluding, we can say that the best model would be ARIMA (2,1,2).

Getting into the pmdarima library, we can get the same values, but here the logic is based on AIC (Akaike Information Criteria) error matrix. It shows that the best model is ARIMA (3,1,1). From now on we can evaluate the model and see what results we will get for each of p, d, q values.

The first model will be ARIMA (2,1,2). You can see the model summary in Table 1:

Table 1 SARIMAX Results: ARIMA (2,1,1)

Dep. Variable:	Z-score	No. Observations:	131
Model:	ARIMA(2, 1, 1)	Log Likelihood	-196.051
Date:	Sat, 08 Jul 2023	AIC	400.101
Time:	23:03:25	BIC	411.571
Sample:	0	HQIC	404.762
	- 131		

Covariance Type: opg

	coef	std err	z	P> z	[0.025	0.975]
ar.L1	-0.2896	0.097	-2.978	0.003	-0.480	-0.099
ar.L2	-0.2243	0.098	-2.300	0.021	-0.416	-0.033
ma.L1	-0.6797	0.088	-7.706	0.000	-0.853	-0.507
sigma2	1.1832	0.115	10.301	0.000	0.958	1.408

Ljung-Box (L1) (Q):	0.23	Jarque-Bera (JB):	15.69
Prob(Q):	0.63	Prob(JB):	0.00
Heteroskedasticity (H):	0.58	Skew:	0.41
Prob(H) (two-sided):	0.08	Kurtosis:	4.49

Arima (2,1,1) evaluation gives us insights on whether all lags are significant.

Apart from that, if we look at the results of the Ljung-Box test, we will see that there is no

autocorrelation among errors in the model, as the P-value is higher than 0,05. With the same logic, there is no heteroscedasticity in the model, as the $p=0.08>0.05$.

Now let's evaluate ARIMA (3,1,1). You can see the interpretation of the results in Table 3. What we see here is that the first 2 lags are not statistically significant, and only the 3rd lag is significant. Now, when the model is evaluated on both p, d, q parameter cases, we can compare ARIMA (3,1,1) and ARIMA(2,1,1).

For doing that, we have 2 options: first we can compare Based on AIC, BIC and Log Likelihood, and the second is to test the model based on the test data.

AIC and BIC parameters and Log Likelihood show that for ARIMA(3,1,1) AIC and BIC are lower, at the same time Log Likelihood is higher, which indicates a better model, but BIC is lower for ARIMA (2,1,1). Apart from that ARIMA 2,1,1 has no autocorrelation, while ARIMA 3,1,1 has. This means that there is still room to argue on which model performs better so for choosing the best-performing model, we can rely on the test set, and minimal MSE on predictions. The test set is taken as the last 4 points of the data (Table 2).

Here are the predicted results from our model based on train data: 4 months ahead:

Table 2 Predictions and MSE on test data

Month	2022-12-31	2023-01-31	2023-02-28	2023-03-31	MSE
ARIMA(3,1,1)	8.893276	5.944494	6.816333	7.542902	0.847
ARIMA(2,1,1)	7.618272	7.663522	7.395409	7.4629	1.23

Table 3 SARIMAX Results: ARIMA (3,1,1)

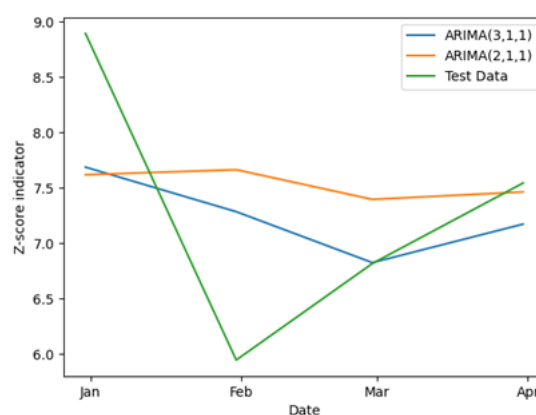
Table 3: SARIMAX

Dep. Variable:	y	No. Observations:	131			
Model:	SARIMAX(3, 1, 1)	Log Likelihood	-193.597			
Date:	Sat, 08 Jul 2023	AIC	397.195			
Time:	23:03:25	BIC	411.532			
Sample:	0	HQIC	403.021			
	- 131					
Covariance Type:	opg					
	coef	std err	z	P> z	[0.025	0.975]
ar.L1	0.0140	0.070	0.200	0.841	-0.123	0.151
ar.L2	0.0562	0.089	0.635	0.526	-0.117	0.230
ar.L3	0.3129	0.091	3.422	0.001	0.134	0.492
ma.L1	-0.9598	0.042	-22.981	0.000	-1.042	-0.878
sigma2	1.1331	0.113	10.024	0.000	0.912	1.355
Ljung-Box (L1) (Q):	0.00	Jarque-Bera (JB):	15.77			
Prob(Q):	0.99	Prob(JB):	0.00			
Heteroskedasticity (H):	0.60	Skew:	0.36			
Prob(H) (two-sided):	0.10	Kurtosis:	4.55			

Based on the predictions table on test data (Table 3), we can see that ARIMA(3,1,1) shows better and more meaningful prediction results, and we can make further assumptions based on that.

Here is the visual representation of the predictions for the both models and actual test data:

Chart 4 Predictions VS test data

Evaluating our test data against predictions, we can see that ARIMA(3,1,1) manages to catch all the ups and downs of the test dataset, as well as give us a small MSE.

Relying on the ARIMA(3,1,1) we can use the full dataset to train our model and make predictions

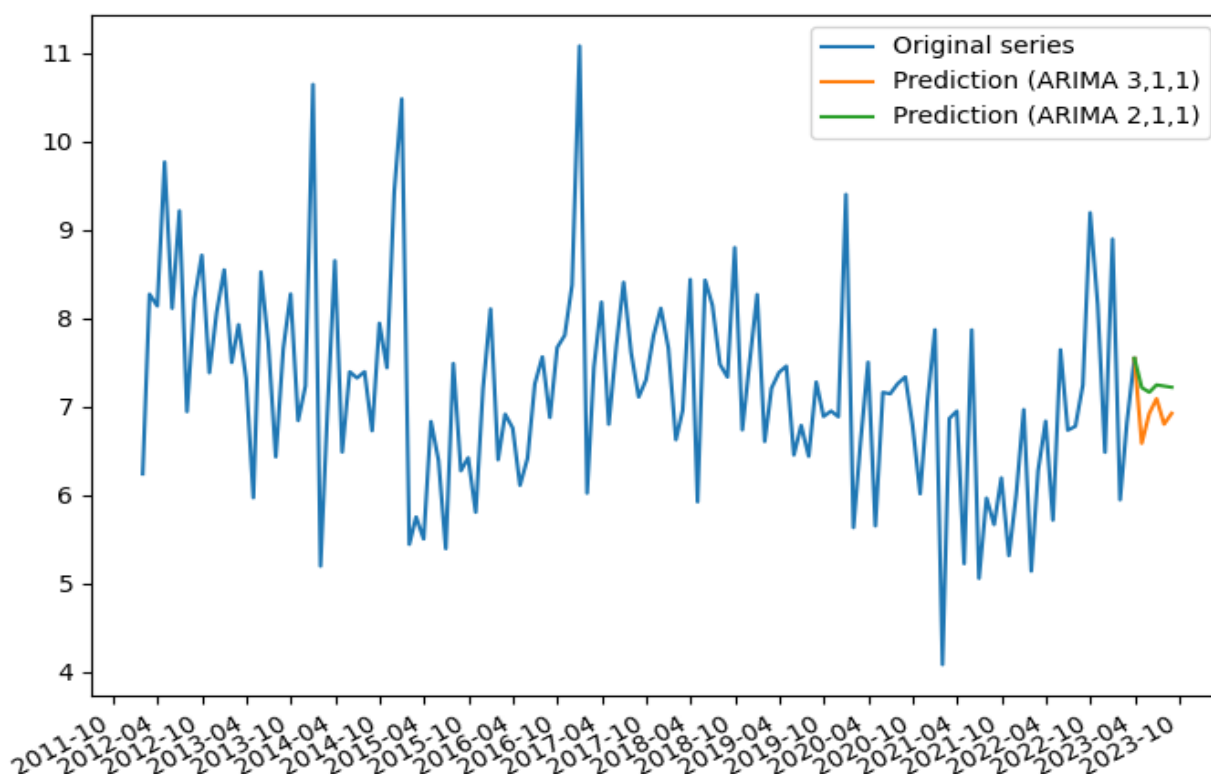
5 months ahead on the full available dataset (Chart 5).

After evaluating our model, we will have the following prediction values for the upcoming 5 months. The ARIMA predictions would be as follows:

Table 4. 5 months ahead prediction results of the Z-score

Date	2023-03-31	2023-04-30	2023-05-31	2023-06-30	2023-07-31	2023-08-31
Z-score	7.54	6.58	6.92	7.08	6.79	6.92

Chart 5. Z-score predictions based on ARIMA (3,1,1)

Conclusion

Based on the literature review and empirical analyses, we can conclude that the banking Z-score calculated based on the macroeconomic data is a valid indicator for measuring the financial stability of the country and financial system. The forecast of banking stability using the ARIMA model, shows that the best model is ARIMA (3,1,1), and in this model, the first and second lag of the Z-score series are not significant, but the 3rd lag is significant. It means that if there is an increase or decrease in financial stability, it will affect the future banking stability after 3 months. Apart from that, predictions based on the methodology described in the article can catch the trend of the test data and show realistic values for future data points.

Concluding, the ARIMA model is a good fit for the Armenian banking data and we can use previous data points to predict the Z-score with the help of the ARIMA model.

Literature review:

1. **Altman, E. I.** (1968). "Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy", *Journal of Finance*, 23(4), 589-609.
2. **Betty LD**, "Find the order of ARIMA models", *Towards Data Science*, May 26, 2022
3. **Bilal Hafeez**, "Measuring bank risk: Forward-looking z-score", et.al., *International Review of Financial Analysis* Volume 80, March 2022, 102039
4. **CFI Team**, "Autoregressive Integrated Moving Average (ARIMA)", *CFI Education Inc.*, December 28, 2022

5. “COVID-19 Impact and response in Armenia”, Inecobank.am, Mar 26, 2020
6. **Leo Smigel**, “How to Interpret ARIMA Results”, Analyzing Alpha , April 25, 2022
7. **Leonie Monigatti**, “Interpreting ACF and PACF Plots for Time Series Forecasting”, Towards Data Science, Aug 3, 2022
8. **Nishtha Arora**, “How to check Stationarity of Data in Python”, April 26, 2021
9. **Pratik Gandhi**, “7 Statistical Tests to validate and help to fit ARIMA model”, Towards Data Science,Aug 10, 2020
10. **Ravi Kumar**, “Finding Optimal P, D, and Q Values for your ARIMA Model”, Part 1.1, Medium.com, April 2 2023
11. **Will Kenton**, “Altman Z-Score: What It Is, Formula, How to Interpret Results”, Investopedia, June 21, 2022
12. **Yugesh Verma**, “Quick way to find p, d and q values for ARIMA”, Mystery Vault, May 24, 2022

Տձանա/Հանձնվել է՝ 31.07.2023
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 23.08.2023
Принята/Ընդունվել է՝ 28.08.2023

Анализ изменений налоговых поступлений Республики Армения в связи с внешнеэкономическими шоками*

Петросян Егине Г.

к.э.н., старший преподаватель

кафедра экономической теории и проблем экономики переходного периода,

Российско-Армянский университет (Ереван, РА)

heghineh18@gmail.com

УДК: 336.2; EDN: WSMFAZ; JEL: E63, H21, H29

DOI: 10.58587/18292437-2023.4-115;

Ключевые слова: налоговые поступления, налоговое бремя, страны ОЭСР, пандемия COVID-19, война в Арцахе

Արտաքին տնտեսական ցնցումների հետևանքով ՀՀ հարկային եկամուտների փոփոխությունների վերլուծություն

Պետրոսյան Հեղինե Գ.

տ.գ.թ., ՀՀ տնտեսագիտության տեսության և

անցումային շրջանի տնտեսության հիմնախնդիրների ամբիոնի ավագ դասախոս (Երևան, ՀՀ)

heghineh18@gmail.com

Ամփոփագիր՝ COVID-19 համավարակի բացասական ազդեցությունը բոլոր երկրների տնտեսությունների վրա ակնհայտ է: ՀՀ, հանդիսանալով բաց տնտեսություն, նույնպես առնչվեց այս արտաքին շոկի ազդեցությանը: Սակայն, ի տարբերություն այլ երկրների 2020 թվականը ՀՀ համար առանձնացավ նաև Արցախյան պատերազմով, որն էլ ավելի վատթարացրեց ՀՀ տնտեսության, առողջապահության, ձեռնարկատիրության և այլ ոլորտները: Ուստի, սույն հոդվածի շրջանակներում դիտարկվել են COVID-19 համավարակի ու Արցախյան պատերազմի ազդեցությունները ՀՀ հարկային եկամուտների և հարկային բեռի վրա: Հոդվածում ներկայացվել է նաև բացասական ազդեցությունն ըստ առանձին հարկատեսակների վրա: Հոդվածում դիտարկվել է նաև այլ պետություններում սույն ցուցանիշների փոփոխությունները:

Հանգուցաբաներ. հարկային եկամուտներ, հարկային բեռ, ՏՀԶԿ երկրներ, COVID-19 համավարակ, Արցախյան պատերազմ

Analysis of changes in tax revenues of the Republic of Armenia due to external economic shocks

Petrosyan Heghine G.

PhD in Economics, Senior Lecturer in

Russian-Armenian (Slavonic) University of the Department of Economic Theory and

Issues of Transition Period Economies (Yerevan, RA)

heghineh18@gmail.com

Abstract. The negative impact of the COVID-19 pandemic on the economies of all countries is obvious. Armenia, being an open economy, was also affected by this external shock. However, unlike the other countries, the year 2020 for Armenia was also marked by the Artsakh war, which worsened the RA economy, healthcare, entrepreneurship and other sectors. Therefore, within the framework of this article, the effects of the COVID-19 epidemic and the Artsakh war on the Armenian tax revenues and tax burden were considered. The article also presented the negative impact on each tax types. In article, the changes of these indicators in other countries are also considered.

Keywords: tax revenues, tax burden, OECD countries, COVID-19 pandemic, war in Artsakh

Введение. Начиная с конца 2019 года мир столкнулся с пандемией COVID-19. До сих пор многие страны не восстановили свои показатели до допандемийного значения. Пандемия негативно повлияла на все сферы жизни: здравоохранение, сельское хозяйство, образование и наука, бизнес среда и т.д. Влияние распространилось и на уровень налоговых поступлений во всех стра-

нах. Причем влияние было двояким. С одной стороны, меры налоговой политики, применяемые для поддержки домашних хозяйств и предприятий, часто напрямую сокращали доходы государства за счет отсрочки или сокращения налоговых обязательств, увеличения налоговых кредитов и льгот, а также временного или постоянного снижения налоговых ставок.

*-Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ (Թեմայի ծածկագիր՝ 21T-5B254):

- Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по науке РА (Научный проект № 21T-5B254).

- This work was supported by the Science Committee of RA (Research project № 21T-5B254).

С другой стороны, во многих странах был введен карантин, из-за которого многие бизнесы не имели возможности вести свою деятельность, и соответственно уплачивать налоги.

Литературный обзор. На сегодняшний день проведены множество исследований по поводу влияния пандемии COVID-19 на налоговые поступления стран. Согласно проведенному анализу в странах ОЭСР спад налоговых поступлений составил в среднем - 2.1%, причем из 36 стран лишь у шести из них наблюдался рост налоговых поступлений. Авторы отмечают, что практически во всех странах спад ВВП был значительно больше, чем спад налоговых поступлений [4]. Это привело к тому, что налоговое бремя в этих странах в 2020 году повысилось по сравнению со значением 2019 года. Снизились также доходы федерального бюджета России в 2020 году на 10.3% по сравнению с 2019 годом [2, с. 523].

Последствия распространились не только на собираемость налогов, но и на налоговое бремя населения. Так, проведенный анализ со стороны ОЭСР показал, что для одинокого работника, получающего среднюю заработную плату, среднее налоговое бремя по ОЭСР составила 34.6% в 2021 году, что на 0.06 процентных пункта меньше, чем в 2020 году. Рост более чем на один процентный пункт наблюдался в Израиле, США и Финляндии [5].

В целях преодоления кризиса и восстановления экономики ряд авторов предлагают применить конкретные временные налоговые льготы, а там, где бюджетное пространство

ограничено, более прогрессивная налоговая структура все же могла бы обеспечить такую поддержку за счет перераспределения доходов от лиц с низкой склонностью к потреблению в пользу лиц с высокой склонностью к потреблению [3].

Анализ. Армения, являясь открытой экономикой, также не смогла избежать последствий коронавируса. Однако, 2020 год для Армении отличился не только пандемией COVID-19, но и войной в Арцахе. В результате пострадали все сферы экономики – темп спада ВВП составил - 5.5%. Исключением не составила также налогово-бюджетная сфера. Рассмотрим какой составил спад налоговых поступлений для Армении и выявим как изменился в последующие года.

Как представлено на рисунке 1 большая часть налоговых поступлений Армении формируется за счет косвенных налогов, в частности НДС и акцизный налог. Суммарная доля этих налогов в совокупных налоговых поступлениях варьирует от 43.6% до 49.5% в рассматриваемый период. Значительна также доля налога на доходы, доля которой варьировала от 24.7% до 29.5% в рассматриваемый период. Так, в 2022 году поступления по НДС составили 679555.6 млн. драмов, по акцизному налогу – 127499.3 млн. драмов, а по налогу на доходы – 474792.0 млн. драмов. Как видно из рисунка в 2020 году налоговые поступления действительно значительно сократились и возобновились лишь к третьему кварталу 2021 года. Рассмотрим эти изменения более детально.

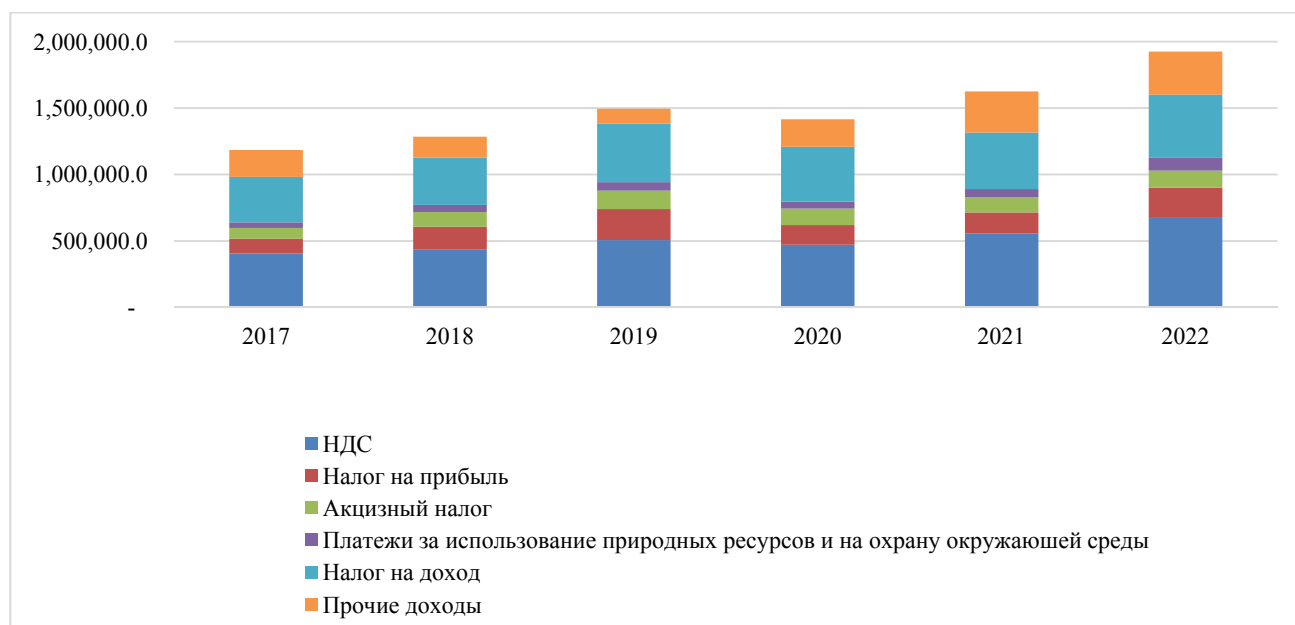

Рисунок 1. Налоговые поступления в Республике Армения, 2017-2022 гг. (в млн. драмах) [1]

Как представлено на рисунке 2 спад в налоговых поступлениях в период от 2019 по 2020 года составил -5.3%. Причем, он пришелся на все виды налогов и социальных сборов. Исключением составили переходные переплаты налогов, которые из-за того, что не было возвратов из бюджета бизнесу по налогу на прибыль и НДС имел значительный рост по сравнению с 2019 годом. В частности, этот показатель в 2019 году составил -137264.2 млн. драмов, а в 2020 году всего -373.2 млн. драмов. Спад по сбору НДС составил -6.9%, в то время как в 2019 году темп роста был 15.4%, а в 2021 году – 17.9%. Спад по поступлениям от налога на доход составил -6.6%, по сравнению с ростом в 2021 году на 3.6%. Однако наибольший спад пришелся на налог на прибыль, что обусловлено приостановлением большинства видов деятель-

ностей в март-апрель месяцах 2020 года из-за карантина. Спад по поступлениям от налога на прибыль составил -36.4%, составив всего 148763.2 млн. драмов. В целом 2021 год можно охарактеризовать как год возврата отмеченных показателей до уровня 2019 года.

Примечательно также то, что в связи со специальной операцией на Украине и огромным притоком рабочей силы в Армению поступления по налогам, в особенности по налогу на прибыль, значительно увеличились. В частности, темп роста совокупных налогов и пошлин по сравнению с 2021 годом составил 18.5% или в абсолютном значении 1925968.7 млн. драмов, а налога на прибыль – 40.5%, составив 222805.5 млн. драмов. По всем остальным видам налогов также наблюдается рост, но не в таком объеме.

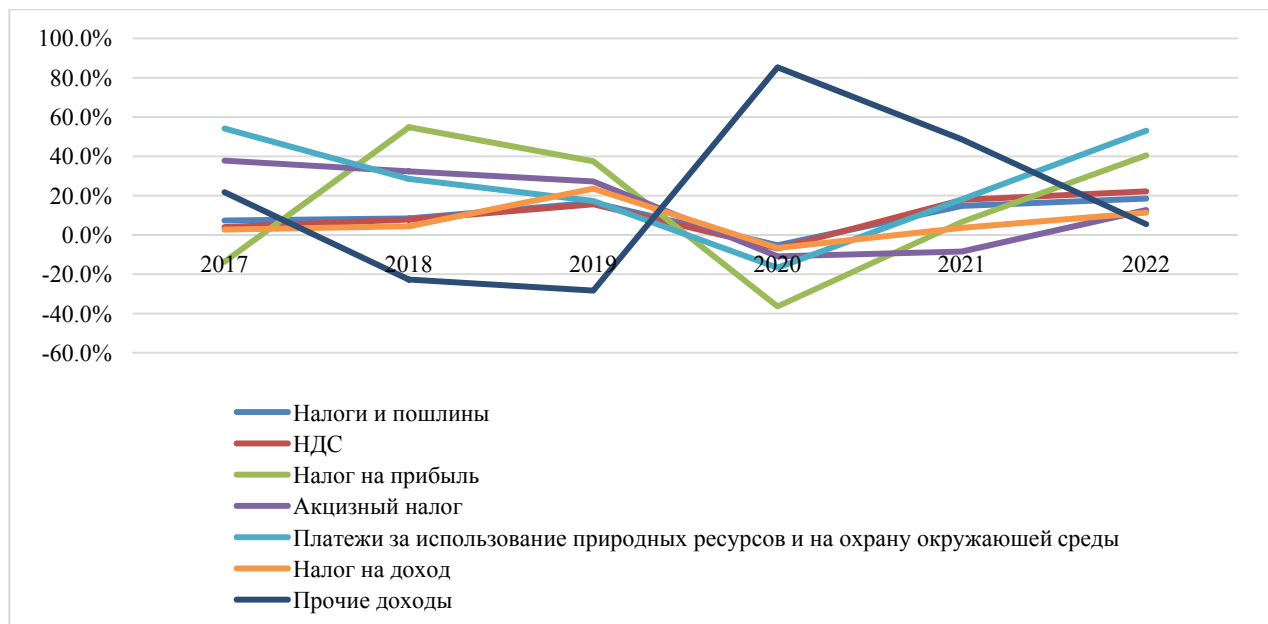

Рисунок 2. Темп прироста налоговых поступлений в Республике Армения, 2017-2022 гг. (в млн. драмах) [1]

Изучим также показатель налогового бремени за отмеченный период. Согласно рисунку 3, как и в среднем по странам ОЭСР, налоговое бремя в Армении в 2020 году увеличилось на 0.06% по сравнению с 2019

годом, составив 22.91%. В 2021 году данное значение увеличилось из-за того, что рост налоговых поступлений был выше роста ВВП, а в 2022 году снизился до 22.67%.

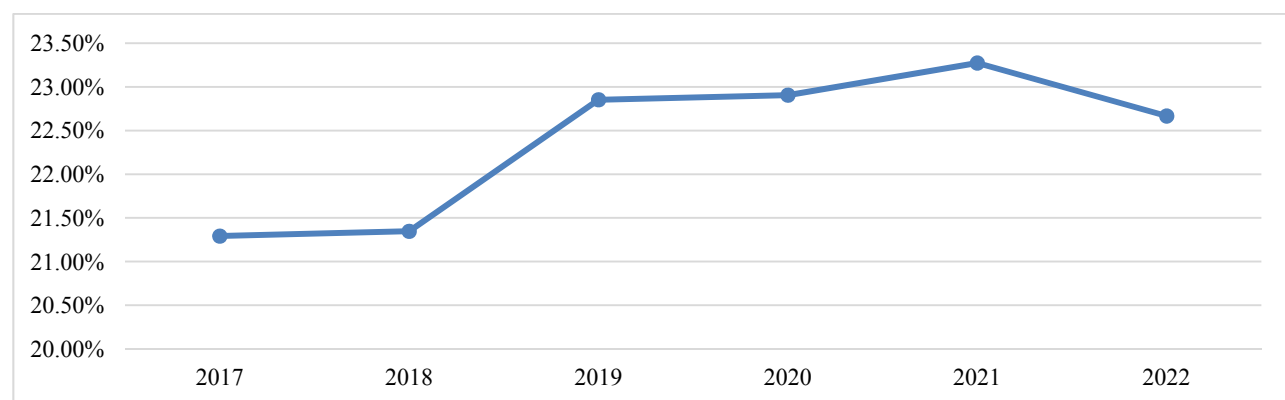

Рисунок 3. Налоговое бремя в Республике Армения, 2017-2022 гг. [1]

2. **Манжа Рамос, Савченко Наталья.** Фискальные инструменты регулирования социально-экономических процессов. УрФУ. Стр. 523-525. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/108780/1/978-5-91256-543-4_106.pdf
3. МВФ (2020). Бюджетные вопросы. Налоговая политика в целях всеобъемлющего роста на период после пандемии. Специальная серия по COVID-19. Стр. 17.
4. OECD (2021), *Revenue Statistics 2021: The Initial Impact of COVID-19 on OECD Tax Revenues*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/6e87f932-en>.
5. OECD (2022), *Taxing Wages 2022: Impact of COVID-19 on the Tax Wedge in OECD Countries*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/f7f1e68a-en>

Сдана/Հանձնվել է 02.08.2023
Рецензирована/Գրախոսվել է 16.08.2023
Принята/Ընդունվել է 23.08.2023

- 118

Labor Mobility, Remittances, and International Trade: Theoretical Aspects¹

Petrosyan Heghine G.

*PhD in Economics, Senior Lecturer in
Russian-Armenian (Slavonic) University of the Department of Economic Theory and
Issues of Transition Period Economies (Yerevan, RA)
heghineh18@gmail.com*

Petrosyan Maria G.

*University of Erlangen-Nuremberg
Faculty of Humanities, Social Sciences, and Theology
Institute of Economics (Nuremberg, Germany)
maria.petrosyan1@gmail.com*

UDC: 339.1, 331.1; **EDN:** CYJJRO; **JEL:** B17, B27, F22, O15, P33;

DOI: 10.58587/18292437-2023.4-119;

Keywords: theoretical literature on the labor movement, the Heckscher-Ohlin model, international trade, migration, “transfer problem”

Мобильность рабочей силы, денежные переводы и международная торговля: теоретические аспекты

Петросян Егине Г.

*к.э.н., старший преподаватель
кафедры экономической теории и проблем экономики
переходного периода, Российско-Армянский университет (Ереван, РА)
heghineh18@gmail.com*

Петросян Мария Г.

*Университет Эрлангена – Нюрнберга
Факультет гуманитарных, социальных наук и теологии
Институт экономики (Нюрнберг, Германия)
maria.petrosyan1@gmail.com*

Аннотация: Данная статья посвящена теоретической литературе по движению труда, денежным переводам и торговле. Во-первых, в статье представлены теория факторной мобильности и торговли в соответствии с существующей теоретической работой по факторной мобильности модели Хекшера-Олина, а также проведен обзор литературы по влиянию миграции на торговлю. Согласно этим анализам, в теоретической литературе нет строгих доказательств влияния миграции на торговлю. Вместо этого в эмпирической литературе более подробно рассматриваются поведенческие проблемы, которые основаны на идее о том, что миграция способствует развитию торговли.

В статье также рассмотрена еще одна актуальная в теоретической литературе проблема - связь между миграцией, денежными переводами, торговлей и благосостоянием. Согласно данным работам трансферты ведут к увеличению цен в не торговом секторе, также при высоких объемах трансферты имеют негативное влияние на страну-получателя.

Ключевые слова: теоретическая литература по движению труда, модель Хекшера-Олина, международная торговля, миграция, «проблема трансфертов»

Աշխատանքի շարժունակություն, դրամական փոխանցումներ և միջազգային առևտուր. տեսական ասպեկտներ

Պետրոսյան Հեղինե Գ.

*մ.գ.թ., ՀՆՀ տնտեսագիտության տեսության և
անցումային շրջանի տնտեսության հիմնախնդիրների
ամբիոնի ավագ դասախոս (Երևան, ՀՀ)
heghineh18@gmail.com*

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ (Թեմայի ծածկագիր՝ **22YR-5B036**):
Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по науке РА (Научный проект № **22YR-5B036**).
This work was supported by the Science Committee of RA (Research project № **22YR-5B036**).

Ամփոփագիր. Սույն հոդվածը նվիրված է աշխատուժի շարժի, տրանսֆերտների և առևտրի ուսումնասիրության տեսական գրականության վերլուծությանը: Նախ, աշխատությունում ներկայացվում է գործոնների շարժունակության և առևտրի տեսությունը՝ Հեքշեր-Օհլինի մոդելի վրա հիմնված գործոնների շարժունակության վերաբերյալ առկա տեսական աշխատանքը, ինչպես նաև ուսումնասիրվում է առևտրի վրա միգրացիայի ազդեցության վերաբերյալ տեսական գրականությունը: Համաձայն կատարված վերլուծության՝ տեսական գրականությունը չի անդրադառնում առևտրի վրա միգրացիայի ազդեցության վերաբերյալ որևէ ապացույց: Փոխարենը, էմպիրիկ գրականությունն ավելի մանրամասն անդրադառնում է վարքագծային խնդիրներին, որոնք հիմնված են այն գաղափարի վրա, որ միգրացիան նպաստում է առևտրին: Հոդվածում դիտարկվում է նաև տեսական գրականության մեկ այլ արդիական խնդիր՝ միգրացիայի, տրանսֆերտների, առևտրի և բարեկեցության հարաբերությունները: Ըստ այդ աշխատանքների՝ տրանսֆերտները հանգեցնում են գների աճի ոչ առևտրային հատվածում, իսկ մեծ ծավալներով փոխանցումները բացասաբար են ազդում ստացող երկրի վրա:

Հանգուցաբառեր՝ տեսական գրականություն աշխատուժի շարժի վերաբերյալ, Հեքշեր-Օհլինի մոդել, միգրացիային առևտուր, միգրացիա, «տրանսֆերտների խնդիր»

Different theories hypothesize that some specific differences between countries constitute the basis for international trade. Those assumptions predominantly revolve around factors of production. For instance, Ricardo argues that, due to the differences in factor productivities, countries tend to specialize, depending on their comparative advantages, which create incentives to trade [6]. In the Heckscher-Ohlin model (HO), differences in relative factor endowments are believed to facilitate trade [15]. While there is no rigorous evidence in the theory on the link between trade and migration, the main debate is whether trade and factor movements are substitutes or complements [5].

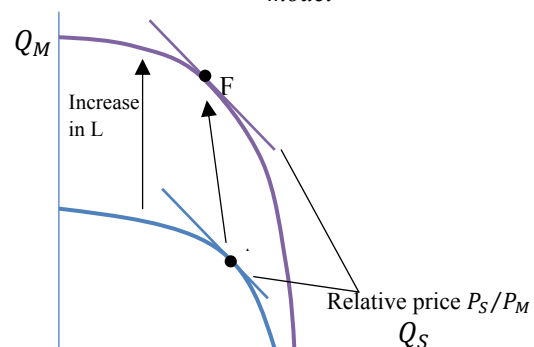
Factor Mobility and International Trade

The existing theoretical work on factor mobility chiefly builds upon the Heckscher-Ohlin model. The model is thus presented briefly, to interpret the possible consequences that can be immense due to labor migration. In the Heckscher-Ohlin model, two factors (labor and capital) and two sectors (S and M) are considered. In the long run, the factors are mobile between the sectors, so the returns to factors are equal across industries. Let S employ a relatively higher amount of capital per worker per unit of output, compared to M which uses a smaller capital-labor ratio. Hence, S is capital-intensive, and M is labor-intensive. Since these ratios tend to be constant, the impacts of labor movement across countries differ from those observed in the short-run specific-factors model [6].

Immigration to a country alters the allocation of endowments as the economy absorbs the labor by adjusting its output in both sectors. The labor-intensive industry M experiences growth in its output volume because the extra workforce is

allocated in this sector, and some amount of capital and labor are withdrawn from S. Thus, as shown in Figure 1 (point F), the output of good S will decline [13].

Figure 1. Increase in labor and the shift in the production possibilities frontier of home in the Heckscher-Ohlin model

Source: Authors' elaboration [6, p. 142].

The HO model demonstrates that factor prices do not respond to the influx of labor to the recipient country because the input ratios do not change, and over time, producers adapt the output to the changes in the factor endowments [6, p. 142].

Now, let us suppose there are two countries A (labor-abundant) and B (capital-abundant). Because in the Heckscher-Ohlin model, trade is conditioned by the differences in the labor endowments of countries, to meet the consumption demand, the two countries engage in trade. According to the Heckscher-Ohlin theorem, country B exports the commodity which is capital intensive (S) (abundant factor) and imports the labor-intensive commodity (M) (scarce factor) [6]. The opposite holds for country A. As the countries open for trade, the

producers' demand for their abundant factors increases to augment the production volumes of the exportable good at relatively cheaper prices. Similarly, the demand for the scarce factors – that are intensively employed in the production of importable goods – contracts. This implies that the wage/rental ratio will increase in A and decrease in B, eventually leading to the convergence in the factor prices across countries (factor-price equalization theorem). In other words, the abundant factor owners gain from trade, while the owners of scarce factors lose [14]. If applied to labor migration, this theorem would imply that trade and migration are substitutes because migration is believed to be driven by cross-country differences in expected returns to labor¹. Thus, the factor-price equalization would converge the incomes in trading partner countries, reducing the incentives for people to migrate.

Similarly, migration would depress trade. More specifically, according to Rybczynski theorem, the increase in the labor stock in the country B incurs an absolute expansion in the production of the good M and a decline in the output of the capital-intensive good S, given the constant factor input proportions per unit of output [13, pp. 337-338]. Such biased growth toward one of the sectors will induce changes in the trade patterns. As the production possibilities expand, the income grows, consequently, there will be a corresponding proportional shift in the consumption of both products due to homothetic preferences [13]. In this case, the country will experience a drop in the relative cost of production of the imported good M; thus, the incentives to trade will decrease because, according to Rybczynski, in the long run, the country adjusts its production and produces more of the imported good (labor-intensive) and less of the capital-intensive good. Therefore, the volume of trade is predicted to contract for both goods.

Building upon the Heckscher-Ohlin-Samuelson model, in his seminal paper [10] shows that trade and factor mobility are substitutes. If factors are perfectly mobile across countries, trade volumes will decline (alternatively, trade liberalization will reduce migration). He shows that factor-price equalization brings to commodity-price equalization. For instance, assuming tariffs on the imported good S in country A, the relative price of this good increases and shifts both capital and labor from the production of the good M into this sector. Because of the higher marginal product of capital in country A, compared to B, the capital will flow to

country A, making it capital-abundant. Thus, the perfect mobility of factors will further reduce the differences in the marginal product of factors across countries, and equalize the prices across countries, consequently reducing the need for trade [10, pp. 321-326].

Markusen (1983), on the contrary, proves that the substitutability of trade in factors and trade in commodities holds only in the Heckscher-Ohlin-Samuelson framework. Shall any of its basic assumptions be relaxed, these assumptions themselves will create incentives for trade; thus, trade in commodities and factor movement will be complements. The author presents several models that oppose HO hypotheses, i.e., differences in production technology, monopolistic competition, taxes, returns to scale, and factor market distortions. Based on those models, Markusen concludes that the differences in factor endowments occur due to trade and factor mobility. In other words, factor movements make a country abundant in the factor that is used intensively in its export good, creating an advantage and, in turn, further generating trade [9].

Discussing the theory, [5] point out that the theoretical literature usually treats the international movement of capital and labor as similar processes; however, there is a crucial difference between these two, associated with behavioral factors. As such, the theoretical literature abstracts from this fact, assuming homogenous tastes in home and host countries, which might be driving the conclusion that trade and migration are substitutes. Yet if assumed that immigrants prefer the goods that originate in their home countries, migration would foster trade. Thus, there is no rigorous evidence on the trade-creating effects of migration in the theoretical literature. Instead, the behavioral issues are more thoroughly addressed in the empirical literature, which is built upon the idea that migrant networks foster trade [9, pp. 2016-2018].

Remittances and “the Transfer Problem”

A further concern in the theoretical literature is the link between migration, remittances, trade, and welfare. The outcomes from positive transfers of resources to a country are believed to be ambiguous as well and are referred to as a “transfer problem”. While Keynes (1929) finds that such transfers may deteriorate the terms of trade of the donor country making its exports cheaper [7], Ohlin opposes, suggesting that it must not necessarily bring to certain unfavorable conditions for either side [8]. Yet Djajić, Lahiri, and Raimondos-Moller (1998) rather rely on the characteristics of donor and recipient countries. They argue that if the bilateral trade between countries grounds on the differences in consumption preferences, the donor country will

¹ According to Hicks (1932, p. 76) (as cited [4, 329]), the primary determinant of migration is the divergence in the economic advantages across countries or regions, especially the differences in wages.

face improved terms of trade. In the case the trade is driven by the differences in factor endowments, the effects will depend on the intertemporal substitution elasticities of consumption [3].

As for the recipient countries, it is argued by Obstfeld and Rogoff (1996) (as cited in [1, p. 1408]) that the inflow of additional liquidity undermines the export competitiveness of the recipient country in world markets through a real exchange rate appreciation. In fact, a positive transfer of income to a country may have different consequences, depending on the marginal propensity to consume.

Apart from these, there are a few theoretical models on remittances, which do not refer to international trade, instead, those papers are concerned with the impact of emigration and remittances on the development and welfare of migrant-origin countries (i.e. [2; 11; 12]). For instance, Rivera-Batiz shows that emigration deteriorates the welfare of non-emigrants, leading to worse consumption opportunities and consequently higher prices of non-tradable goods [12], while Quibria (1988) criticizes the model and includes the ownership of capital [11]. The author concludes that emigration increases the capital per non-emigrant labor unit, generating positive income effects. At the same time, the economy is capable of producing a greater amount of the tradable (capital-intensive) good, albeit at higher prices. Djajić (1986) also builds upon Rivera-Batiz's model, embedding remittances into the model and proving that the welfare of non-movers (and non-recipients) is not necessarily affected adversely if the remittance influx is sufficiently high [2].

The discussion of the theoretical literature on the movement of labor and capital allows us to conclude that no theoretical model fully considers the complexity of the migration process (that includes remittance flows), which affects the economy, trade patterns, and welfare through the shifts in endowments of both the labor and the capital. Firstly, while the theory discusses remittances from the point of their impact on welfare, it leaves out the possible effects of remittances on trade between countries. Secondly, the economic theory, as such, views the international movement of capital and labor as similar processes, neglecting the crucial difference between capital and labor: the behavioral factors in the case of the labor movement [5].

References

1. **Amuedo-Dorantes, Catalina, and Susan Pozo.** 2004. "Workers' Remittances and the Real Exchange Rate: A Paradox of Gifts." *World Development* 32 (8): 1407–17. doi:10.1016/j.worlddev.2004.02.004.
2. **Djajić, Slobodan.** 1986. "International Migration, Remittances and Welfare in a Dependent Economy." *Journal of Development Economics* 21 (2): 229–34. [http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0304-3878\(86\)90059-3](http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0304-3878(86)90059-3).
3. **Djajić, Slobodan, Sajal Lahiri, and Pascalis Raimondos-Moller.** 1998. "The Transfer Problem and the Intertemporal Terms of Trade." *The Canadian Journal of Economics* 31 (2): 427. doi:10.2307/136332.
4. **Dustmann, Christian, and Albrecht Glitz.** 2011. "Migration and Education." In *Handbook of the Economics of Education*. Vol. 4, 327–439. Handbook of the Economics of Education: Elsevier.
5. **Egger, Peter H., Maximilian von Ehrlich, and Douglas R. Nelson.** 2012. "Migration and Trade." *The World Economy* 35 (2): 216–41. doi:10.1111/j.1467-9701.2011.01429.x.
6. **Feenstra, Robert C., and Alan M. Taylor.** 2012. *International Economics*. 2nd ed. New York: Worth.
7. **Keynes, J. M.** 1929. "The German Transfer Problem." *The Economic Journal* 39 (153): 1. doi:10.2307/2224211.
8. **Krugman, Paul R., Maurice Obstfeld, and Marc Melitz.** 2012. *International Economics: Theory and Policy*. 9th ed.
9. **Markusen, James R.** 1983. "Factor Movements and Commodity Trade as Complements." *Journal of International Economics* 14 (3-4): 341–56.
10. **Mundell, Robert A.** 1957. "International Trade and Factor Mobility." *The American Economic Review* 47 (3): 321–35.
11. **Quibria, Muhammad G.** 1988. "A Note on International Migration, Non-Traded Goods and Economic Welfare in the Source Country." *Journal of Development Economics* 28 (3): 377–87. doi:10.1016/0304-3878(88)90006-5.
12. **Rivera-Batiz, Francisco L.** 1982. "International Migration, Non-Traded Goods and Economic Welfare in the Source Country." *Journal of Development Economics* 11 (1): 81–90. doi:10.1016/0304-3878(82)90043-8.
13. **Rybczynski, T. M.** 1955. "Factor Endowment and Relative Commodity Prices." *Economica* 22 (88): 336. doi:10.2307/2551188.
14. **Samuelson, Paul A.** 1948. "International Trade and the Equalisation of Factor Prices." *The Economic Journal* 58 (230): 163. doi:10.2307/2225933.
15. **Schmieg, Evita.** 2019. "Connections Between Trade Policy and Migration: A Sphere of Action for the EU." SWP Research Paper No. 15.

Содана/Հանձնվել է՝ 11.08.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 23.08.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 28.08.2023

МЕНЕДЖМЕНТ

Officially Registered Unemployment in RA

Kirakosyan Erika K.

Postgraduate student of the Department of Management ASUE (Yerevan, RA)

erika.kirakosyan96@mail.ru

UDC: 331.5.024.5, 526;

EDN: NALZKS; **JEL:** E24, J64, I32, P36

Keywords: job seekers, unemployed, gender, region, educational level, youth, pensioners, employed

Պաշտոնապես գրանցված գործազրկությունը ՀՀ-ում

Կիրակոսյան Էրիկա Կ.

ՀՊՏՀ Կառավարման ամբիոնի ապակիրանտ (Երևան, ՀՀ)

erika.kirakosyan96@mail.ru

Ամփոփագիր. Գրանցված գործազրկության վերաբերյալ տվյալները ոչ միայն ՀՀ-ում, այլև մի շարք երկրներում, չեն արտացոլում գործազրկության իրական պատկերը: Գործազրկության մակարդակը կարող է թերազնափաստվել կամ, ընդհակառակը: Այսպես, հաշվի չեն առնվում թաքնված գործազուրկները, գրադավության գործակալության կողմից չգրանցված, ինքնուրույն աշխատանք փնտրող, ինչպես նաև աշխատանք գտնելու հույսը կորցրած անձինք, որի հետևանքով գործազրկության իրական ցուցանիշը ՀՀ-ում նվազեցված է: Պաշտոնապես գրանցված գործազրկության տվյալները գրեթե 3 անգամ տարբերվում են ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի կողմից հրապարակված տվյալներից: Պատճառն այն է, որ մի դեպքում հաշվի է առնվում պաշտոնապես գրանցված գործազուրկների թվաքանակը, իսկ մյուս դեպքում՝ աշխատուժի ընտրանքային հետազոտության արդյունքները: Հոդվածում ներկայացված է պաշտոնապես գրանցված գործազրկության առկա պատկերը:

Հանգուցաբառեր՝ աշխատանք փնտրողներ, գործազուրկներ, սեռ, մարզ, կրթական մակարդակ, երիտասարդներ, կենսաթոշակառուներ, աշխատանքով ապահովվածներ

Официально зарегистрированная безработица в РА

Киракосян Эрика К.

Аспирант кафедры Менеджмента АГЭУ (Ереван, РА)

erika.kirakosyan96@mail.ru

Аннотация. Данные о зарегистрированной безработице не только в РА, но и в ряде стран не отражают реальной картины безработицы. Уровень безработицы может быть занижен или наоборот. Таким образом, не учитываются скрытые безработные, незарегистрированные в органах занятости, ищущие работу самостоятельно, а также потерявшие надежду найти работу, в результате чего реальный уровень безработицы в РА уменьшен. Официально зарегистрированные данные по безработице почти в 3 раза отличаются от данных, публикуемых Статкомитетом РА. Причина в том, что в одном случае учитывается численность официально зарегистрированных безработных, а в другом - результаты выборочного обследования рабочей силы. В статье представлена современная картина официально регистрируемой безработицы.

Ключевые слова: ищущие работу, безработные, пол, регион, уровень образования, молодежь, пенсионеры, трудоустроенные

Work is one of the driving forces of civilization. Through work, a person realizes himself, creates value, while ensuring the well-being of himself and his family.

The standard of living of the population is expressed through certain indicators, among which are the demands of families, real incomes and personal consumption, socio-psychological satisfaction, etc. And of course it is obvious that the above can be satisfied only through decent work.

In all situations, unemployment refers to a situation in which all the workers who are capable of working and willing to work do not get

employment. It amounts to the wastage of the country's labour force.

Unemployment is a negative phenomenon that exists to some extent in any country.

Now let's analyze the picture of officially registered unemployment in Armenia.

It should also be noted that the source of available information on unemployment is the data of the State Employment Agency of the RA Ministry of Labor and Social Affairs.

Let's start with the number of officially registered job seekers.

The number of job seekers in the period under review had the highest index in 2016. It was 95.8 thousand people. This represents an increase of 7.7 per cent over the previous year. At the same time,

the number of first-time job seekers also increased to 39.9 thousand. That is 135 more than in the previous year [1, p. 299].

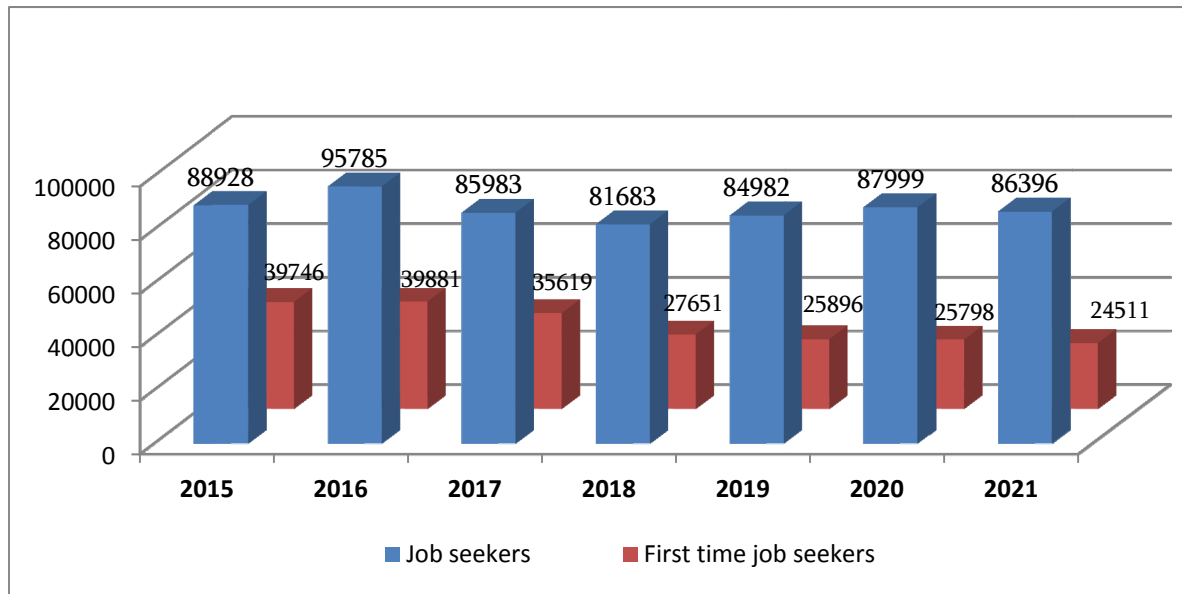

Diagram 1. *Number of job seekers, person*

In 2020 there was another increase. The number of job seekers increased by 3.6%, and the number of first-time job seekers decreased by 98. In 2021, both indicators showed a downward trend of 1.8 and 5.0 per cent, respectively.

In addition, we note that as of December 1, 2022, the number of job seekers registered in regional centers was 72.6 thousand. This was a decrease of 16.5% compared to the same period last year. Rural residents accounted for 42.2% of job seekers or 30.6 thousand. people, instead of 33.6 thousand last year [2]. On May 1, 2023, the number of job seekers was 64.8 thousand. This was a 19.4%

decrease compared to the same period. last year. Rural residents made 44.1% of job seekers or 28.6 thousand. people instead of 32.3 thousand. people last year [3].

As of December 1, 2022, there were 21.3 thousand first-time job-seekers in the territorial centres of the Unified Social Service. Of these, 36.2 per cent were young people. As of May 1, 2023, there were 19.7 thousand first-time job-seekers, of whom 36 per cent were young people.

Distribution of job seekers and those with jobs by marzes and c. Yerevan is presented in table 1.

Table 1. *Number of Job Seekers and Persons Placed to Job by RA Marzes and Yerevan city*

	Number of job seekers					Persons placed to job				
	2017	2018	2019	2020	2021	2017	2018	2019	2020	2021
Yerevan	13594	12443	12280	12427	10170	2486	3116	3233	2253	1941
Aragatsotn	4745	4297	4598	5053	5454	466	665	1004	569	641
Ararat	7409	7406	7991	8623	9513	680	982	985	755	888
Armavir	7380	7572	8381	8661	8511	556	800	1104	762	830
Gegharkunik	6317	5795	5981	6104	5858	460	576	832	520	748
Lori	9526	9496	10071	10112	9411	969	1082	1439	1069	902
Kotayk	10446	9357	9167	9321	9584	1146	1363	1232	1132	1223
Shirak	16017	15453	16097	17281	17335	920	1602	1806	1506	1345
Syunik	3586	3435	3342	3201	3353	593	705	772	569	619
Vayots Dzor	1681	1282	1379	1328	1541	383	313	369	273	379
Tavush	5282	5147	5695	5888	5665	595	761	737	701	601

The number of job seekers and those with jobs is large in Yerevan and Shirak. And the lowest

index was recorded in Vayots Dzor. [4, p. 108] However, if we compare these two indicators, we

will see that the difference between them is very big. Out of 10170 job seekers in Yerevan in 2021, only 1941 managed to get a job. This is quite a low figure. It turns out that only 19.1% were employed. At the same time, most of those who have a job in 2017-2021. had to the service sector.

As at 1 December 2022, 9,525 job-seekers (6,210 women, 2,419 young people, 213 disabled persons) were employed, including 2,689 persons on 1 May 2023. 3,210 applicants (women-1991, 940 young people and 63 disabled persons), including 1,150 through referrals.

Table 2. Number of Persons Placed to Job by Economic Activity

	2017	2018	2019	2020	2021
Total	9254	11966	13513	10109	10117
Agriculture	226	541	1550	475	845
Industry	1747	2277	2234	1756	1644
Costruction	401	497	549	544	545
Services	6880	8651	9180	7334	7083

The next indicator we should look at is the officially registered unemployed.

As of December 1, 2022, the number of unemployed was 49.6 thousand. This indicator decreased by 14% compared to the same period of

the previous year, and as of May 1, 2023. The number of unemployed was 46,1 thousand. This indicator decreased by 16.5% compared to the same period last year.

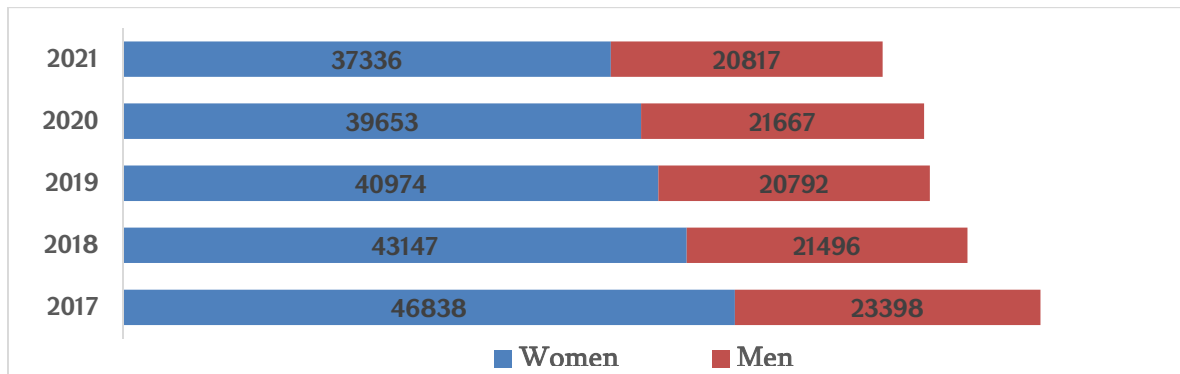

Diagram 2. Officially registered unemployed by gender, person

As we can see, since 2017, the number of officially registered unemployed women has been the predominant part. However, in parallel, it had a downward trend. In particular, the number of officially registered unemployed women decreased by 7.9% in 2018 compared to 2017, and by 5.8% in 2021 compared to 2020.

As of 1 December 2022, the number of unemployed women was 63.4 per cent of the number of unemployed. As of 1 May 2023, 62.3 per cent were unemployed, and in both periods the number of young people was 17.2 per cent and the number of unemployed persons with disabilities was 4.5 per cent. [5].

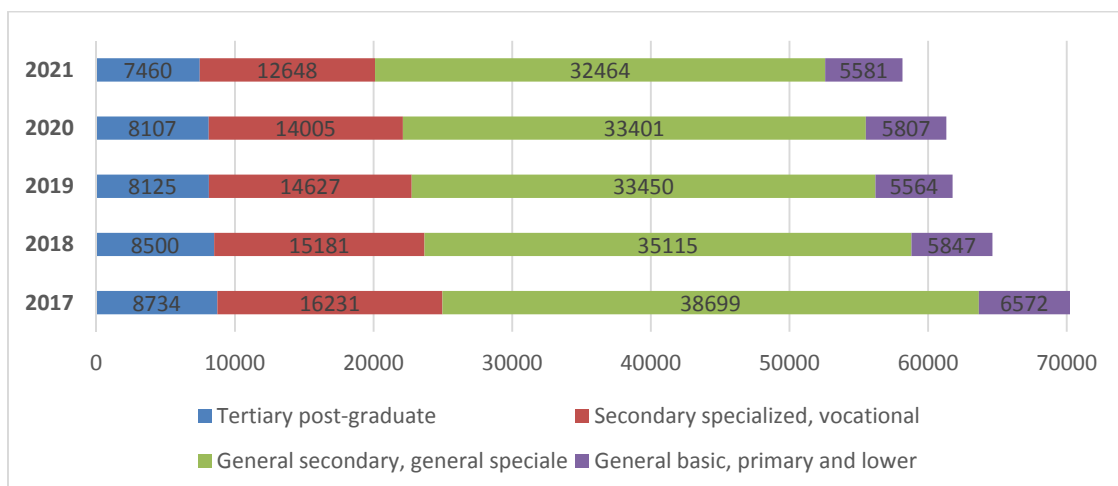

Diagram 3. Officially registered unemployed by educational level, person

It can be seen from the chart that the number of unemployed people with secondary general, special general educational level was high during the considered period. 2017-2021 the average for the total was 54.5%. [6].

As of 1 December 2022, 80.7 thousand applicants had received consultations in regional centres. As of May 1, 2023, 22.5 thousand applicants had received consultations on labour legislation, vocational guidance, employment programmes, job changes and other issues. The number of job seekers had increased.

As of 1 December 2022, the Regional Centres worked with 21,400 employers, from which 8,958 non-repeating vacancies were collected. Of these, 626 were newly established and 21 were newly established during the reporting month. As of 1 May 2023, the Regional Centres were working with 16,500 employers from whom 3,413 non-repeating vacancies had been collected. Of these, 301 are new workplaces.

In 2022, 19,356 unemployment statuses were terminated for various reasons. At the same time, the status of 4.4% was suspended for 2 times refusal of a suitable job offer, the status of 29.5% for failure to attend a suitable job at the invitation of regional centers or for inclusion in the state employment service. The program is 2 times for disrespectful reasons, 47.2% for employment and 18.9% for other reasons. And in 2023 from the beginning of the year the status of the unemployed was terminated for various reasons for 6,334 people. At the same time,

the status of 2.9% was suspended for refusal of a suitable job offer 2 times, the status of 32.2% for failure to attend a suitable job at the invitation of regional centers or for inclusion in the state employment program 2 times due to bad faith behavior. 50.7% employment and 14.2% other reasons.

So, we presented a picture of officially registered unemployment in the RA, which is almost three times different from the sample data. It should also be noted that the decrease in the number of officially registered unemployed persons is due to the suspension of unemployment benefits since 2014, and unemployed persons are offered mainly low-paid jobs that do not correspond to the professional opportunities of job seekers.

References

1. Labour Market in Armenia, 2022
2. The situation of the labor market of the Republic of Armenia as of December 1, 2022
3. The situation of the labor market of the Republic of Armenia as of May 1, 2023
4. Labour Market in Armenia, 2020
5. Official website of the Unified Social Service, Labor market situation in RA
6. Labour Market in Armenia, 2018

Сдана/Հանձնվել է՝ 21.07.2023

Рецензирована/Գրիխոսվել է՝ 09.08.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 16.08.2023

Նորարարությունների դերը կազմակերպության մրցակցային ռազմավարության մշակման գործընթացում: Նորարարական ռազմավարություններ

Սեդրակյան Ինգա Գ.

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
կառավարման ֆակուլտետի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

ingasedrakyany95@gmail.com

ՀՏԳ՝ 334; EDN: EEQTJI; JEL: O30, O31, O39, Q55

Հանգուցաբառեր՝ նորարարություն, նորարարական ռազմավարություններ,
նորարարական ներուժ, նորարարության պարբերաշրջան

Роль инноваций в процессе разработки конкурентной стратегии организации.

Инновационные стратегии

Седракян Инга Г.

Аспирант факультета управления

Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)

ingasedrakyany95@gmail.com

Аннотация. Успех в бизнесе – это получение конкурентного преимущества, а инновации – ключ к его достижению. Конкурентное преимущество зависит от того, есть ли у компании черта, которая отличает его от конкурентов и которую она может продвигать. Однако однократной инновации недостаточно, поскольку конкуренты всегда могут подражать инновациям или даже улучшить их. Инновационные стратегии – это общие инновационная деятельность и подробные направления для создания новых ценностей. Это набор правил и моделей поведения, направленных на содействие организационному росту и развитию.

Ключевые слова: инновация, инновационные стратегии, инновационный потенциал, жизненный цикл инноваций

The role of innovations in the process of developing a competitive strategy of organization.

Innovative strategies

Sedrakyany Inga G.

PhD. student at Armenian State University of Economics (Yerevan, RA)

ingasedrakyany95@gmail.com

Abstract. Success in business is about obtaining a competitive advantage, and innovation is the key to achieving it. Competitive success relies on a business having a point of difference that distinguishes it from competitors and that it can promote. Innovating once isn't enough, though, as your competitors can always imitate or even improve on your innovations. Innovation strategies are common innovation ambitions and detailed directions for generating new value in a business for which customers pay. It's a collection of rules and behaviours aimed at promoting organizational growth and development.

Keywords: innovation, innovation strategies, innovational potential, lifecycle of innovation.

Նորարարության և տեխնոլոգիական առաջընթացի վերջին զարգացումները տնտեսական զարգացման հիմնական շարժիչ ուժն են: Համաշխարհային տնտեսությունում ձևավորվում է հանրային հարստության ստեղծման սկզբունքներն նոր համակարգ՝ հիմնված կրթության, հետազոտությունների և նորարարությունների վրա: Հայտնի է, որ զարգացած երկրների ՀՆԱ-ի աճի 50-70 տոկոսը ապահովվում է նորագույն տեխնոլոգիաների, սարքավորումների, արտադրության կազմակերպման գործընթացում դրանց ներդրման միջոցով[8]: Արդյունքում ոչ միայն կատարելագործվում են արդեն գոյություն ունեցող ապրանքներն ու ծառայությունները, այլև ձևավորվում են

տնտեսության նոր ոլորտներ, վերափոխվում և զարգանում են նաև գոյություն ունեցող ճյուղերը: Բնականաբար, տեխնոլոգիական նորամուծությունները չեն կիրառվում տնտեսության բոլոր ճյուղերում միաժամանակ, ինչը գործնականում անհնար է: Առաջատար ճյուղերից մեկում կամ մի քանիստում առաջացող տեխնոլոգիական փոփոխությունների պահանջարկը իր հետևից բերում է նոր փոփոխությունների՝ արդեն տնտեսության այլ ճյուղերում: Նորամուծությունների ներդրման գործընթացը անցնում է երկու՝ ստեղծման և զարգացման փուլ: Առաջին անգամ իննովացիայի եզրույթը գիտական գործածության մեջ ներդնելով Յ. Շումպետերը առանձնացրել է արդեն դասական

դարձած հետևյալ «5 տիպային փոփոխությունները» [1].

1. Շուկայում նոր ապրանքի ներդրում, որին սպառողը դեռ ծանոթ չէ, կամ առկա ապրանքների որակական փոփոխություն

2. Արտադրության նոր մեթոդների ներդրում, որը կարող է հիմնված լինել գիտական հայտնագործությունների կամ առկա ապրանքի կամ կոմերցիոն կիրառման նոր եղանակների վրա.

3.Նոր շուկայի ձևավորում կամ կապույտ օվկիանոսի ռազմավարություն[2]

4.Հումքի և ռեսուրսների նոր աղբյուրների ձեռքբերում

5.Կազմակերպության կառուցվածքի փոփոխություններ՝ հիմնված նորարարությունների ներդրման վրա:

Առանձնացվում են կազմակերպության ինովացիոն գործընթացների վրա ազդող ներքին և արտաքին գործոնները, որոնցից հատկապես կարևոր են.

Աղյուսակ1. Իննովացիոն գործընթացի վրա ազդող արտաքին գործոնները [3, էջ 93]

Քաղաքական-իրավական գործոններ	• Ինովացիոն գործունեության պետական կարգավորման ձևերն ու մեթոդները • Արդյունաբերության առանձին ճյուղերի և գործունեության ոլորտների պետական աջակցության քաղաքականություն • Բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների պատրաստման պետական քաղաքականություն • Նորարարության ոլորտում օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման և պաշտպանության քաղաքականություն • Պետական իշխանության կայունություն • Քաղաքական ռիսկերի մակարդակ • Արտաքին տնտեսական քաղաքականություն
Տնտեսական գործոններ	• Տնտեսական ինտեգրացիա • Ազգային արժույթի կայունություն • Ներդրումների կառուցվածք և ծավալ • Գնողունակության • Հարկային համակարգ • Վարկերի տոկոսադրույքների մակարդակը և դինամիկան • Բանկային համակարգի կայունություն • Տնտեսական աճի տեմպ
Գիտատեխնիկական գործոններ	• Հիմնարար հետազոտությունների ֆինանսավորում • Նորարարությունների հասանելություն արտադրողների լայն շրջանակի համար • Լիցենզավորում և արտոնագրում • Գործարար նորարարությունների խրախուսման համակարգ • Բարձր տեխնոլոգիաներով կամ նորարարական գործունեությամբ զբաղվող կազմակերպությունների մասնաբաժինը ընդհանուր շուկայում

Բացի աղյուսակում նշված գործոններից, կազմակերպության նորարարական գործունեության վրա իրենց ազդեցությունն ունեն նաև սոցիալական, մշակութային, կազմակերպական, մարդկային ռեսուրսների, կառավարչական և այլ խումբ գործոններ ևս: Կախված միկրո և մակրոմիջավայրի պայմաններից՝ կազմակերպությունը կարող է առաջնորդվել նորարարության՝ ստորև ներկայացված ռազմավարություններով:

Ադապտիվ ռազմավարության էությունը մասնակի, ոչ հիմնարար փոփոխությունների

իրականացումն է, որը թույլ է տալիս բարելավել նախկինում ստեղծված արտադրանքն ու տեխնոլոգիական գործընթացները: Այս դեպքում նորարարությունները դիտվում են որպես արտաքին միջավայրի փոփոխություններին հարկադիր արձագանքման ձև, որը նպաստում է շուկայական դիրքի պահպանմանը: Առանձնացվում են ադապտիվ ռազմավարության հետևյալ տեսակները.

Պաշտպանողական ռազմավարություն, որի նպատակն է հակազդել մրցակիցներին՝ ներթափանցելով շուկա համանման կամ նոր

ապրանքներով: Կախված շուկայական դիրքից և կազմակերպության հնարավորություններից՝ այս ռազմավարությունը կարող է մշակվել երկու հիմնական ուղղություններով՝ կա՛մ շուկայում ստեղծելով այնպիսի պայմաններ, որոնք ընդունելի չեն մրցակիցների համար և կարող են դուրս մղել նրանց մրցապայքարից, կա՛մ արտադրության վերապրոֆիլավորում՝ պահպանելով շուկայում զբաղեցրած դիրքը: Պաշտպանական ռազմավարությունը բնութագրվում է ռիսկի ցածր մակարդակով: Այս ռազմավարությունն օգտագործվում է այն ձեռնարկությունների կողմից, որոնք ունեն բարձր շահութաբերություն և ամուր դիրք արտադրության և մարքեթինգի ուղղությամբ, սակայն զիջում են մրցակիցներին նորարարությունների, հետազոտությունների կիրառելիությամբ:

Նորարարական *խիտացիայի ռազմավարությունը* ենթադրում է, որ արտադրողը հենվում է մրցակիցների նորարարությունների վրա՝ կրկնօրինակելով դրանք: Ռազմավարությունը բավականին արդյունավետ է նրանց համար, ովքեր ունեն անհրաժեշտ արտադրական և ռեսուրսային բազա, ինչը թույլ է տալիս զանգվածային արտադրություն և կրկնօրինակված արտադրանքի ներդրում այն շուկաներում, որոնք դեռ չեն գրավվել հիմնական մշակողի կողմից: Շատ հաճախ, այս կազմակերպությունները առաջատար դիրք են զբաղեցնում իրենց շուկաներում՝ գերազանցելով սկզբնական նորարարին: Procter&Gamble-ի (P&G) բաց նորարարությունների պարադիգմը այս ռազմավարության վառ օրինակ է: 2000 թվականից ընկերությունը որդեգրել է «Connect and develop» հայեցակարգը, որի էությունը միայն ընկերության ներսում մշակված նորամուծություններից անցումն է արտաքին միջավայրից դրանց մոտ 50 տոկոս փոխառմանը[6]:

Հարձակման կամ գրոհի ռազմավարությունը բնութագրվում է բարձր ռիսկով և բարձր «հետգնմամբ», եթե նորարարությունը հաջողում է շուկայում: Այս ռազմավարությանը որպես կանոն, դիմում են կամ խոշոր ընկերություններն ու շուկայի առաջատարները, կամ փոքր ձեռնարկությունները, որոնց գոյատևումն ու աճը ուղղակիորեն կախված են այդ նախագծի իրականացումից: Ռազմավարությունը բնութագրվում է տեխնոլոգիական առաջընթացով և շուկայական փոփոխություններին արագ արձագանքելու անհրաժեշտությամբ: Կան մի քանի հարձակողական ռազմավարություններ.

Նոր շուկայի ստեղծում. նոր գաղափարի հիման վրա արտադրվում է եզակի արդյունք, իսկ ընթացիկ հետազոտություններն ուղղված են մենաշնորհային դիրքի զբաղեցմանը: Մյուս տեսակի հարձակողական ինովացիոն ռազմավարությունը ենթադրում է շուկայում արդեն իսկ գործող ապրանքի ձևավորում՝ դրա տեխնիկական և գործառնական պարամետրերի փոփոխմամբ (օրինակ էներգախնայող լամպերի արտադրությունը):

Կլանման ռազմավարությունը ենթադրում է այլ կազմակերպությունների կողմից ստեղծված նորարարությունների օգտագործում: Փոքր և միջին ձեռնարկությունները ստիպված են լինում իրենց նորարարությունը վաճառել խոշոր կազմակերպություններին՝ չունենալով գիտական հետազոտությունների կամ դրանց առևտրայնացման համար բավարար ռեսուրսներ: Միաժամանակ, սեփական նորարարության համար լիցենզիայի վաճառքը կարող է դառնալ արդյունավետ ռազմավարություն: Սա հատկապես վերաբերում է փոքր նորարարական կազմակերպություններին, որոնք այլ պայմաններում կարող են չունենալ հաջողության հասնելու հնարավորություն:

Ռազմավարության ընտրությունը նորարարության կառավարման գործընթացի վճռորոշ բաղադրիչն է: Շուկայական տնտեսության պայմաններում բավարար չէ պահանջված արտադրանք ունենալը. կազմակերպությունը պետք է հետևի տեխնոլոգիական առաջընթացին և ապահովի նոր տեխնիկա-տեխնոլոգիական լուծումներ մրցապայքարում դիմադրելու համար: Նորարարությունը խթանելու համար կարևոր է հստակ ձևակերպված ռազմավարությունը, որի ընտրությունը կախված է հետևյալ գործոններից[4].

- 1) արտադրության գիտատեխնիկական մակարդակը
- 2) կազմակերպության շուկայական ռազմավարությունը
- 3) արտադրանքի նորացման տեմպերը
- 5) անձնակազմի որակավորման մակարդակը
- 6) կապիտալի օգտագործման չափն ու արդյունավետությունը
- 7) կազմակերպության ֆինանսատնտեսական վիճակը

Կազմակերպությունը ընտրում է զարգացման այս կամ այն ռազմավարությունը՝ ելնելով իր նպատակներից:

Աղյուսակ 2 Նորարարական ռազմավարության ընտրության «Ճյուղայի գրավչություն-կազմակերպության ներուժ» մատրիցան

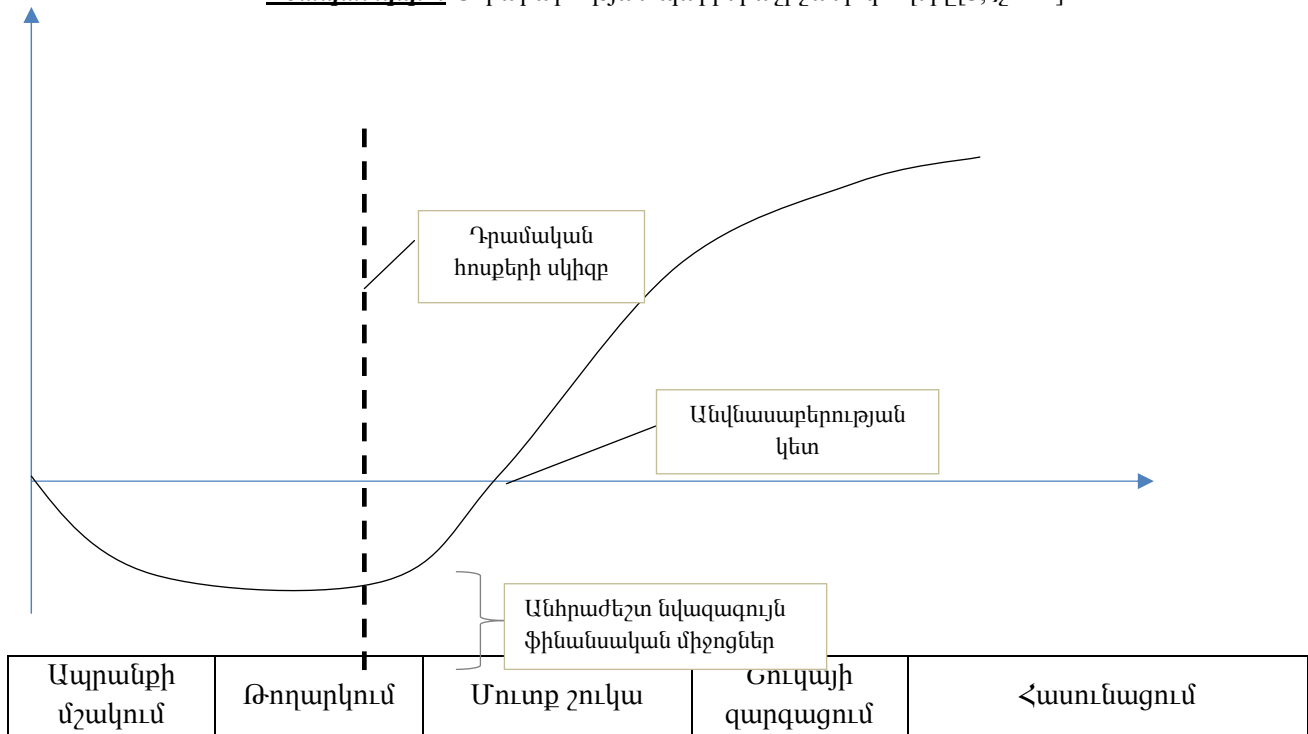
Ճյուղի ինովացիոն գրավչություն	Բարձր	Շուկայի խորշերի զբաղեցման ռազմավարություն	Պաշտպանողական ռազմավարություն՝ ուղղված մրցակցության դիմակայությանը	Հարձակման կամ գրոհի ռազմավարություն՝ ուղղված ակտիվ ԳՀՓԿԱ իրագործմանը
	Միջին	Իմիտացիոն ռազմավարություն	Ավանդական ռազմավարություն՝ ներդրումների կենտրոնացում այն նորարարական ուղղություններում, որտեղ առկա է հարաբերականորեն ցածր ռիսկ	Ներդրումներ առավել գրավիչ և նորարարական ուղղություններում, պորտֆելի վերանայում և ռացիոնալացում
	Ցածր	Կախյալ ռազմավարություն՝ հիմնված առաջատարների արտադրանքի և տեխնոլոգիայի զարգացման վրա:	Մրցակցային դիրքի պահպանում Գործունեության ամենաշահավետի ուղղությունների համար և դրանց արդիականացում	Ավանդական ռազմավարություն՝ դիրքի պահպանում առավել շահութաբեր ուղղություններում
		Ցածր	Միջին	Բարձր
	Կազմակերպության ինովացիոն ներուժ			

Նորարարական ներուժը կազմակերպության կարողությունն ու պատրաստակամությունն է արդյունավետ նորարարական գործունեություն իրականացնելու համար: Եթե այն բարձր է, ապա, որպես կանոն, կազմակերպությունն ունի մեծ նորարարական նախագծեր իրականացնելու հնարավորություն: Ցածր նորարարական ներուժ ունեցող կազմակերպությունները կարող են կիրառել իմիտացիոն կամ կախյալ ռազմավարություն, քանի որ կախված են շուկայի ավելի խոշոր խաղացողներից: Միջին պոտենցիալ ունեցող կազմակերպությունները ներդրումներ են կատարում համեմատաբար ցածր ռիսկայնությամբ և միջին շահութաբերության սեգմենտներում: Ցածր նորարարական գրավչություն ունեցող ճյուղերը իրենց պայմաններ են թելադրում գործող կազմակերպություններին: Արդյունքում, ցածր ներուժ ունեցող կազմակերպությունները նման շուկաներում կամ պետք է օգտագործեն կախյալ ռազմավարություն, կամ հեռանան շուկայից: Միջին ներուժ ունեցող կազմակերպությունները

կարող են կիրառել ավանդական կամ սպասման ռազմավարությունը, որն ուղղված է արտաքին միջավայրի անորոշության պայմաններում ռիսկերի հնարավորինս կրճատմանը: Բարձր ներուժ ունեցող կազմակերպությունները կիրառում են ավանդական ռազմավարությունը, որպեսզի պահպանեն դիրքը առավել շահավետ հատվածներում: Միջին գրավչությամբ նորարարական միջավայրում գտնվող կազմակերպությունների համար արդյունավետ է արտադրանքի որակական հատկանիշների բարելավումը և ներդրումների կատարումը առավել գրավիչ շուկայական սեգմենտներում:

Գործնականում, կախված արտաքին և ներքին միջավայրի պայմաններից, կազմակերպությունները կիրառում են նորարարական ռազմավարության ընտրության բազմաթիվ մեթոդներ՝ հիմնված ապրանքների և շուկայի կենսապարբերաշրջանի փուլերի, տեխնոլոգիական և շուկայական դիրքավորման և այլ նշանակալի գործոնների վրա[7]:

Գծապատկեր 1. Նորարարության պարբերաշրջանի փուլերը [5, էջ 211]

Հորիզոնական առանցքի վրա նորարարության մշակման և ներդրման ժամանակահատվածն է, ուղղահայացի վրա՝ դրամական հոսքերը: Սկսած նորարարության մշակումից մինչև առևտրայնացման փուլ կազմակերպության համար վճարող նշանակություն ունի ֆինանսական ռազմավարությունը: Ծիշտ մշակված ֆինանսական ռազմավարությունը, որը ենթադրում է ֆինանսավորման օպտիմալ աղբյուրների ընտրություն պարբերաշրջանի յուրաքանչյուր փուլում, նշանակալիորեն մեծացնում է դրա հաջողության հավանականությունը: Որպես պարբերաշրջանի փուլերի տարանջատման չափանիշ ընդունվում են դրամական հոսքերն ու դրանց դինամիկան, ընդ որում յուրաքանչյուր փուլում փոփոխվում է անհրաժեշտ ֆինանսական ռեսուրսների ծավալը: Չնայած այն հանգամանքին, որ մշակման փուլում կատարվում են մեծ ներդրումներ՝ նորարարության ստեղծման, առաջին գործուն նմուշի պատրաստման համար, այնուհանդերձ օպերացիոն գործունեություն դեռևս չի ծավալվում, արդյունքում՝ չի ձևավորվում դրամական միջոցների ներհոսք: Խոշոր ընկերությունները կարող են շահագրգռված լինել համագործակցությամբ, երբ, օրինակ, սկսնակ ընկերության կողմից մշակվող նորարարական տեխնոլոգիան հանգեցնում է խոշոր ընկերության համար նոր արտադրանքի ստեղծմանը, նոր շուկաներ դուրս գալուն կամ թույլ է տալիս հասնել ծախսերի նշանակալի կրճատման: Ռազմավարական գործընկերությունը կարող է իրականացվել

տարբեր եղանակներով, օրինակ խոշոր ընկերության կողմից սկսնակ կազմակերպության բաժնետոմսերի ձեռքբերմամբ կամ մեկ այլ տարածված մոդելով՝ JDA (Joint Development Agreement): Այս դեպքում խոշոր ընկերության կողմից ֆինանսական միջոցներ են տրամադրվում գործընկեր կազմակերպությանը՝ նրա կողմից ստեղծված տեխնոլոգիան օգտագործելու կամ ապրանքը գնելու բացառիկ իրավունքի դիմաց:

Եզրակացություն: Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ նորարարությունների ու տեխնոլոգիական զարգացման շնորհիվ համաշխարհային տնտեսությունը անցում է կատարել զարգացման նոր, ավելի բարձր և բարդ մակարդակի: Նորարարական գործընթացները ձևավորվում են գիտության առանձին ճյուղերում և շարունակվում ծառայությունների, արտադրության ոլորտներում՝ առաջացնելով աննախադեպ փոփոխություններ: Նորարարությունների կիրառումը այլևս ցանկալի կամ լրացուցիչ պայման չէ, այլ օբյեկտիվ անհրաժեշտություն՝ շուկայում գոյատևելու, մրցունակության և շարունակական ու կայուն զարգացման համար: Պետք է ընդգծել, որ նոր ապրանքի մշակումը կապված է մեծ ռիսկի հետ: Ըստ էության ապրանքի նորույթի և ռիսկի միջև կապն ուղիղ համեմատական է. որքան խորն է նորույթի աստիճանը, այնքան բարձր է դրա մշակման ու ներդրման հետ կապված ռիսկը: Սովորաբար, անկախ ընկերությունների չափերից, նրանց փորձառությունից ու մարքեթինգային գործ-

ընթացների արդյունավետությունից՝ նորարարական գործընթացում անհաջողությունները գերազանցում են հաջողություններին: Բազմաթիվ փաստեր վկայում են, որ լայն սպառման ապրանքների նորությունների 90 տոկոսից ավելին անհաջողության են մատնվում: Շուկայի տարողության և իրացման պոտենցիալի գերազնահատումը, պատրաստի արտադրանքի կառուցվածքային թերությունները, ապրանքի անհաջող դիրքավորումը, սխալ կամ անկատար մարքեթինգային ռազմավարությունը, գնային քաղաքականությունը, նորության արագ և դյուրին կրկնօրինակումը, ապրանքի անհաջող բաշխումը, արտադրության իրական ծախսերի՝ հաշվարկայինից բարձր լինելը, ֆինանսական միջոցների սահմանափակությունը այն հիմնական խնդիրներն են, որոնք դառնում են նորարարության անհաջողության պատճառ: Այս համատեքստում անժխտելի է ճիշտ ռազմավարության ընտրության և իրագործման կարևորությունն ու վճռորոշ դերը կազմակերպության արդյունավետ գործունեության ապահովման համար:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Perihan H. K.** «Joseph A. Schumpeter's Perspective On Innovation», International Journal of Economics, Commerce and Management, United Kingdom, 2015
2. **W. Chan Kim, R. Mauborgne**, Blue Ocean Strategy: How to Create Uncontested Market Space and Make Competition Irrelevant, 2005
3. **Батьковский М. А., Кравчук П. В., Стяжкин А. Н.** Основные показатели оценки качества инновационного развития предприятий радио-электронной промышленности // Экономические исследования и разработки. 2019. № 1. Ёջ 93–100.
4. **Вашенко В. П.**, «О концептуальных основах инновационной практики. Инвестиции в Приволжском Федеральном округе» - 2008.
5. **Ивашенко Н. П.**, «Экономика инноваций» учебное пособие, МГУ, 2016г., Ёջ211
6. <https://innovationmanagement.se/2009/05/28/connect-develop-with-procter-a-gamble/>
7. http://bizlog.ru/lib/b6/3_4.htm
8. <https://www.uschamberfoundation.org/enterprisingstates/assets/files/Executive-Summary-OL.pdf>

Տժանա/Հանձնվել է՝ 01.06.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 09.06.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 12.06.2023

Առողջապահության ոլորտում վճարման մեթոդների տիպարանությունը՝ որպես բժշկական ծառայությունների գների վրա ազդող գործոն

Աղաջանյան Սուսաննա Ս.

ՀՊՏՀ Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների ամբիոնի ավագ դասախոս,
տ.գ.թ. (Երևան, ՀՀ)

susy_agadjanyan@yahoo.com

Բադալյան Մերի Վ.

ՀՊՏՀ Հաշվապահական հաշվառում և Առևտրի ֆակուլտետի դեկան,
Բիզնես վարչարարություն ամբիոնի դոցենտ, տ.գ.թ. (Երևան, ՀՀ)

badalyanmeri.asue@gmail.com

Վարդանյան Տաթևիկ Գ.

ՀՊՏՀ Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների ամբիոնի դասախոս,
տ.գ.թ. (Երևան, ՀՀ)

tatev.vardanyan@outlook.com

Միքայելյան Տիգրան Մ.

ՀՊՏՀ «Միջազգային տնտեսագիտություն» մասնագիտությամբ
ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

tmikayelyan.rm@gmail.com

Այվազյան Աննա Ա.

ՀՊՏՀ «Տնտեսության, նրա ոլորտների տնտեսագիտություն և կառավարում»
մասնագիտությամբ ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

anna_ayvazyan96@mail.ru

Արշակյան Անի Հ.

ՀՊՏՀ «Բիզնեսի կազմակերպում» մասնագիտությամբ
ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

arshakyanani96@gmail.com

ՀՏԴ՝ 338; EDN: HZVBHQ; JEL: D40, D49, I10, I11, I19, L11

DOI: 10.58587/18292437-2023.4-133;

Հանգուցաբառեր՝ գնագոյացում, մատակարարին վճարման համակարգ, բժշկական ծառայություններ, գներ, դրույքաչափ:

Типология способов оплаты в сфере здравоохранения как фактор, влияющий на стоимость медицинских услуг

Агаджанян Сусанна С.

к.э.н., ассистент кафедры Международных экономических отношений,
Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)

susy_agadjanyan@yahoo.com

Бадалян Мэри В.

к.э.н., доцент кафедры Делового администрирования,
декан факультета Бухгалтерского учета и аудита,
Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)

badalyanmeri.asue@gmail.com

Варданян Татевик Г.

к.э.н., преподаватель кафедры Международных экономических отношений,
Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)

tatev.vardanyan@outlook.com

Микаелян Тигран С.

аспирант кафедры Международных экономических отношений,
Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)

tmikayelyan.rm@gmail.com

Айвазян Анна А.

аспирант кафедры Менеджмента

Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)
anna_ayvazyan96@mail.ru
Аршакян Ани А.
аспирант кафедры Бизнес администрации,
Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)
arshakyanani96@gmail.com

Аннотация. Достижение всеобщего охвата услугами здравоохранения подразумевает, что все страны стремятся расширить или обеспечить охват, справляясь с технологическими достижениями, старением населения и растущими ожиданиями в отношении качественного медицинского обслуживания. Рост расходов на здравоохранение оказывает давление на политиков. Правительства часто обращаются к частному сектору для обеспечения устойчивости, оптимального использования ресурсов и расширения выбора медицинской помощи. При этом лица, ответственные за разработку политики, сталкиваются с проблемой обеспечения ресурсов и повышения эффективности, решения проблем рыночного сбоя и справедливости, связанных с частным финансированием здравоохранения. В условиях роста затрат на здравоохранение все большее значение приобретают не только объем возмещаемых услуг, но и подходы и условия оплаты поставщикам медицинских услуг. С этой целью во многих странах внедряются новые подходы к финансированию, организации и оказанию медицинской помощи. Понимание методов ценообразования становится еще более важным, поскольку системы быстро меняются с учетом увеличения потребления ресурсов и потребностей пациентов. Чтобы привести платежи в соответствие с затратами, страны меняют способы оплаты поставщиков услуг, переходя от платежей, предусмотренных бюджетом, к методам оплаты за услуги, посуточно, на основе диагноза и т. д.

Ключевые слова: ценообразование, система оплаты провайдера, медицинские услуги, цены, тариф

Provider payment methods typology in the health care sector as a factor influencing the cost of medical services

Aghajanyan Susanna S.

PhD in Economics, Associate Professor at the Chair of International Economic Relations,
Armenian State University of Economics (Yerevan, RA)
susy_agadjanyan@yahoo.com

Badalyan Mary V.

PhD in Economics, Associate Professor at the Chair of Business Administration,
Dean of the Faculty of Accounting and Audit,
Armenian State University of Economics (Yerevan, RA)
badalyanmeri.asue@gmail.com

Vardanyan Tatevik G.

PhD in Economics, Lecturer at the Chair of International Economic Relations,
Armenian State University of Economics (Yerevan, RA)
tatev.vardanyan@outlook.com

Mikayelyan Tigran S.

PhD Student at the Chair of International Economic Relations,
Armenian State University of Economics (Yerevan, RA)
tmikayelyan.rm@gmail.com

Ayvazyan Anna A.

PhD Student at the Chair of Management,
Armenian State University of Economics (Yerevan, RA)
anna_ayvazyan96@mail.ru

Arshakyan Ani H.

PhD Student at the Chair of Business Administration,
Armenian State University of Economics (Yerevan, RA)
arshakyanani96@gmail.com

Abstract. Achieving universal health coverage implies that all countries strive to expand or ensure coverage, coping with technological advances, aging populations, and growing expectations for quality medical care. The increase in healthcare costs is putting pressure on politicians. Governments often turn to the private sector to ensure sustainability, optimal use of resources, and expanding the choice of medical care. At the same time, the persons responsible for policy development are faced with the problem of providing resources and increasing efficiency, solving the problems of market failure and equity related to private financing of health care. In the conditions of growth of health care costs, not only the volume of reimbursed services, but also the approaches and terms of payment to medical service providers are becoming more and more important. For this purpose, many countries are introducing new approaches to financing,

organizing and providing medical care. Understanding pricing methods becomes even more important as systems change rapidly with increased resource consumption and patient needs. In order to bring payments in line with costs, countries change the payment methods of service providers, moving from payments provided by the budget to payment methods for services, per day, on the diagnosis based groups, etc.

Keywords: pricing, provider payment system, medical services, prices, tariff

Առողջապահության, այդ թվում բժշկական ծառայությունների շուկայի արագընթաց զարգացման պայմաններում չափազանց կարևորվում է բժշկական ծառայությունների շուկայում գնագոյացման կառուցակարգերի մշակման հարցը: Բժշկական ծառայությունների շուկայի արդյունավետության բարձրացման կարևորագույն խնդիրներից մեկը բժշկական ծառայությունների գնագոյացման համակարգի մշակումն ու պահպանումն է, քանի որ առողջապահական համակարգում ներկայումս գործող պարզունակ հաշվարկային համակարգը թույլ չի տալիս բժշկական հաստատություններին որոշել ծախսերի իրական կառուցվածքը, ինչպես նաև օբյեկտիվորեն հիմնավորել առողջապահական հաստատությունների իրական ծախսերը բուժօգնություն տրամադրելիս: Հետևաբար, բժշկական ծառայությունների արժեքը հաշվարկելու մեթոդների ընտրությունն ու կիրառումը, մատուցվող ծառայությունների շուկայական գների ձևավորումը թե՛ պետական և թե՛ մասնավոր առողջապահական հատվածում հանդիսանում են բժշկական ծառայությունների շուկայի զարգացման հրատապ խնդիրներից: Որակյալ օգնություն տրամադրելու գործընթացում կարևոր դերակատարում ունի բժշկական ծառայությունների մատուցման դիմաց մատակարարին վճարման վճարման մեթոդների ընտրությունը, պայմանագրերը, ինչպես նաև այս գործընթացների մշտադիտարկումը: Մատակարարներին վճարման համակարգերը ձևավորվում են առանձին երկրի համատեքստում՝ հաշվի առնելով առողջապահական համակարգի կարողությունները և նպատակները, առողջապահության ֆինանսավորման ճարտարապետությունը, հանրային ֆինանսների կառավարման համակարգերը և առողջապահական տեղեկատվական համակարգերի զարգացման ընթացիկ փուլը: Երկրի համատեքստում մեկը մյուսին լրացնող վճարման եղանակների ընտրությունը, դրանց գործառնություններն ու նախագծումը և իրագործման մեխանիզմների ներդրումը կարևոր են առողջապահական համակարգի նպատակներին հասնելու համար:

Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ հատկապես զարգացած երկրները առողջապահական համակարգերում գնագոյացման տարբեր մոդելների համակցություններ են իրականացնում՝ հնարավորություն տալով հասարակությանը ընտրելու իրենց համար առավել շահավետ

տարբերակը, իսկ մյուս կողմից առողջապահության ծառայությունների մատուցման ոլորտում պահպանելով մրցակցային դաշտն ու զարգացման հնարավորությունները:

Առողջապահությունում վճարման համակարգը սահմանվում է որպես բժշկական ծառայությունների մատակարարին վճարման եղանակ, որը համակցում է պայմանագրերի կնքման գործընթացը, հաշվետվողականության մեխանիզմները և կառավարման տեղեկատվական համակարգերը: Մատակարարի վճարման եղանակը կարող է սահմանվել ավելի նեղ՝ որպես առողջապահական ծառայությունների վճարողից մատակարարներին միջոցները փոխանցելու մեխանիզմ [9]:

Մատակարարին վճարման համակարգը մշակելիս երկրները կանգնում են մարտահրավերի առջև, թե ինչպես հաշվարկել ծախսային հենքը, որի հիման վրա կսահմանվեն տարբեր ծառայությունների և ծառայությունների փաթեթների դիմաց վճարման դրույքաչափերը: Շատ երկրներ գտնում են, որ ֆինանսավորման գործող համակարգերն չունեն լավ մշակված գնագոյացման մեթոդաբանություն: Վճարման դրույքաչափերը կախված են մի շարք գործոններից, բայց դրանք, ի վերջո, քաղաքական որոշում են: Վճարման դրույքաչափերի սահմանման վրա ազդում են չորս գործոններ՝ քաղաքականության նպատակները, հասանելի ռեսուրսները, ծառայությունների մատուցման ծախսերը և մատակարարների հետ բանակցությունները¹:

Առողջապահությունում առանձնացնում են վճարման մեթոդների երեք հիմնական հարթություն՝ միավորը կամ գործողությունը, որի համար սահմանվում է գինը (վճարումների հիմքը), ընտրված միավորի արժեքը, վարչական և տնտեսական գործընթացները, որով այդ գնի մակարդակը որոշվում է [14]: Այս ցուցանիշներից յուրաքանչյուրը կարևոր է, քանի որ հնարավորություն է տալիս հավասարակշռել հիվանդների, բժշկական ծառայությունների մատակարարների, վճարողների շահերը և ֆինանսական ռիսկերը:

Մատակարարին վճարման համակարգը ստեղծում է տնտեսական խթաններ, որոնք ազդում են մատակարարի որոշումների վրա, թե ինչ ծառայություններ են նրանք մատուցում, ինչ ռեսուրսներ են կիրառում (անձնակազմ, դեղամիջոցներ, սարքավորումներ): Խթանները

¹ Process by which price is determined [21].

կարող են ուղղորդել մատակարարի վարքագիծը առողջապահական համակարգի նպատակներին հասնելու համար՝ բարելավելով խնամքի որակը, ընդլայնելով առաջնահերթ ծառայությունների հասանելիությունը, հիվանդներին արագ արձագանքումը, ռեսուրսների ավելի արդյունավետ օգտագործումը և այլն: Հետևաբար, քաղաքականություն մշակողները պետք է բարելավեն մատակարարին վճարման համակարգերը և սահմանեն վճարման այնպիսի դրույքաչափեր, որ ստեղծվեն խթաններ առողջապահական համակարգի հիմնական նպատակներին հասնելու համար:

Վճարման համակարգի որոշիչ տարրն է վճարման միավորի ընտրությունը: Բժշկական ծառայությունների գնագոյացումը իրականաց-

վում է բժշկական ծառայության մեկ միավորի համար (հոսպիտալացման 1 դեպք, 1 խորհրդատվություն, 1 բուժման օր, 1 շտապ օգնության կանչ, անհետաձգելի բուժօգնության տրամադրման 1 դեպք և այլն) կամ հիվանդությունների խմբում ընդգրկված մեկ բժշկական ծառայության համար, կամ մեկ շնչի ֆինանսավորման նորմատիվի հիման վրա: Սրան գուգահեռ սահմանվում են վճարման երեք այլընտրանքային միավորներ, որոնք օգնում են դասակարգել վճարման համակարգերը՝ ժամանակի վրա հիմնված, ծառայության վրա հիմնված և բնակչության վրա հիմնված [7]:

Առանձնացնենք առողջապահական համակարգերում վճարման ավանդական եղանակները.

Աղյուսակ 1. Առողջապահական համակարգերում վճարման ավանդական եղանակները[4]

Վճարման մեթոդը	Բնութագիրը	Հաստատությունը
Ծառայությունների դիմաց վճար FFS	Գործունեության վրա հիմնված հետահայաց վճարում՝ առանձին ծառայությունների հաշվարկ	Վճարման գերակշռող եղանակը ընդհանուր բժիշկների և ամբուլատոր մասնագետների ծառայությունների համար
Վճարում յուրաքանչյուր դեպքի համար (ախտորոշման հետ կապված խմբեր) DRG	Գործունեության վրա հիմնված վճարում մեկ հիվանդի համար՝ ըստ հիվանդի ախտորոշման և ռեսուրսների օգտագործման	Հիվանդանոցային ստացիոնար դեպքերում վճարումներ երկրները
Վճարում մեկ շնչի համար capitation	Միանվագ վճարում գրանցված հիվանդի համար, որն ընդգրկվում է մի շաբաթ ծառայություններ	Ընդհանուր բժիշկների վճարման եղանակը մի շաբաթ երկրներում
Գլոբալ բյուջե	Միանվագ վճարում, որը ներառում է մի շաբաթ ծառայություններ անկախ դրանց տրամադրման իրական ծավալից	Վճարումների եղանակ մի շաբաթ երկրների պետական բժշկական հաստատություններում

Անկախ վճարման միավորից մատակարարները ձգտում են ավելացնելու միավորների քանակը, ինչի արդյունքում նվազում է մեկ միավորի արժեքը՝ ապահովելով լրացուցիչ շահույթ: Այսպես, ծառայության դիմաց վճարման եղանակը (fee for service) ավելացնում է մատուցվող ծառայությունների քանակը: Մեկ շնչի հաշվով վճարման մեթոդը (capitation method) ավելի շատ հիվանդներ գրանցելու խթաններ է ստեղծում: Մեկ օրվա դիմաց

վճարումների դեպքում բժշկական հաստատությանն յուրաքանչյուր օրվա համար վճարվում է ֆիքսված գումար, որոշ երկրներում մեկ օրվա դիմաց վճարումները կարող են ճշգրտվել, օրինակ, դեպքերի թվով: Երբ վճարումները կատարվում են՝ ըստ ախտորոշումների, այս դեպքում կիրառվում է ծախսերի մասին տեղեկատվությունը՝ սահմանելու որոշակի կշիռներ բուժման միջին ծախսերի համար:

Աղյուսակ 2. Մատակարարի վճարման եղանակները, խթանները և կիրառման դեպքերը [8]

Վճարման մեթոդը	Բնութագիրը	Խթանները	Կիրառման դեպքերը
Հոդվածային բյուջե	Մատակարարները ստանում են ֆիքսված գումար որոշակի ժամանակահատվածի համար՝ ծախսերը ծածկելու համար (օրինակ՝ անձնակազմ, դեղեր, կոմունալ ծառայություններ):	Ծառայությունների անբավարար տրամադրում, ուղղորդումների ավելացում, մնացած բոլոր միջոցների ծախսում մինչև բյուջետային տարվա վերջ: Արդյունավետությունը բարելավելու համար խթանների բացակայություն:	Գնորդի և մատակարարների կառավարման կարողությունները թույլ են, ծախսերի վերահսկողությունը առաջնահերթություն է:
Գլոբալ բյուջե	Մատակարարները ստանում են ֆիքսված գումար որոշակի ժամանակահատվածի համար՝ ծածկելու համախառն ծախսերը՝ ծառայությունների համաձայնեցված փաթեթ տրամադրելու համար: Բյուջեն ճկուն է և կապված չէ հոդվածների հետ:	Գլոբալ բյուջեները ձևավորվում են ռեսուրսների ծախսերի վրա, ավելացնում են ուղղորդումները, ռեսուրսների ծախսերը:	Գնորդի և մատակարարների կառավարման կարողությունները նվազագույն են կամ չափավոր: Մատակարարների միջև մրցակցությունը հնարավոր չէ կամ նպատակահարմար չէ: Ծախսերի վերահսկումը առաջնահերթություն է:
Ֆիքսված գումար	Հիվանդանոցներին վճարվում է օրական ֆիքսված գումար յուրաքանչյուր ընդունվող հիվանդի համար: Վճարները կարող են տարբերակվել՝ կախված բաժանմունքից, հիվանդից, կլինիկական բնութագրերից կամ այլ գործոններից:	Ավելացնել մահճակալային քնելու օրերի քանակը (կարող է հանգեցնել ավելորդ ընդունելությունների) և հիվանդանոցում գտնվելու տևողությունը:	Գնորդի և մատակարարի կառավարման կարողությունները չափավոր են: Արդյունավետության բարձրացումը և մահճակալների զբաղվածության ապահովումը առաջնահերթություններ են: Ծախսերի վերահսկումը չափավոր առաջնահերթություն է:
Ախտորոշման հետ կապված խմբերի վճար	Հիվանդանոցներին վճարվում է ֆիքսված գումար յուրաքանչյուր ընդունելության կամ դուրսգրման համար՝ կախված հիվանդի և կլինիկական բնութագրերից, որոնք կարող է ներառել բաժանմունք, ախտորոշում և այլն:	Ընդունելությունների ավելացում (այդ թվում՝ չափազանց բարձր մակարդակների): Նվազեցնում է ծախսերը յուրաքանչյուր դեպքի համար, ինչը կարող է բարելավել արդյունավետությունը: Իրականացվում է ծառայությունների բաժանում (օրինակ, նախնական ընդունելության թեստավորման միջոցով): Նվազեցնում է հիվանդանոցում գտնվելու	Գնորդի կառավարման կարողությունները միջինից առաջադեմ են: Առկա է հիվանդանոցի ավելցուկային հզորություն և/կամ օգտագործում: Արդյունավետության բարձրացումը առաջնահերթություն է: Ծախսերի վերահսկումը չափավոր առաջնահերթություն է:

		տնտեսությունը; Վերականգնողական խնամքը տեղափոխվում է ամբուլատոր միջավայր:	
Ծառայության համար վճար	Մատակարարները վճարվում են յուրաքանչյուր մատուցվող ծառայության համար: Յուրաքանչյուր ծառայության կամ ծառայությունների խմբի համար վճարները նախապես ամրագրված են:	Ավելացնում է ծառայությունների քանակը, այդ թվում անհրաժեշտ մակարդակից բարձր	Արտադրողականության բարձրացումը, ծառայությունների մատակարարումը և հասանելիությունը առաջնահերթություններ են. Անհրաժեշտություն կա պահպանել կամ ներգրավել ավելի շատ մատակարարների. Ծախսերի վերահսկումը ցածր առաջնահերթություն է
Մեկ շնչի հաշվով վճար	Մատակարարներին նախապես վճարվում է ֆիքսված գումար՝ յուրաքանչյուր գրանցված հիվանդի մատուցելու ծառայությունների սահմանված փաթեթ որոշակի ժամանակահատվածում:	Բարձրացնում է ռեսուրսների ներգրավման արդյունավետությունը, ավելացնում է գրանցված հիվանդների թիվը, հանգեցնում է ծառայությունների թերմատակարարման, փորձում է ներգրավել հարաբերականորեն առողջ հիվանդների:	Գնորդի կառավարման կարողությունները միջինից առաջադեմ են. Առաջնային խնամքի և հավասարության ամրապնդումը նպատակներ են. Ծախսերի վերահսկումը առաջնահերթություն է. Հնարավոր է ընտրություն և մրցակցություն:

Առողջապահության քաղաքականության նպատակներին հասնելու, որակի և արդյունավետության բարձրացման տեսանկյունից վերոգրյալ մեթոդներից յուրաքանչյուրն ունի իր ուժեղ և թույլ կողմերը.

- FFS վճարումները սովորաբար խթանում են մատակարարներին ակտիվացնելու իրենց կլինիկական գործունեությունը, որն ուղեկցվում է նաև համապատասխան ծախսերի աճով:

- Մեկ շնչի հաշվով վճարումների դեպքում ծախսերը ավելի լավ են վերահսկվում, բայց կարող են խրախուսել մատակարարներին մատուցել

- Գլոբալ կամ համախառն բյուջեները նույնպես վերահսկում են ընդհանուր ծախսերը, բայց կարող են առաջացնել մատչելիության և սպասման խնդիրներ:

- DRG վճարումները կենտրոնանում են տեխնիկական արդյունավետության վրա՝ ավելի լավ օգտագործելու հասանելի ռեսուրսները և նվազեցնելու բուժման միջին տնտեսությունը, բայց միևնույն ժամանակ խրախուսում են հիվանդանոցներին ավելացնելու հիվանդների թիվը:

Առողջապահական ծառայությունների ոլորտում գնագոյացման համակարգերը կախված են առողջապահական համակարգերի հիմնական հատկանիշներից, որոնք զգալիորեն տարբերվում են առանձին երկրներում՝ կախված այդ երկրների մի շարք սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական ցուցանիշներից, որդեգրած քաղաքականությունների ուղղություններից և այլն:

Առաջնային խնամքի ծառայությունների ձեռք բերման ամենաընդհանուր միջոցը մեկ շնչի հաշվով վճարումներն են կամ ծառայության դիմաց վճարը, իսկ ամբուլատոր ծառայությունների ձեռք բերման համար հիմնականում կիրառվում է ծառայության վճար: Ծառայության վճարների ցանկերը կիրառվում են Ֆրանսիայում, Ճապոնիայում, Ավստրալիայում, ԱՄՆ-ում և այլն: Գերմանիայում բժիշկները ստանում են յուրաքանչյուր հիվանդի համար վճար: ԱՄՆ-ում և Գերմանիայում, ծառայությունների գները կարող են տարբերվել նաև՝ ըստ վճարողի կամ շրջանի: Ծառայությունների վճարի մեխանիզմի թերությունները շտկելու համար կարող են կիրառվել համակցված մեխանիզմներ: Այսպես,

ծառայությունների վճարը կարող է գուցակցվել արդյունքների վրա հիմնված ֆինանսավորման հետ (P4P), ինչպես օրինակ Ֆրանսիայում և Կորեայում, կամ մեկ շնչի հաշվով վճարման հետ, ինչպես Ավստրալիայում, Ֆրանսիայում և Անգոլայում: Շատ երկրներում պետական հիվանդանոցներում ստացիոնար բուժման

համար վճարման եղանակները կիրառում են ախտորոշման հետ կապված վճարներ, ինչը պահանջում է դասակարգել առողջապահական ծառայությունները և հիվանդությունների դեպքերը ըստ բարդության և դրանց համար համապատասխան գներ սահմանել:

Աղյուսակ 3. Սուր ստացիոնար հիվանդանոցային ծառայությունների համար վճարման գերակշռող բազան՝ ըստ մատակարարի տեսակի [3]

Երկիր	Պետական հիվանդանոց	Մասնավոր շահույթ հետապնդող
Ավստրալիա	Ախտորոշմամբ սահմանվող վճար (DRG)	Պրոցեդուրա/ծառայություն
Անգոլիա	Ախտորոշմամբ սահմանվող վճար	Պրոցեդուրա/ծառայություն
Ֆրանսիա	Ախտորոշմամբ սահմանվող վճար, գործունեության արդյունքների վրա հիմնված վճար (P4P)	DRG, P4
Գերմանիա	DRG	DRG
Ճապոնիա	Օրեկան՝ կշռված ըստ դեպքի (ոչ սուր), ախտորոշման պրոցեդուրաների համադրություն (սուր), ծառայությունների դիմաց վճար հիվանդանոցներում (FFS)	Օրեկան՝ կշռված ըստ դեպքի (ոչ սուր), ախտորոշման պրոցեդուրաների համադրություն (սուր), ծառայությունների դիմաց վճար հիվանդանոցներում (FFS)
Մալազիա	Ընդհանուր բյուջե	FFS
Կորեա	FFS	FFS

Վրաստանում 2022 թ. գործում է բժշկական ծառայությունների գնագոյացման նոր համակարգ, որը հաշվարկվելու է ախտորոշման հետ կապված խմբերի հիման վրա, այսինքն այս կամ այն բժշկական ծառայության գինը որոշվելու է հիվանդի այս կամ այն ախտորոշիչ խմբին պատկանելիությամբ: Սա նշանակում է, որ բուժման յուրաքանչյուր դեպքի համար պետությունը բժշկական հաստատությանը վճարում է գումար՝ ելնելով կոնկրետ ախտորոշման ստանդարտ դեպքի համար սահմանված ծախսերից [22]: Որոշ ծառայությունների մասով այս մեթոդը չի կիրառվում, մասնավորապես քիմիաթերապիա, պլանային և անհետաձգելի ամբուլատոր օգնություն և այլն:

Բելառուսում վճարովի բժշկական ծառայությունների սակագները սահմանվում են ելնելով դրանց տրամադրման վրա ծախսվող ժամանակի նորմերից: Ծախսերի տրամադրման սահմանային նորմատիվը, որը կարող է

ընդգրկվել բժշկական ծառայության գնի մեջ սահմանվում է պլանային ինքնարժեքի նկատմամբ 30%-ի չափով [19]:

Ռեսուրսների առավել արդյունավետ օգտագործումն ապահովելու համար բազմաթիվ երկրներում կիրառվում է DRG վճարման համակարգը, որից բացառվում են DRG-ի վրա հիմնված վճարումներ որոշ տարրեր, որոնք այնուհետև փոխհատուցվում են լրացուցիչ վճարման մեխանիզմների միջոցով: Բացառման ամենատարածված մեխանիզմը վճարման ճշգրտման գործակցի կիրառումն է [5]: Սովորաբար երկար մնալու գործակիցները ճշգրտվում են որոշակի շեմերի կիրառմամբ, օրինակ հիվանդանոցում մնալու միջին տևողությանն ավելացվում է կրկնակի ստանդարտ շեդումը և այլն [15]: Որոշ երկրներում կիրառվում են նաև կարճաժամկետ մնալու գործակիցներ, որի դեպքում բժշկական հաստատությունը ամբողջությամբ չի ստանում DRG-ի ամբողջ գումարը:

Աղյուսակ 4. DRG-ի կիրառման մոտեցումները մի շարք երկրներում [11]

Երկիր	Ովքեր են վճարում DRG-ի համար	Ներդրման տարեթիվը	DRG-ի կիրառվող տարբերակը	Բյուջետային սահմանափակում
Խորվաթիա	Վճարների վրա հիմնված սոցիալական առողջ-	2002 թ.՝ սահմանափակ ախտորոշումներ	Մինչև 2006 թ. ինքնուրույն մշակված	Խիստ բյուջետային սահմանափակում յուրաքանչյուր

	ջության ապահովագրություն	2005 թ.՝ ընդլայնում մինչև 118 ախտորոշում 2006 թ.՝ AR-DRG ներդնում 4 պիլոտային հիվանդանոցներում 2007-2009 թթ. AR-DRG ամբողջական ներդնում	2006թ. հետո՝ AR-DRGs ¹	հիվանդանոցի համար
Էստոնիա	Վճարների վրա հիմնված սոցիալական առողջության ապահովագրություն	2003 թ. ներդնում որպես կողավորման գործիք 2004 թ. կիրառում որպես վճարման եղանակ	NordDRG ²	Մինչև 2006 թ.՝ խիստ բյուջետային սահմանափակում 2006 թ.-ից փափուկ բյուջետային սահմանափակում, որը հենվում է դեպքերի վրա: Առողջության ապահովագրության հիմնադրամի միջոցները սահմանափակ են:
Հունգարիա	Վճարների վրա հիմնված սոցիալական առողջության ապահովագրություն	1987 թ. պիլոտային տարբերակ 1993 թ. ազգային	Ինքնուրույն մշակված, հենվում է HFCADRG ³ -ի վրա	Խիստ բյուջետային սահմանափակում, ծավալային պայմանագրեր նվազող ծավալներով
Ղրղստան	Վճարների վրա հիմնված սոցիալական առողջության ապահովագրություն	1997 թ. ներդնում 2001 թ. բոլոր հիվանդանոցների ընդգրկում սխեմայում 2003 թ. զգալի փոփոխություններ	AR-DRG	Խիստ բյուջետային սահմանափակում
Լեհաստան	Վճարների վրա հիմնված սոցիալական առողջության ապահովագրություն	2008 թ. պիլոտային 2009 թ. կիրառում որպես վճարման եղանակ	HRG	չկա

¹ Ախտորոշման հետ կապված ավստրալիական ճշգրտված խմբեր [23]:

² NordDRG DRG-ի համակարգ է, որը HCFA-DRG տարբերակը՝ օգտագործելով ICD-10-ի և NCSP-ի վրա հիմնված սահմանումները [24]:

³ HFCADRG ախտորոշման խմբեր, որոնք հենվում են Health Care Financing Administration-ի վրա [25]:

DRG-ի վրա հիմնված վճարումների համակարգերը ևս տարբերվում են թե ըստ ֆինանսավորման, թե ծախսերի ներառման մոտեցումների: DRG-ն՝ որպես վճարման եղանակ օգտագործելու համար պետք է մշակվի ծախսերի կշիռը յուրաքանչյուր DRG-ի համար: Ծախսերի կշիռը որոշում է, թե որքան է վճարվում մեկ DRG-ի համար: Ծախսերի կշիռները հաշվարկելու երեք մոտեցում կա, որոնք կարող են նաև համակցվել, նախ կարելի է

օգտագործել առկա վճարների (կամ սակագների) տվյալները, կատարել ծախսերի մասնագիտացված ուսումնասիրություններ կամ վերցնել ծախսերի կշիռներ այլ երկրներից: Մեփական ծախսերի կշիռները կարող են նաև համեմատվել այլ երկրների կշիռների հետ՝ օգնելու գնահատել դրանց համապատասխանությունը (օրինակ, Թաիլանդը համեմատել է իր ծախսերի կշիռները Ուելսի և Միջազգային DRG-ների հետ [10]:

Աղյուսակ 5. DRG-ի վրա հիմնված վճարային համակարգերում ներառվող ծախսերի շրջանակը [13]

	DRG-ի և վճարման այլ եղանակի համակցում	DRG խմբեր	Ծախսեր, որոնք ներառվում են DRG փոխհատուցման մեջ	Գործակիցներ
Դանիա	DRGs (≈80%), բյուջե (≈20%)	743	Վճարումը ծածկում է բոլոր հիվանդանոցային ծախսերը բացի կրթության, հետազոտությունների, ամրոտիզացիոն հատկացումների և կապիտալ ծախսերի	Հիվանդանոցում մնալու տևողությունը (LOS)
Անգլիա	DRGs (≈63%), բյուջե	2516	Սակագինը ներառում է բոլոր գործառնական, աշխատավարձի և կապիտալ ծախսերը, բայց չի ներառում կրթության և հետազոտությունների վրա կատարվող ծախսերը	LOS
Էստոնիա	DRGs (70%), FFS (30%)	800	Սակագինը ներառում է բոլոր գործառնական, աշխատավարձի և կապիտալ ծախսերը, բայց չի ներառում կրթության և հետազոտությունների վրա կատարվող ծախսերը	Ծախսեր (բարձր և ցածր ծախսերի գործակիցներ)
Ֆրանսիա	DRGs (≈63%), բյուջե, FFS (in private hospitals)	2300	Սակագինը ներառում է բոլոր ծախսերը, բացի կրթության և հետազոտությունների վրա կատարվող ծախսերից, ինչպես նաև չեն փոխհատուցվում բժիշկներին վճարվող գումարները մասնավոր շահույթ հետապնդող հաստատություններում	LOS
Գերմանիա	DRGs (≈71%), բյուջե, FFS	1255	Փոխհատուցվում են բոլոր ծախսերը բացառությամբ ենթակառուցվածքում և կրթություն/հետազոտությունում կատարվող ներդրումներից	LOS

Հարկ է նշել, որ DRG վճարումների դեպքում գրեթե բոլոր երկրները չեն ներառում որոշակի խմբերի հիվանդանոցային, որոշակի խմբի ծառայություններ կամ որոշակի հիվանդանոցներ, բաժանմունքներ և այլն: Այս դեպքերում կարող են կիրառվել համակցված մեխանիզմներ փոխհատուցելու դուրս մնացած ծառայությունները և այլն:

Նշենք, նաև որ երկրների մակարդակում գոյություն ունեն նաև հատուկ մոտեցումներ բժշկական առանձին ոլորտների հետ կապված,

որի շրջանակներում վճարում են փոփոխական, մասնագիտացված և ցածր ծավալի խնամքի համար: Բուժման որոշ ոլորտներ, ինչպիսիք են օրգանների փոխպատվաստումը և քաղցկեղի որոշ բուժումները, բացառված են բոլոր DRG համակարգերից, մինչդեռ մասնագիտացված մանկաբուժական կամ դիալիզի ծառայությունները, բացառված են DRG համակարգերից շատերից, իսկ, օրինակ, ինտենսիվ խնամքը կամ ծանր այրվածքները բացառված են ընդամենը մի քանի DRG համակարգերից:

Աղյուսակ 6. DRG համակարգերից բացառվող կլինիկական դեպքեր [13]

Ոլորտը	Կիրառվող բացառության տեսակը			
	Հիվանդների խմբեր	Ծառայություններ	Հիվանդանոցներ	Այլ
Օնկոլոգիա	Անգլիա (ոսկրածուծի փոխպատվաստում), Էստոնիա (քիմիաթերապիա), Գերմանի (ոսկրածուծի փոխպատվաստում)	Estonia, England, France, Germany (քաղցկեղի թանկ դեղորայք)	ԱՄՆ (քաղցկեղի որոշ հիվանդանոցներ)	Դանիա (ենթաստամոքսային գեղձի քաղցկեղի բուժում)
Մասնագիտացված մանկաբուժություն	Գերմանիա (նեյրոմանկաբուժություն), Անգլիա (մանկաբուժական ինտենսիվ խնամք)	Ֆրանսիա (մանկաբուժական ինտենսիվ խնամք)	Գերմանիա (մանկական ռևմատոլոգիա),	Դանիա (մանկաբուժական ինտենսիվ խնամք),
Ծանր այրվածքներ	Անգլիա, Գերմանիա	-	Գերմանիա	Դանիա
Նյարդաբանություն	Գերմանիա (Պարկինսոնի հիվանդության մոլտիմոդալ, համալիր բուժում)	Էստոնիա (կենսաբանական թերապիա բազմակի սկլերոզի դեմ)	Գերմանիա (բազմակի սկլերոզ)	Անգլիա (որոշ մասնագիտացված ծառայություններ)
Դիալիզ	Անգլիա (հիվանդանոցային հեմոդիալիզ կամ ֆիլտրացիա)	Ֆրանսիա, Գերմանիա (դիալիզ)	-	Դանիա (որովայնային դիալիզ),

Եզրակացություն

Շուկայական տնտեսության զարգացման ներկայիս մակարդակը հանգեցրել է նրան, որ ծառայությունների ոլորտում գնագոյացման մեխանիզմները բարդ, բազմակողմ համակարգեր են, որտեղ կան ազատության որոշակի սահմաններ և խաղի կանոններ: Շուկայական սակագների ձևավորման գործընթացի վրա ազդում են տարբեր գործոններ: Որոշ դեպքերում այս գործոնները նվազեցնում են ձեռնարկությունների ազատությունը գնագոյացման ռազմավարության մեջ, իսկ մյուս դեպքում ընդլայնում են դրանք: Ծառայությունների շուկայում անհրաժեշտ է առանձնացնել գնագոյացման վրա ազդող գործոնների երեք խումբ՝ ելնելով դրանց ազդեցության միջավայրից:

Վերջերս որոշ առողջապահական համակարգեր ձեռնամուխ են եղել ավելի նորարարական փոփոխությունների՝ նպատակ ունենալով հասնելու ժամանակակից առողջապահական քաղաքականության նպատակներին, բարելավելու մատուցվող ծառայությունների որակը և հասնելու արդյունավետության: Կարելի է դիտարկել վճարումների երեք հստակ միտում լրացուցիչ վճարումներ (Add-on payments),

համալիր վճարումներ խնամքի առանձին դրվագների կամ քրոնիկ հիվանդությունների դեպքում (Bundled payments) և բնակչության վրա հիմնված վճարումներ (Population-based payment): Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նորարարական քաղաքականությունները տարբերվում են ընդգրկվող ծառայությունների լայն շրջանակով՝ առաջնային խնամքից մինչև երկրորդական խնամք և այլն: Այս նորամուծություններից շատերը դրական ազդեցություն ունեն նախատեսված քաղաքականության նպատակների վրա՝ առաջացնելով կամ որակի բարելավում, կամ խնայողություններ կամ երկուսն էլ: Հաջողության հիմնական գործոնները ներառում են սակագների սահմանման և հստակեցման չափանիշների թափանցիկությունը, թիրախային հիվանդների նույնականացումը և այլն:

Այնուամենայնիվ, կան մարտահրավերներ, ներառյալ նախագծման բարդությունը, վճարային քաղաքականության իրագործման, վարչական բեռի խնդիրները, ինչպես նաև ֆինանսական ռիսկերը: Ինչպես տեսանք, մատակարարներին վճարելու ընդհանուր եղանակները բազմաթիվ են և երբեմն հակասում են

առողջապահական համակարգի ներկայիս առաջնահերթություններին՝ պայմանավորված առողջապահական բարդ կարիքներ ունեցող հիվանդներին անխափան, բարձրորակ օգնություն տրամադրելու անհրաժեշտությամբ՝ սակավ ռեսուրսների համատեքստում:

Չնայած առողջապահական համակարգերի կազմակերպումը տարբերվում է ըստ երկրների և տարածաշրջանների՝ առողջապահական ծառայությունների մատուցման գնագոյացման գործում բացի ինքնարժեքի ծախսերի հաշվառումից, կարևոր դերակատարում ունի բժշկական ծառայությունների մատակարարին վճարման մեթոդի ընտրությունը: Հետևաբար, քաղաքականություն մշակողները պետք է բարելավեն մատակարարին վճարման համակարգերը և սահմանեն վճարման այնպիսի դրույթաչափեր, որ ստեղծվեն խթաններ առողջապահական համակարգի հիմնական նպատակներին հասնելու համար:

Վճարման բոլոր մեթոդներն ունեն ուժեղ և թույլ կողմեր, և թե ինչպես են դրանք ազդում առողջապահական ծառայություններ մատուցողների վարքագծի վրա, կախված է նրանց գործառնական նախագծման առանձնահատկություններից և, շատ կարևոր է, թե ինչպես են նրանք փոխազդում առողջապահական ընդհանուր նպատակների հետ ձևավորման հետ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Towse A., Liggett S. B.**, Value-Based Pricing and Reimbursement in Personalized Healthcare: Introduction to the Basic Health Economics, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5618156/>
2. **Barber SL, Kumar A, Roubal T, Colombo F, Lorenzoni L.** Harnessing the private health sector by using prices as a policy instrument: Lessons learned from South Africa. *Health Policy*; 2018.122(5):558-64.
3. **Barber SL, Lorenzoni L, Ong P.** Price setting and price regulation in health care: lessons for advancing Universal Health Coverage. Geneva: World Health Organization, Organisation for Economic Co-operation and Development; 2019. Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO.
4. **Charlesworth, A., Davies, A., & Dixon, J.** (2012). *Reforming payment for health care in Europe to achieve better value*. London: Nuffield Trust.
5. **Cots F, Chiarello P, Salvador X, Castells X, Quentin W.** DRG-based hospital payment: intended and unintended consequences. In: *Diagnosis-Related Groups in Europe: Moving Towards Transparency, Efficiency and Quality in Hospitals*. Open University Press; 2011. p. 75-92.
6. **Health Organization, Organisation for Economic Co-operation and Development;** 2019. Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO.
7. **Jegers Marc, Katrien Kesteloot, Diana De Graeve, and Willem Giles.** (2002). "A Typology for Provider Payment Systems in Health Care." *Health Policy* 60 (3): 255-73.
8. **Langenbrunner JC, Cashin CS, O'Dougherty S.,** editors. *Designing and implementing health care provider payment systems: how-to manuals*. Washington, DC: World Bank; 2009
9. **Langenbrunner, John C., Cheryl Cashin, and Sheila O'Dougherty (eds).** 2009. *How-To Manuals: Designing and Implementing Health Care Provider Payment Systems*. Washington, DC: World Bank.
10. **Mathauer, I., Wittenbecher, F., & World Health Organization.** (2012). *DRG-based payments systems in low-and middle-income countries: Implementation experiences and challenges* (No. HSS/HSF/DP. E. 10.2). World Health Organization.
11. **Mathauer, I., & Wittenbecher, F.** (2013). Hospital payment systems based on diagnosis-related groups: experiences in low-and middle-income countries. *Bulletin of the World Health Organization*, 91, 746-756A.
12. **Özaltın, A., and C. Cashin, eds.** *Costing of Health Services for Provider Payment: A Practical Manual Based on Country Costing Challenges, Trade-offs, and Solutions*. Joint Learning Network for Universal Health Coverage, 2014.
13. **Quentin W, Stephani V, Berenson RA, et al.** How Denmark, England, Estonia, France, Germany, and the USA pay for variable, specialized and low volume care: a cross-country comparison of inpatient payment systems. *Int J Health Policy Manag.* 2022;11(12):2940-2950. doi:10.34172/ijhpm.2022.6536
14. **Reinhardt UE.** The many different prices paid to providers and the flawed theory of cost shifting: is it time for a more rational all-payer system? *Health Affairs.* 2011; 30(11): 2125-33.
15. **Schreyögg J, Stargardt T, Tiemann O, Busse R.** Methods to determine reimbursement rates for diagnosis related groups (DRG): a comparison of nine European countries. *Health Care Manag Sci.* 2006;9(3):215-223. doi: 10.1007/s10729-006-9040-1
16. **Srivastava, D., Mueller, M., & Hewlett, E.** (2016). *Better ways to pay for health care*. OECD. 2016.
17. **Thomson, S., Cylus, J., & Evetovits, T.** (2019). *Can people afford to pay for health care? New evidence on financial protection in Europe*. World Health Organization. Regional Office for Europe.
18. **Федяев Д. В., Лазарева М. Л., и др.** Методология анализа системы оплаты медицинской помощи на региональном уровне в рамках модели клинко-статистических групп. *Профилактическая медицина.* 2018; 21(6):5-11. <https://doi.org/10.17116/profmed2018210615>
19. **Ценообразование на медуслуги: предельные нормативы и надбавки.** <https://www.gb.by/novosti/ekonomika/tsenobrazovanie-na-meduslugi-predelnye>

20. https://extranet.who.int/kobe_centre/sites/default/files/pdf/1_1_Chapter%201_Why%20is%20pricing%20important.pdf
21. https://extranet.who.int/kobe_centre/sites/default/files/pdf/1_4_Chapter%204_Process%20by%20which%20price%20is%20determined.pdf
22. <https://www.newsgeorgia.ge/v-gruzii-vvodjat-novuju-sistemu-cenoobrazovanija-dlja-medicinskih-uslug/>
23. <https://www.aihw.gov.au/reports/hospitals/ar-drg-data-cubes/contents/data-cubes>
24. <https://nordcase.org/products/>
25. <https://fischer-zim.ch/textk-pcs-en/t-B2-drg-fam-HCFA-en-0801.htm>

Сдана/Հանձնվել է՝ 12.08.2023
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 23.08.2023
Принята/Ընդունվել է՝ 30.08.2023

Assessing the Impact of Trade Policy on the Macroeconomic System of the RA Using the IS-LM-BP Model

Matevosyan Diana S.

PhD student of Chair of International Economic Relations

Armenian State University of Economics (Yerevan, RA)

diana.matevosyan34@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1219-7176

UDC: 338.2; EDN: IVXZPY; JEL: C51, E12, F41, F43;

DOI: 10.58587/18292437-2023.4-145

Keywords: Republic of Armenia, macroeconomic modeling, trade policy, IS-LM-BP model, scenario analysis

Оценка влияния торговой политики на макроэкономическую систему РА с использованием модели IS-LM-BP

Матевосян Диана С.

Аспирантка кафедры Международных Экономических Отношений

Армянского Государственного Экономического Университета (Ереван, РА)

diana.matevosyan34@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1219-7176

Аннотация: В данной статье использовалась модель IS-LM-BP для оценки влияния торговой политики на экономику Республики Армения с использованием данных за период 2000-2022 годов. Модель объединила внутренние и внешние факторы, отражая взаимосвязь между производством, процентными ставками и обменными курсами. С помощью корреляционно-регрессионного анализа были исследованы связи между ключевыми экономическими переменными и оценены коэффициенты модели. Равновесные значения эндогенных переменных определены путем аналитического решения системы.

Далее были смоделированы сценарии для оценки последствий изменений торговой политики. Результаты показали важность таких факторов, как соотношение потребления и доходов, чувствительность спроса денег к процентным ставкам и динамика обменных курсов. В целом, результаты исследования проливают свет на сложные взаимосвязи между торговой политикой и макроэкономическими показателями Республики Армения, способствуя пониманию того, как корректировка торговой политики может повлиять на ключевые показатели экономики. Данное исследование направлено на предоставление ценной информации лицам, принимающим политические решения, и для дальнейших исследований в этой области.

Ключевые слова: Республика Армения, макроэкономическое моделирование, торговая политика, модель IS-LM-BP, сценарный анализ.

ՀՀ մակրոտնտեսական համակարգի վրա առևտրային քաղաքականության ազդեցության գնահատումը IS-LM-BP մոդելով

Մաթևոսյան Դիանա Ս.

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան

Միջազգային տնտեսական հարաբերություններ ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

diana.matevosyan34@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1219-7176

Ամփոփագիր. Այս հոդվածը օգտագործել է IS-LM-BP մոդելը՝ Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության վրա առևտրային քաղաքականության ազդեցությունը գնահատելու համար՝ օգտագործելով 2000-2022 թվականների տվյալները: Մոդելը միավորում է ներքին և արտաքին գործոնները՝ արտացոլելով արտադրության, տոկոսադրույքների և փոխարժեքի փոխհարաբերությունները: Կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծության միջոցով ուսումնասիրվել են հիմնական տնտեսական փոփոխականների միջև կապերը և գնահատվել մոդելի գործակիցները: Էնդոգեն փոփոխականների հավասարակշռության արժեքները որոշվել են՝ համակարգը անալիտիկ եղանակով լուծելով:

Հաջորդ քայլով իրականացվել է սցենարային վերլուծություն՝ գնահատելու առևտրային քաղաքականության փոփոխությունների ազդեցությունը: Արդյունքները ցույց են տվել այնպիսի գործոնների կարևորությունը, ինչպիսիք են սպառման և եկամտի հարաբերակցությունը, փողի պահանջարկի զգայունությունը տոկոսադրույքների նկատմամբ և փոխարժեքների դինամիկան: Ընդհանուր առմամբ, ուսումնասիրության արդյունքները լույս են սփռում ՀՀ առևտրային քաղաքականության և մակրոտնտեսական ցուցանիշների միջև բարդ փոխհարաբերությունների վրա՝ նպաստելով հասկանալուն, թե ինչպես կարող են առևտրային քաղաքակա-

նության ճշգրտումները ազդել հիմնական տնտեսական ցուցանիշների վրա: Այս ուսումնասիրությունը նպատակ ունի արժեքավոր տեղեկատվություն տրամադրել քաղաքական որոշումներ կայացնողներին և այս ոլորտում հետագա հետազոտությունների համար:

Հանգուցաբառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, մակրոտնտեսական մոդելավորում, առևտրային քաղաքականություն, IS-LM-BP մոդել, սցենարային վերլուծություն

1. Introduction

The scarcity of research focused on macroeconomic modeling in the Republic of Armenia (RA) poses a significant challenge. This article endeavours to address some of the empirical gaps in the analysis of the RA's macroeconomic system and to assess the impact of trade policy on this system by delineating its cascading effects.

The main goal of the study is to provide a comprehensive analysis of the impact of trade policy on the Republic of Armenia's macroeconomic framework. This entails examining various economic indicators, their interrelationships, and how they respond to changes in trade policy. The IS-LM-BP model, which integrates domestic and external factors, serves as a valuable tool for capturing these intricate dynamics. Through the utilization of empirical data spanning over two decades, the study aims to contribute valuable insights into the complex interplay between trade policy adjustments and the broader economy.

The statistical data utilized for this study are drawn from the databases of the National Statistical Committee of RA (armstat) [17], the Central Bank of RA (CBA) [2], and the World Bank [20], covering an annual timeframe. The article employs a range of statistical methodologies, including time series dynamics indicators, correlation-regression analysis, model residual analysis, forecast correction techniques, scenario analysis, and simulation of behavioural patterns in the indicator system. The equilibrium values of endogenous variables are determined through the analytical solution of the IS-LM-BP model. This analytical approach allows for a deeper understanding of the economy's response to changes in trade policy. Additionally, scenario analysis and simulation are conducted to explore the potential effects of different trade policy adjustments on key economic indicators. This forward-looking perspective is vital for policy-makers and researchers seeking to anticipate the potential outcomes of various policy decisions.

2. Literature review

At the foundation of the modern macroeconomic model of a country lies John M. Keynes (1936) [9], who introduced the concept of aggregate demand and demonstrated that a country's income cannot be uniquely determined solely by the production function (aggregate supply). Moreover, in the short term, it is influenced by demand factors.

This concept found its mathematical expression and extension in the IS-LM model (Hicks, 1937, pp. 147-159) [5]. The IS model describes the market for goods and services, i.e., the real sector, while the LM model pertains to the monetary market. In both markets, the variables determined by the models are income and interest rates. The IS-LM model originally depicted a closed economy, an isolated "in a vacuum" nation that had no interactions with neighbouring nations. However, in practice, this isolation is unrealistic. The model was subsequently refined by incorporating relationships with the "external world," accounting for trade and financial interactions with the rest of the globe (Mundell, 1960, 1961, 1964, 2001; Fleming, 1962, 1971) [3; 4; 12-15]. This expansion of the IS-LM model is referred to as the Mundell-Fleming model (IS-LM-BP). This model, with integrated modifications, remains relevant and popular today.

For instance, Hsing (2006, 2019, 2020) [6-8] has dedicated numerous works to evaluating the applicability of the Mundell-Fleming model across various countries and regions. In each study, he assesses the validity of the Mundell-Fleming model and consistently concludes its adequacy. Wong raises a pertinent question in his article: whether the Mundell-Fleming model is suitable for modeling the Chinese economy (Wang et al., 2019, pp. 11-28) [18]. Specifically, the linkage between interest rates and short-term capital account (BOP, cash-flow account) is examined. The authors deduce that adjusting interest rates alone during specific periods is insufficient; it necessitates a combination with fiscal policies and other measures to mitigate adverse external shocks.

Wang further explores the model's behaviour within closed and open economies (Wang et al., 2020, pp. 149-172) [19]. The authors conclude that economic openness enhances the effectiveness of monetary and fiscal policies. The direct application of monetary policy tools significantly impacts the economy's money market, exerting indirect effects on the real sector through the external sector, and vice versa. However, the authors acknowledge that while this phenomenon has positive implications, it may also lead to economic "disorder."

In summation, it can be affirmed that the practical application of the Mundell-Fleming model within the academic sphere remains relevant and pertinent to this day.

3. Methodology

Assessing the impact of trade policy on the economy is a complex endeavour due to the multitude of factors influencing the economy. One approach to addressing this challenge is the utilization of the IS-LM-BP model, which enables the evaluation of trade policy's influence on economic variables. The IS-LM-BP model (Investment-Saving/Liquidity preference-Money supply/Balance of Payments) extends the IS-LM model by incorporating the Balance of Payments. The model accommodates both internal and external factors impacting the economy. The IS-LM-BP model encompasses three core economic variables: output level (Y), interest rate (i), and exchange rate (e) (Blanchard, O., & Johnson, D, 2013) [1]. Evaluating the impact of trade policy on the economy using the IS-LM-BP model can be carried out as follows (Krugman, P., Obstfeld, M., & Melitz, M., 2012) [10]:

1. Exogenous variable determination: Identification of the set of exogenous variables influencing the economy, including trade policy.

2. Data collection: Gathering data on economic variables and trade policy.

3. Model estimation: Estimating the IS-LM-BP model to ascertain coefficients.

4. Results analysis: Analyzing modeling outcomes, encompassing regression coefficients and statistical significance.

5. Assessment of trade policy impact: Evaluating the effect of trade policy on economic variables through adjustments in exogenous variable values (Mankiw, N. G. 2014) [11]. This enables the assessment of how changes in trade policy influence output level, interest rate, and exchange rate. Moreover, one can gauge how variations in one variable impact other variables using regression coefficients (Salvatore, D., 2017) [16].

For constructing the IS-LM-BP model, yearly data from the period 2000-2022 were employed. In accordance with theory, all nominal variables were transformed into real ones. Specifically, Gross Domestic Product (GDP) and its component parts were adjusted using the deflator, while interest rates and exchange rates were normalized using the Consumer Price Index.

Subsequently, correlation relationships between relevant variables were assessed based on the following foundational model (Mankiw, N. G. 2014) [11]:

$$IS: Y = C + I + G + NX \quad (1)$$

$$C = c_0 + c_1 \times Y \quad (1.1)$$

$$I = I_0 + I_1 \times r \quad (1.2)$$

$$NX = nx_0 + nx_1 \times e \quad (1.3)$$

$$LM: \frac{M}{P} = L^D \quad (2)$$

$$L^D = m_0 + m_1 \times r + m_2 \times Y \quad (2.1)$$

$$BP: NX = CF \quad (3)$$

$$NX = nx_0 + nx_1 \times e \quad (3.1)$$

$$CF = cf_0 + \eta \times (r - r^*) \quad (3.2)$$

Based on the correlation assessments, a corresponding regression analysis was conducted to estimate the model coefficients. Regression equations were enhanced (increasing explanatory power) through the introduction of time series components (trends) and dummy variables into the model. Subsequently, equilibrium values of endogenous variables - income, interest rate, and exchange rate - were obtained using the analytical solution of the system of equations (Cramer's method) in the Mundell-Fleming model.

Based on the derived sensitivity coefficients, simulation of trade policy scenarios was carried out. Notably, the key elements are the slope coefficients (differentials) of equations, rather than the constants determining the height relative to the axes. This is because the analysis of impact is determined by partial differentials, and the initial level of the policy simulation instrument series can be chosen (e.g., based on values from recent years or assumptions for the future):

$$\Delta e = e_1 - e_0 \quad (4)$$

$$\Delta Y = Y_1 - Y_0 \quad (5)$$

$$\Delta r = r_1 - r_0 \quad (6)$$

4. Analysis

Let's commence the analysis with the dynamics indicators (Table 1-5) and descriptive statistics (Table 6) of the core variables [21].

Table 1. The indicators of the dynamics of model variables

Year	Y	Yabsvalue	Ygrowth%	C	Cabsvalue	Cgrowth%
2000	1,045,982.05			1,052,279		
2001	1,129,564.65	83,582.60	8%	1,096,407	44,127.89	4%
2002	1,353,000.70	223,436.05	20%	1,246,713	150,306.31	14%
2003	1,553,195.70	200,195.00	15%	1,342,040	95,327.08	8%
2004	1,794,868.67	241,672.98	16%	1,536,373	194,332.76	14%

2005	2,173,334.21	378,465.53	21%	1,703,385	167,011.85	11%
2006	2,539,378.39	366,044.19	17%	1,905,476	202,091.11	12%
2007	3,022,344.91	482,966.52	19%	2,248,024	342,548.11	18%
2008	3,369,431.16	347,086.25	11%	2,503,690	255,665.83	11%
2009	3,062,038.01	(307,393.15)	-9%	2,552,730	49,039.97	2%
2010	3,209,835.53	147,797.52	5%	2,729,559	176,829.23	7%
2011	3,622,191.37	412,355.84	13%	3,135,425	405,865.30	15%
2012	4,318,279.86	696,088.49	19%	3,689,924	554,498.98	18%
2013	4,405,839.65	87,559.79	2%	3,804,445	114,521.77	3%
2014	4,720,064.81	314,225.16	7%	4,017,838	213,392.47	6%
2015	4,983,827.27	263,762.46	6%	3,861,352	(156,486.23)	-4%
2016	5,052,137.09	68,309.82	1%	3,830,893	(30,458.48)	-1%
2017	5,450,042.41	397,905.32	8%	4,324,364	493,470.74	13%
2018	5,853,147.08	403,104.67	7%	4,635,446	311,081.76	7%
2019	6,478,536.44	625,389.35	11%	5,363,165	727,719.43	16%
2020	6,072,595.87	(405,940.56)	-6%	4,539,949	(823,215.64)	-15%
2021	6,532,238.07	459,642.20	8%	4,669,505	129,555.17	3%
2022	7,867,386.94	1,335,148.87	20%	5,393,025	723,520.32	15%

Source: [2; 17 <https://statbank.armstat.am/pxweb/hy/ArmStatBank/?rxid=9ba7b0d1-2ff8-40fa-a309-fae01ea885bb>]

Table 2. The indicators of the dynamics of model variables

Year	G	Gabsvalue	Ggrowth%	I	Iabsvalue	Igrowth%
2000	112,403			195,008.52		
2001	116,008	3,604.85	3%	223,178.96	28,170.44	14%
2002	122,964	6,955.29	6%	293,155.91	69,976.95	31%
2003	144,270	21,306.56	17%	376,773.14	83,617.23	29%
2004	166,158	21,888.06	15%	446,533.87	69,760.73	19%
2005	208,670	42,512.28	26%	662,134.98	215,601.11	48%
2006	233,169	24,499.00	12%	911,792.54	249,657.56	38%
2007	279,797	46,627.13	20%	1,141,919.48	230,126.94	25%
2008	313,646	33,849.54	12%	1,377,125.02	235,205.54	21%
2009	371,619	57,972.83	18%	1,061,599.81	(315,525.22)	-23%
2010	381,796	10,177.00	3%	1,055,048.33	(6,551.47)	-1%
2011	426,121	44,324.99	12%	988,157.14	(66,891.19)	-6%
2012	471,123	45,001.88	11%	1,065,792.61	77,635.47	8%
2013	525,840	54,717.07	12%	976,003.19	(89,789.42)	-8%
2014	570,460	44,620.27	8%	1,004,573.31	28,570.12	3%
2015	653,459	82,999.27	15%	1,033,173.81	28,600.50	3%
2016	679,723	26,263.15	4%	910,168.20	(123,005.62)	-12%
2017	671,366	(8,356.22)	-1%	1,003,992.65	93,824.46	10%
2018	672,333	966.57	0%	1,311,089.69	307,097.03	31%
2019	814,000	141,666.72	21%	1,127,817.92	(183,271.77)	-14%
2020	908,984	94,984.09	12%	1,194,105.11	66,287.19	6%
2021	1,031,643	122,659.43	13%	1,351,592.70	157,487.60	13%
2022	1,156,682	125,038.63	12%	1,526,045.28	174,452.57	13%

Source: [2; 17, <https://statbank.armstat.am/pxweb/hy/ArmStatBank/?rxid=9ba7b0d1-2ff8-40fa-a309-fae01ea885bb>]

Table 3. *The indicators of the dynamics of model variables*

Year	NX	NXabsvalue	NXgrowth%
2000	(313,709.01)		
2001	(306,029.59)	7,679.42	-2%
2002	(309,832.09)	(3,802.50)	1%
2003	(309,887.96)	(55.87)	0%
2004	(354,196.53)	(44,308.58)	14%
2005	(400,856.24)	(46,659.71)	13%
2006	(511,059.72)	(110,203.48)	27%
2007	(647,395.37)	(136,335.65)	27%
2008	(825,030.03)	(177,634.66)	27%
2009	(923,910.77)	(98,880.73)	12%
2010	(956,568.01)	(32,657.24)	4%
2011	(927,511.27)	29,056.74	-3%
2012	(908,559.11)	18,952.16	-2%
2013	(900,448.74)	8,110.37	-1%
2014	(872,806.45)	27,642.29	-3%
2015	(564,157.53)	308,648.92	-35%
2016	(368,646.76)	195,510.77	-35%
2017	(549,680.41)	(181,033.65)	49%
2018	(765,721.11)	(216,040.70)	39%
2019	(826,446.14)	(60,725.03)	8%
2020	(570,442.34)	256,003.80	-31%
2021	(520,502.34)	49,940.00	-9%
2022	(208,365.00)	312,137.34	-60%

Source: [2; 17, <https://statbank.armstat.am/pxweb/hy/ArmStatBank/?rxid=9ba7b0d1-2ff8-40fa-a309-fae01ea885bb>]

Table 4. *The indicators of the dynamics of model variables*

Year	e	eabsvalue	egrowth%	r	rabsvalue	rgrowth%
2000	543.85			33%		
2001	538.41	(5.44)	-1%	22%	(0.12)	-35%
2002	567.16	28.75	5%	18%	(0.03)	-16%
2003	552.82	(14.34)	-3%	16%	(0.03)	-15%
2004	498.60	(54.22)	-10%	12%	(0.04)	-25%
2005	454.97	(43.63)	-9%	14%	0.03	23%
2006	404.28	(50.69)	-11%	11%	(0.03)	-20%
2007	327.68	(76.59)	-19%	13%	0.01	12%
2008	280.73	(46.95)	-14%	10%	(0.02)	-18%
2009	351.35	70.62	25%	16%	0.05	52%
2010	345.38	(5.98)	-2%	11%	(0.05)	-33%
2011	345.87	0.49	0%	13%	0.02	22%
2012	391.62	45.75	13%	11%	(0.02)	-13%
2013	387.15	(4.47)	-1%	12%	0.01	8%
2014	403.79	16.64	4%	14%	0.02	13%
2015	460.85	57.06	14%	16%	0.02	17%
2016	487.32	26.47	6%	17%	0.01	5%
2017	477.92	(9.40)	-2%	12%	(0.05)	-30%

2018	471.22	(6.70)	-1%	10%	(0.02)	-19%
2019	473.77	2.55	1%	11%	0.01	13%
2020	483.20	9.43	2%	10%	(0.01)	-12%
2021	469.96	(13.24)	-3%	5%	(0.05)	-52%
2022	401.20	(68.77)	-15%	7%	0.03	61%

Source: [2; 17, <https://statbank.armstat.am/pxweb/hy/ArmStatBank/?rxid=9ba7b0d1-2ff8-40fa-a309-fae01ea885bb>]

Table 5. *The indicators of the dynamics of model variables*

Year	M/P	M/P abs	M/P %
2003	127,543.02		
2004	137,081.75	9,538.73	7.48%
2005	217,831.29	80,749.54	58.91%
2006	327,271.46	109,440.17	50.24%
2007	538,410.32	211,138.87	64.51%
2008	507,986.92	(30,423.40)	-5.65%
2009	439,451.87	(68,535.05)	-13.49%
2010	483,889.57	44,437.70	10.11%
2011	632,249.88	148,360.31	30.66%
2012	746,945.91	114,696.03	18.14%
2013	820,160.46	73,214.56	9.80%
2014	799,880.09	(20,280.38)	-2.47%
2015	850,273.35	50,393.26	6.30%
2016	1,070,518.88	220,245.53	25.90%
2017	1,355,412.49	284,893.62	26.61%
2018	1,524,148.33	168,735.84	12.45%
2019	1,884,288.13	360,139.80	23.63%
2020	2,145,289.29	261,001.16	13.85%
2021	2,303,865.27	158,575.98	7.39%
2022	2,586,786.24	282,920.97	12.28%

Source: [2]

This table presents the dynamic indicators showcasing the trends of the key variables over the specified time period (2000-2022). It provides insights into the changes, fluctuations, and patterns

exhibited by these variables. The variables under scrutiny encompass [list the variables, such as GDP, interest rate, exchange rate, etc.].

Table 6. *Descriptive Statistics*

Statistics	Y	C	G	I	NX	e	r	M/P
Mean	3,896,055	3,094,870	479,662	923,338	(601,816)	439.96	0.14	974,964
Standard Error	405,612	293,701	63,567	79,115	52,477	16.33	0.01	167,057
Median	3,622,191	3,135,425	426,121	1,004,573	(564,158)	460.85	0.12	773,413
Standard Deviation	1,945,245	1,408,540	304,858	379,423	251,669	78.31	0.06	747,102
Kurtosis	(0.88)	(1.31)	(0.41)	(0.38)	(1.56)	(0.75)	6.21	(0.22)
Skewness	0.21	0.02	0.64	(0.70)	(0.05)	(0.22)	1.97	0.94
Range	6,821,405	4,340,746	1,044,278	1,331,037	748,203	286.43	0.29	2,459,243
Minimum	1,045,982	1,052,279	112,403	195,009	(956,568)	280.73	0.05	127,543
Maximum	7,867,387	5,393,025	1,156,682	1,526,045	(208,365)	567.16	0.33	2,586,786
Count	23.00	23.00	23.00	23.00	23.00	23.00	23.00	20.00

Source: Author's calculations

In this table, we provide descriptive statistics of the central variables. These statistics encompass measures such as mean, standard deviation, minimum, maximum, and other relevant parameters. These statistics offer a comprehensive overview of the distribution and variation of the variables, offering crucial insights into their characteristics and behaviors.

Both tables are integral components of our initial analysis, providing an essential foundation for understanding the trajectory and characteristics of the key variables under study.

Let's proceed with the analysis by examining the relationships using a correlation matrix of the variables in the equations.

Table 7. Correlation Matrix of Money Demand

$L \sim r + Y$	L	r	Y
L	1.00		
r	(0.65)	1.00	
Y	0.95	(0.51)	1.00

Source: Author's calculations

Table 8. Correlation Matrix of Consumption Function

$C \sim Y$	C	Y
C	1.00	
Y	0.99	1.00

Source: Author's calculations

Table 9. Correlation Matrix of Net Export Function

$NX \sim e$	NX	e^{*1}
NX	1.00	
e	(0.67)	1.00

Source: Author's calculations

Table 10. Correlation Matrix of Investment Function

$I \sim r$	I	r
I	1.00	
r	(0.76)	1.00

Source: Author's calculations

Table 11. Correlation Matrix of Financial Function

$Fin \sim r - r^*$	Fin	$r - r^{**2}$
Fin	1.00	
$r - r^*$	(0.04)	1.00

Source: Author's calculations

As evident from the correlation matrices:

- All coefficients bear signs that align with theory.
- All coefficients are statistically significant except for the financial account and the interest rate differential. This implies that capital is not particularly mobile; hence, a substantial difference between global and RA interest rates may not lead to a notable influx of investments.

• The most highly correlated pair is consumption-income and money demand-income.

Based on the calculated correlation coefficients, it is notable that only the consumption equation does not require further refinement. The remaining equations will be enhanced by incorporating trend components and dummy variables into the model.

These improvements have ceased once the models reached an explanatory power exceeding 90% and confirmed the hypothesis of residuals' stationarity. The results of the model estimations are presented in Tables 12-15.

¹ The dram-to-dollar exchange rate is calculated by dividing 1 by the dollar/dram exchange rate. This approach is adopted because the initial quotation is in terms of the dram's value relative to the dollar.

² The real interest rate differential between Armenia (RA) and the United States is determined as the difference between the real interest rate in RA and that in the US. Furthermore, the correlation coefficient of the financial account of RA's balance of payments with the differences between RA and LIBOR rates has been calculated. However, this correlation is found to be statistically insignificant

Table 12. Consumption model estimation

<i>Regression Statistics</i>				
Multiple R	0.99			
R Square	0.97			
Adjusted R Square	0.97			
Standard Error	238,284.51			
<i>F</i>	<i>Significance F</i>			
747.72	0.0000			
	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	312,559.61	113,233.29	2.76	0.0117
Y	0.71	0.03	27.34	0.0000

Source: Author's calculations

Table 13. Investment model estimation

<i>Regression Statistics</i>				
Multiple R	0.96			
R Square	0.92			
Adjusted R Square	0.91			
Standard Error	114,536.59			
<i>F</i>	<i>Significance F</i>			
74.14	0.0000			
	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	884,906.02	125,665.82	7.04	0.0000
r	(3,395,263.53)	583,183.94	(5.82)	0.0000
t	35,644.96	4,824.06	7.39	0.0000
f	424,026.69	68,556.71	6.19	0.0000

Source: Author's calculations

Table 14. Net export model estimation

<i>Regression Statistics</i>				
Multiple R	0.99			
R Square	0.98			
Adjusted R Square	0.97			
Standard Error	39,879.60			
<i>F</i>	<i>Significance F</i>			
214.54	0.0000			
	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>
Intercept	196,437.89	48,366.17	4.06	0.0007
e amd_usd	(262,346,386.23)	19,878,192.59	(13.20)	0.0000

f1	(292,197.88)	20,032.47	(14.59)	0.0000
f2	439,434.49	45,735.07	9.61	0.0000
t	(8,275.14)	1,421.42	(5.82)	0.0000

Source: Author's calculations

Table 15. Money demand model estimation

<i>Regression Statistics</i>				
Multiple R	0.98			
R Square	0.96			
Adjusted R Square	0.95			
Standard Error	166,453.13			
F	Significance F			
122.25	0.0000			
	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value
Intercept	46,860.43	254,491.86	0.18	0.8562
r	(4,997,858.74)	1,476,266.74	(3.39)	0.0038
Y	0.35	0.03	13.48	0.0000
f	456,181.32	176,350.05	2.59	0.0199

Source: Author's calculations

From the presented tables, it is evident that the regressors in all models hold statistical significance. Based on the results, the IS-LM-BP model for Armenia (RA) can be formulated as follows¹:

$$\text{IS: } \hat{Y} = 312,559.61 + 0.71 \times \hat{Y} + 1,344,577.67 - 3,395,263.53 \times \hat{r} + 479,662.32 + 33,713.80 - 255,016,122 \times \hat{e} \quad (1)$$

$$\text{LM: } 974,964.23 = 69,669.50 - 4,997,858.74 \times \hat{r} + 0.35 \times \hat{Y} \quad (2)$$

$$\text{BP: } 33,713.80 - 255,016,122 \times \hat{e} = -601,815.76 \quad (3)$$

Table 16. Equilibrium values

Variable	Value
Y	4,187,006.59
r	11%
e (AMD/USD)	0.0025
e (USD/AMD)	401.27

Source: Author's calculations

¹ Certainly, incorporating constant values, such as G (government spending), M/P (money supply relative to price level), and CF (current account of the balance of payments), into the model as their average levels is a valid approach. This strategy aligns with the concept of using average or steady-state values for certain variables, which can enhance the model's stability and help capture the long-term relationships within the economy.

This table presents the equilibrium values of the endogenous variables within the model. These values represent the stable points where the economy's various components come into balance. The equilibrium values provide insights into the long-term behavior of the economy under the specified conditions.

The equilibrium values offer a snapshot of the economy's state when all relevant factors and interactions reach a steady state. These values serve as reference points for analyzing the effects of different policy changes or external shocks on the economy's performance.

By presenting the equilibrium values, this table enhances our understanding of the model's implications and provides a foundation for assessing the model's predictive capabilities and policy recommendations.

Before we proceed with the scenario analysis, it's important to highlight a few crucial points:

Trade Policy: Trade policy refers to a set of measures implemented by countries to either expand or restrict the entry of foreign goods into their domestic markets.

Central Bank of Armenia (CBA) Exchange Rate Policy: The CBA follows a floating exchange rate policy, meaning it does not fix the exchange rate. Instead, the exchange rate is determined through the free market forces of supply and demand for currency.

In the model, the effect of trade policy will be incorporated through an autonomous variable not dependent on the exchange rate (nx_0). The initial

value of the trade policy instrument ((nx_0)) is set to the 2022 level.

With these considerations in mind, we can proceed to the simulation analysis.

Table 17. Scenario Analysis of Trade Policy in Armenia

N	Description	nx_0	$n\dot{x}_0$	Δe	Δr	ΔY
Scenario 1	Stimulation of Export through Subsidies, Leading to a 10% Increase in Net Exports	(208,365)	(187,529)	(0.00008)	0.0028	39,804
		+10%		-3.19%	+2.34%	+0.44%
Scenario 2	Challenges in the Primary Export Sector of Armenia, Leading to a 10% Decrease in Net Exports	(208,365)	(229,201)	0.00008	(0.0028)	(39,804)
		-10%		+3.19%	-2.34%	-0.44%

Source: Author's calculations

The calculations from Table 9 reveal that a 10% increase in net exports leads to the following effects on the Armenian economy:

GDP Increase: The GDP of the economy experiences a rise of 39,804 million Armenian Drams, equivalent to a growth of 0.44%. This demonstrates the positive influence of increased net exports on the overall economic output.

Interest Rate Impact: The interest rate is observed to increase by 0.28 percentage points, representing a relative increase of 2.34%. This outcome indicates that the heightened net export activity has influenced the interest rate dynamics within the economy.

These results underscore the substantial impact that trade policy adjustments, in this case, the stimulation of net exports, can have on key macroeconomic variables. The increase in GDP and the adjustment in interest rates highlight the interconnectedness of trade policies with broader economic indicators, revealing the intricate mechanisms through which trade policy changes can shape economic performance.

5. Conclusion

Based on the conducted analysis, the following conclusions can be drawn:

Immobility of Capital: In Armenia, capital is not mobile due to factors like country risk and the investment environment.

Consumption and Income: A one-unit increase in income leads to a 0.71-unit increase in consumption. This implies a marginal propensity to consume of 0.71. Accounting for taxes (a 20% income tax rate), the effective multiplier becomes 1.12, meaning that an additional unit of disposable

income leads to an increase in consumption by 0.89 units.

Investments and Interest Rate: A one-unit increase in the interest rate results in a decrease of investments by 3,395,263.53 units or in percent terms 1% interest increase leads to 0.50% investment decrease.

Net Exports and Exchange Rate: An increase in the exchange rate by one unit leads to a reduction of net exports by 262,346,386.23 units.

Money Demand and Interest Rate, Income: An increase in the interest rate by one unit leads to a decrease in money demand (in Armenian Drams) by 4,997,858.74 units or 1% interest increase leads to 0.46% decrease in money demand, while an increase in income raises money demand by 0.35 units.

Trend and Dummy Variables: The components representing shocks, such as financial crises (e.g., 2008 crisis), COVID-19, and other geopolitical events, significantly contribute to explaining the equation dynamics.

Equilibrium Solution: The equilibrium vector of values exists, aligns with theory and statistics.

Net Exports and its Effects: An increase in net exports leads to higher income and interest rates in the country, and vice versa.

These conclusions highlight the intricate interplay of various economic factors within the Armenian economy and provide valuable insights for policymakers and researchers. The analysis underscores the importance of trade policy adjustments, investment decisions, and other economic measures in influencing macroeconomic outcomes.

References

1. **Blanchard, O., & Johnson, D.** (2013). *Macroeconomics* (6th ed.). Pearson Education.
2. **Central Bank of the Republic of Armenia** <https://www.cba.am/am/SitePages/statrealsector.aspx>
3. **Fleming, J. M.** (1962). Domestic financial policies under fixed and floating exchange rates. *IMF Staff Papers*, 9, 369–379.
4. **Fleming, J. M.** (1971). *Essays in international economics*. London: George Allen & Unwin.
5. **Hicks, J. R.** (1937). Mr. Keynes and the classics: A suggested interpretation. *Econometrica*, 5, 147–159.
6. **Hsing, Y.** (2006). Analysis of Short-term Exchange Rate Movements in Korea: Application of an Extended Mundell–Fleming Model. *Global Economic Review*, 35(2), 145–151.
7. **Hsing, Y.** (2019). Does the Mundell–Fleming Model apply to Poland? *Theoretical and Applied Economics*, 26(4), 265–272.
8. **Hsing, Y.** (2020). An Empirical Test of the Mundell–Fleming Model: The Case of A Latin American Country. *Asian Journal of Economics and Business*, 1(1), 85–93.
9. **Keynes, J. M.** (1936). *The general theory of employment: Interest and money*. Macmillan. 6, 133–149.
10. **Krugman, P., Obstfeld, M., & Melitz, M.** (2012). *International economics: theory and policy* (9th ed.). Addison-Wesley.
11. **Mankiw, N. G.** (2014). *Principles of macroeconomics* (7th ed.). Cengage Learning.
12. **Mundell, R. A.** (1960). The monetary dynamics of international adjustment under fixed and flexible exchange rates. *Quarterly Journal of Economics*, 84, 227–257.
13. **Mundell, R. A.** (1961). A theory of optimum currency areas. *The American Economic Review*, 51(4), 657–665.
14. **Mundell, R. A.** (1964). A reply: Capital mobility and size. *Canadian Journal of Economics and Political Science*, 30, 421–431.
15. **Mundell, R. A.** (2001). On the history of the Mundell–Fleming model. *IMF Staff Papers*, 47(Special issue), 215–227.
16. **Salvatore, D.** (2017). *International Economics* (12th ed.). Wiley.
17. **Statistical Committee of the Republic of Armenia**: <https://armstat.am/en/>
18. **Wang, Kai-Hua, Chi-Wei Su, and Ran Tao.** "Does the Mundell–Fleming model fit in China?" *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci: časopis za ekonomsku teoriju i praksu*, (2020), 37(1), 11–28.
19. **Wang, Peijie.** "The Mundell–Fleming Model." *The Economics of Foreign Exchange and Global Finance* (2020), 149–172.
20. **World Bank data** <https://data.worldbank.org/>
21. **Елисеева, И. И.** [и др.] . "Статистика: учеб. 1 " . – М.: Проспект, 2010. – 448 с.

Сдана/Հանձնվել է՝ 21.08.2023

Рецензирована/Գրիխրվել է՝ 24.08.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 28.08.2023

Արդյունաբերության ոլորտում արտադրողականության գնահատման մեթոդաբանական մոտեցումները¹

Ավագյան Գայանե Ա.

տ.գ.թ., դոցենտ, Մակրոէկոնոմիկայի ամբիոն, ՀՊՏՀ (Երևան, ՀՀ)
avagyangayaneasue@yahoo.com

Վարդանյան Զնարիկ Զ.

տ.գ.թ., դոցենտ, Մակրոէկոնոմիկայի ամբիոն, ՀՊՏՀ (Երևան, ՀՀ)
knariktereza@gmail.com

Միրումյան Աիդա Ա.

ասպիրանտ, Մակրոէկոնոմիկայի ամբիոն, ՀՊՏՀ (Երևան, ՀՀ)
aida.mirumyan98@gmail.com

ՀՏԳ՝ 338.3; **EDN:** DLFKON; **JEL:** D24, E24, J24, L16, O14;

DOI: 10.58587/18292437-2023.4-156

Հանգուցաբառեր՝ արդյունաբերություն, արտադրողականություն, գնահատման ցուցանիշներ, կապիտալ, աշխատանք, միագործոն, բազմագործոն, համաթիվ, ՏՀԶԿ

Методические подходы к оценке производительности в области промышленности

Авагян Гаянэ А.

к. э. н., доцент кафедры макроэкономики, АГЭУ (Ереван, РА)
avagyangayaneasue@yahoo.com

Варданян Кнарик Д.

к. э. н., доцент кафедры макроэкономики, АГЭУ (Ереван, РА)
knariktereza@gmail.com

Мирумян Аида А.

аспирант кафедры Макроэкономики АГЭУ (Ереван, РА)
aida.mirumyan98@gmail.com

Аннотация: Производительность является важным показателем жизнеспособности и прогресса экономики. Поэтому количественная оценка производительности является необходимостью, поскольку она дает ценную информацию об эффективном распределении ресурсов, а также о работе экономики и ее отдельных отраслей. Оценка производительности может служить ориентиром в процессе разработки политики, помогая выявить потребности секторов, которые требуют развития.

Промышленный сектор почти всегда сталкивается с самыми серьезными проблемами из-за его высококонкурентного характера, постоянной интернационализации сырьевых и экспортных рынков. Цель исследования – интерпретировать и обобщить методические подходы к оценке производительности в сфере промышленности, которые обсуждаются на профессиональных площадках и в литературе. Путем сравнения преимуществ и недостатков методов оценки выделены приемлемые подходы к оценке производительности отрасли. В статье также обоснована важность повышения производительности промышленности с точки зрения дальнейшего развития отрасли, повышения конкурентоспособности, увеличения объемов экспорта промышленной продукции.

Ключевые слова: промышленность, производительность, показатели оценки, капитал, труд, однофакторный, многофакторный, индекс

Methodological approaches to evaluation of productivity in the industry field

Avagyan Gayane A.

PhD in Economics, Associate Professor in Chair of Macroeconomics, ASUE (Yerevan, RA)
avagyangayaneasue@yahoo.com

Vardanyan Knarik J.

PhD in Economics, Associate Professor in Chair of Macroeconomics, ASUE (Yerevan, RA)
knariktereza@gmail.com

Mirumyan Aida A.

PhD student at the Chair of Macroeconomics at ASUE (Yerevan, RA)
aida.mirumyan98@gmail.com

¹ Հոդվածը պատրաստվել է ՀՊՏՀ «Ամբերդ» հետազոտական կենտրոնի՝ «Արդյունաբերության ոլորտում արտադրողականության բարձրացման և խոչընդոտների վերացման ուղիները Հայաստանում» դրամաշնորհային թեմայով հետազոտության շրջանակներում:

Abstract. Productivity is an important indicator of economic vitality and progress. Therefore, a quantitative assessment of productivity is a necessity, as it provides a valuable insight into the efficient allocation of resources, as well as the performance of the economy and its individual branches. Productivity assessment can be a guide in the policy-making process, helping to highlight the needs of the sectors that require promotion and filling the gaps.

The industry sector is almost always facing the greatest challenges due to its highly competitive nature, the continuous internationalization of raw materials and export markets. The purpose of the research is to interpret and summarize the methodological approaches to productivity assessment in the field of industry, which are discussed in professional platforms and in the literature. By comparing the advantages and disadvantages of the evaluation methods, the acceptable approaches for the evaluation of the productivity of the sector were distinguished. The article also substantiated the importance of increasing the productivity of the industry from the perspectives of further development of the sector, increasing competitiveness, increasing the volume of export of industrial products.

Keywords: industry, productivity, evaluation indicators, capital, labor, single factor, multi factor, coefficient, OECD

Ներածություն:

Որոշակի ժամանակահատվածում առավելագույն տնտեսական օգուտ ստանալու նպատակով ապրանքներ և ծառայություններ արտադրելու համար ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետության կարևոր չափանիշը արտադրողականությունն է:

Արդյունաբերության ոլորտում արտադրողականության գնահատումը, առկա խոչընդոտների բացահայտումն ու դրանց հաղթահարման որոշ ուղիների մատնանշումը կարևոր խնդիրներ են ոլորտի տնտեսական քաղաքականություն մշակողների համար: Գնահատման համար կարևոր են մեթոդաբանական մոտեցումների մեկնաբանումը և առանձնահատկությունների շեշտադրումը, գնահատման ցուցանիշների համախմբի հստակեցումը:

Արտադրողականության գնահատման համար կիրառվում են տարբեր մեթոդաբանական մոտեցումներ՝ միագործոն արտադրողականությունից մինչև բազմագործոն արտադրողականության գնահատում. գնահատման մեթոդաբանական մոտեցման ընտրությունն էլ կախված է տվյալների հասանելիությունից: Սակայն կարևոր է արտադրողականության գնահատումը ոչ միայն մակրոմակարդակում, այլև միկրոմակարդակում՝ ներառելով արտադրության գործընթացին մասնակցող միջանկյալ գործոնները, քանի որ հենց սա հնարավորության կտա համապարփակ գնահատական տալ, հետևաբար և ավելի թիրախային քաղաքականություն վարել:

Մասնավորապես առանձնացվում է.

- արտադրության բոլոր գործոնների գծով ամբողջական արտադրողականությունը՝ գործոնների ամբողջական արտադրողականությունը,

- բազմագործոն արտադրողականությունը, որը ընտրված մեկից ավելի գործոնների հաշվով արտադրողականությունն է,

- արտադրության առանձին գործոնների՝ աշխատանքի, կապիտալի գծով արտադրողականությունը՝ միագործոն կամ մասնակի արտադրողականությունը,

- ամբողջական աշխատանքի արտադրողականությունը [1; 3; 4]:

Աշխատանքի կամ կապիտալի արտադրողականության հաշվարկումը տնտեսության զարգացման միտումները ցույց տալու ամենատարածված ցուցանիշներն են:

Մասնագիտական գրականության մեջ արտադրողականության կարևորությունը դիտարկվում է տարբեր տեսանկյուններից: Ընդհանրացնելով դրանք, կարող ենք արձանագրել, որ առաջին հերթին արտադրողականության բարձրացումը հնարավորություն է տալիս մեկ շնչի հաշվով ցածր եկամուտ ունեցող զարգացող երկրներին ժամանակի ընթացքում հասնել շնչային եկամտի մակարդակով զարգացած երկրներին: Ընդհանուր գործոնային արտադրողականության բարձրացումը՝ տնտեսական ներուժի առավել արդյունավետ օգտագործումը, նպաստում է երկարաժամկետում տնտեսական աճի տեմպերի արագացմանը: Ընդհանրապես, արտադրողականության բարձրացումը ազդում է մակրոմակարդակի բոլոր հիմնական ցուցանիշների վրա՝ դրանց փոխկապվածության շնորհիվ և փոխանցման մեխանիզմի միջոցով: Արտադրողականության բարձրացումը թույլ է տալիս ավելի շատ արտադրել՝ աշխատանքի և ռեսուրսների բաշխման արդյունավետության բարձրացման շնորհիվ խնայելով օգտագործվող ռեսուրսները և նվազեցնելով միավոր արտադրանքի վրա կատարվող ծախսերը: Այս տնտեսական արդյունքը փոխանցվում է սպառողներին, որոնց գնողունակությունն ավելանում է՝ գների մակարդակի իջեցման կամ աշխատավարձերի բարձրացման շնորհիվ: Սպառողական պահանջարկի ավելացումը խթանում է ամբողջական պահանջարկը և տանում է զբաղվածության մակարդակի բարձրացման: Արտադրողականության բարձրացումը շահութաբեր է դարձնում արտադրությունը և թույլ է տալիս վերաներդնել ավելացած շահույթը՝ ավելացնելով արտադրության ծավալները միջնաժամկետ հեռանկարում: Արտադրանքի միավորի հաշվով արտադրության ծախսերի կրճատումը հնարավորություն է տալիս հետագայում ևս բարձրացնել արտա-

դրողականությունը, շնորհիվ արտադրության մասշտաբների մեծացման՝ տեղի է ունենում մասշտաբից դիմամիկ տնտեսում:

Հետազոտության արդյունքներ և քննարկում: ՏՀՉԿ կողմից համակարգված ձևով ներկայացվել է արտադրողականության գնահատման հիմնական մոտեցումները՝ ելնելով ներդրվող գործոններից և արդյունքային ցուցանիշներից [15, էջ 13]:

Միագործոն արտադրողականության հաշվարկը ենթադրում է վերջնական արդյունքի և տվյալ գործոնի ներդրման չափի հարաբերություն:

Աշխատանքի արտադրողականությունը իրական արդյունքի և աշխատած ժամերի հարաբերակցությունն է կամ երբեմն կիրառվում է աշխատողների թիվը, երբ ժամերի վերաբերյալ տվյալները հասանելի չեն [19]: ՏՀՉԿ կողմից ներկայացվում է աշխատանք գործոնի չափման երեք ցուցանիշ՝ աշխատած ժամեր, լրիվ դրույքին համարժեք զբաղվածություն, զբաղվածների թիվ [15, էջ 108]: Աշխատանք գործոնի չափման համար առավել նախընտրելի է աշխատած ժամերի ցուցանիշը, որը հաշվարկվում է որպես զբաղվածության և միջինում աշխատած ժամերի արտադրյալ: Ըստ ճյուղերի աշխատած ժամերի ագրեգացումը, սովորաբար, տեղի է ունենում, տարբեր ճյուղերում աշխատած ժամերի գումարմամբ: Սակայն, ավելի նախընտրելի է դրանց կշիռներ տալ: Կշիռները պետք է արտացոլեն յուրաքանչյուր ոլորտի մասնաբաժինը ընդհանուր վարձատրության մեջ՝ ընթացիկ գներով: Սակայն այս ցուցանիշի վերաբերյալ տեղեկատվությունը դժվարհասանելի է, քանի որ մեկ զբաղվածի աշխատած ժամերի վերաբերյալ տեղեկատվություն առկա է կամ միայն ամբողջ տնտեսության մակարդակով, կամ եթե նույնիսկ առկա են ճյուղային մակարդակով տվյալներ, ապա դրանց միջազգային համեմատությունները հաճախ համադրելի չեն՝ պայամանավորված մեթոդաբանական տարբերություններով:

Աշխատանք գործոնի չափման երկրորդ լավագույն տարբերակը լրիվ դրույքին համարժեք զբաղվածների թիվն է: Տարբեր ճյուղերի ագրեգավորումը կատարվում է նույն սկզբունքով՝ հաշվարկվում է յուրաքանչյուր ճյուղում լրիվ դրույքին համարժեք զբաղվածների թվի ինդեքսների միջին երկրաչափականը՝ կշռելով ընդհանուր վարձատրության մեջ յուրաքանչյուր ոլորտի մասնաբաժնով՝ ընթացիկ գներով: Նախորդի համեմատ սա ավելի հասանելի ցուցանիշն է, սակայն այս դեպքում ևս առկա է համադրելիության խնդիրը:

Դիտարկենք նաև համախառն թողարկման և ավելացված արժեքի վրա հիմնված աշխատանքի արտադրողականության հաշվարկման

մոտեցումները և դրանց առանձնահատկությունները:

Աշխատանքի արտադրողականությունն ըստ համախառն թողարկման բնութագրում է, թե որքան արդյունավետ է աշխատուժն օգտագործվում համախառն արդյունք ստեղծելու համար: Աշխատուժի արտադրողականության փոփոխությունները արտացոլում են կապիտալի, միջանկյալ գործոնների, ինչպես նաև ձեռնարկությունների ներսում և նրանց միջև տեխնիկական, կազմակերպչական և արդյունավետության փոփոխությունների համատեղ ազդեցությունը, կարողությունների օգտագործման տարբեր աստիճանները և չափման սխալները: Հաշվարկվում է համախառն արտադրանքի քանակական ինդեքսը հարաբերելով աշխատուժի ներդրման քանակական ինդեքսին [15, էջ 14]:

Աշխատանքի արտադրողականությունը միայն մասամբ է արտացոլում աշխատանքի արտադրողականությունը աշխատողների անձնական կարողությունների կամ նրանց ջանքերի ինտենսիվության տեսանկյունից: Աշխատանքի արտադրողականության աճը կարող է պայմանավորված լինել նաև այն հանգամանքով, թե ինչպես է փոխվում միջանկյալ ռեսուրս/աշխատուժ հարաբերակցությունը: Այսպես, առթսորսինգի դեպքում ենթադրվում է, որ առաջնային արտադրությունը փոխարինվում է միջանկյալ ռեսուրսներով: Արդյունքում, համախառն թողարկման հիման վրա հաշվարկված արտադրողականությունն աճում է առթսորսինգի արդյունքում, սակայն հետագայում նվազում է, երբ առաջնային գործոնները սկսում են փոխարինել միջանկյալ ռեսուրսներին: Ակնհայտ է, որ սա չի արտացոլում աշխատուժի անհատական բնութագրիչները, ինչպես նաև տեխնոլոգիայի կամ արդյունավետության փոփոխությունները: Թեև արդյունավետության որոշակի աճ պետք է ակնկալվի որպես ռեսուրսների փոխարինման հետևանք, սակայն այն չի կարող արտացոլվել աշխատանքի արտադրողականության չափված փոփոխությամբ: Հենց այս պատճառով էլ նպատակահարմար է կիրառել բազմագործոնային արտադրողականության մոտեցումը:

Արտադրողականության հաշվարկման տեսանկյունից սա բավականին «հասանելի» մոտեցում է, քանի որ պահանջում է միայն համախառն արտադրանքի գների ինդեքսներ, և ոչ թե միջանկյալ արտադրանքներ, ինչպես ավելացված արժեքի վրա հիմնված հաշվարկի դեպքում է: Սակայն այս մոտեցման թերություններից է այն, որն ինելով մասնակի արտադրողականության չափանիշ, հաճախ մեկնաբանվում է կամ որպես տեխնիկական փոփոխություն, կամ անհատների արտադրողականության փոփոխության արդյունք:

Աշխատանքի արտադրողականությունն ըստ ավելացված արժեքի ցույց է տալիս, թե որքան արդյունավետ է աշխատուժն օգտագործվում ավելացված արժեք ստեղծելու համար [15, էջ 15]: Համախառն արտադրանքի վրա հիմնված աշխատանքի արտադրողականության մոտեցման համեմատ, ավելացված արժեքի վրա հիմնված արտադրողականության աճի տեմպերը ավելի քիչ են կախված միջանկյալ ներդրումների և աշխատուժի միջև հարաբերակցության ցանկացած փոփոխությունից կամ ուղղահայաց ինտեգրման աստիճանից: Այսպես, երբ առթոքոսինգը տեղի է ունենում, աշխատուժը փոխարինվում է միջանկյալ ռեսուրսներով: Սա հանգեցնում է ավելացված արժեքի, ինչպես նաև աշխատուժի ներդրման անկման: Ստացվում է առաջին դեպքում բարձրանում է աշխատանքի արտադրողականությունը, իսկ դիտարկված երկրորդ արդյունքի դեպքում՝ նվազում է: Այսպիսով, ավելացված արժեքի վրա հիմնված աշխատանքի արտադրողականության չափորոշիչները պակաս զգայուն են միջանկյալ ռեսուրսների և աշխատուժի միջև փոխարինման գործընթացների նկատմամբ, քան համախառն արդյունքի վրա հիմնված գնահատումները:

Քանի որ աշխատանքի արտադրողականության չափորոշիչները արտացոլում են կապիտալ ռեսուրսների, միջանկյալ մուտքերի և ընդհանուր արտադրողականության փոփոխությունների համակցված ազդեցությունները, դրանք դուրս չեն թողնում տեխնիկական փոփոխության որևէ ուղղակի ազդեցություն:

Այս մոտեցման հիմնական նպատակը միկրո և մակրո կապերի վերլուծությունն է և հնարավորություն է տալիս բացահայտելու ամբողջ տնտեսության մակարդակով աշխատանքի արտադրողականությանը և տնտեսական աճին տնտեսության որևէ ճյուղի նպաստումը: Իսկ քաղաքականության տեսանկյունից, սա կարևոր ուղենիշ կարող է լինել աշխատավարձերի սահմանման գործընթացում:

Մոտեցման հիմնական առավելությունը արտադրողականության չափման պարզությունն է, իսկ թերությունները նույնն են, ինչ համախառն թողարկման վրա հիմնված հաշվարկի դեպքում:

Կապիտալի արտադրողականությունը թողարկման և կապիտալ գործոնի հարաբերությունն է: Կապիտալ գործոնի չափման նպատակով ՏՀՀԿ կողմից ներկայացվում է երկու ցուցանիշ՝ կապիտալ ծառայություններ, կապիտալի համախառն և զուտ պաշարներ [15, էջ 109]: Իհարկե, կապիտալ գործոնի չափման նախընտրելի տարբերակը կապիտալ ծառայությունների ցուցանիշն է, սակայն, որպես կանոն, կապիտալ ծառայությունների վիճակագրությունը սուղ է և ժամանակային շարքեր

գոյություն չունեն: Կապիտալ ապրանքները, որոնք գնվում կամ վարձակալվում են ընկերության կողմից, դիտվում են որպես կապիտալ ծառայությունների կրողներ [17]:

Ընդ որում, կապիտալի ծառայությունները (ի տարբերություն կապիտալի) ներառում են կապիտալի ծառայությունների հոսքը և կապիտալի առանձին տեսակների համար կապիտալի պաշարների կշռված միջինն է՝ որպես կշիռ օգտագործելով յուրաքանչյուր տեսակի կապիտալի սահմանային արտադրանքը (չափված որպես ամբողջական եկամտի մասնաբաժիններ) [19, էջեր 6-8]: Կապիտալ ապրանքները, որոնք գնվում կամ վարձակալվում են ձեռնարկության կողմից, դիտվում են որպես կապիտալ ծառայությունների կրողներ, որոնք էլ ներդրվում են արտադրության գործընթացում: Նմանապես, որոշակի ժամկետով վարձված աշխատողները կարող են դիտվել որպես մարդկային կապիտալի պաշարներ և, հետևաբար, աշխատանքային ծառայությունների ռեպոզիտարիա /պահոց/ [17]: Աշխատանքի և կապիտալի միջև տարբերությունները առաջանում են, քանի որ արտադրողները սովորաբար ունեն կապիտալ ապրանքներ: Երբ կապիտալ ապրանքը ծառայություններ է «մատակարարում» իր սեփականատիրոջը, շուկայական գործարք չի գրանցվում: Այս անուղղակի գործարքների չափումը, որոնց քանակները որոշակի ժամանակահատվածում կապիտալի պաշարից ստացված ծառայություններն են, և որոնց գները՝ օգտագործողի ծախսերը կամ կապիտալի վարձակալության գները, արտադրողականության վերլուծության համար կապիտալի չափման մարտահրավերներից մեկն է:

Կապիտալի արտադրողականությունն ըստ ավելացված արժեքի ցույց է տալիս, թե որքան արդյունավետ է կապիտալն օգտագործվում ավելացված արժեք ստեղծելու համար [15, էջ 17]: Կապիտալի արտադրողականությունը արտացոլում է աշխատուժի, միջանկյալ գործոնների, տեխնիկական փոփոխության, արդյունավետության փոփոխության, մասշտաբի էֆեկտի, կարողությունների օգտագործման և չափման սխալների համատեղ ազդեցությունը: Ինչպես աշխատանքի, այնպես էլ կապիտալի արտադրողականության չափումները կարող են հիմնված լինել համախառն արտադրանքի կամ ավելացված արժեքի հայեցակարգի վրա:

Մոտեցման առավելությունը կայանում է հաշվարկի պարզության մեջ: Սակայն թերություններից է այն, որ կապիտալի արտադրողականությունը մասնակի արտադրողականության չափանիշ է և արտացոլում է մի շարք գործոնների համատեղ ազդեցությունը: Ինչպես նաև, երբեմն շփոթություն է առաջանում

կապիտալի եկամտաբերության և կապիտալի արտադրողականության միջև:

Գործոնների ամբողջական արտադրողականությունը հաշվարկվում է որպես թողարկման ծավալի հարաբերություն օգտագործվող արտադրության գործոնների ծավալին: Գործոնների ամբողջական արտադրողականության հաշվարկման տրամաբանությունն այն է, որ ձեռնարկությունն օգտագործում է արտադրության գործոնների՝ աշխատանք և կապիտալ, որոշակի հավաքածո, որոնց ավելացումը կամ դրանց օգտագործման կոմբինացիայի, այսինքն արտադրության գործոնների միացման տեխնոլոգիայի փոփոխությունը, բերում է վերջնական արտադրանքի ծավալների ավելացման [2]:

Բազմագործոն արտադրողականության գնահատումը ենթադրում է արտադրողականությունը բնութագրող տարբեր գործոնների համաժամանակյա գնահատում: Գնահատման այս մոտեցումը հիմնվում է աճի հաշվառման մոտեցման վրա:

Առանձնացվում է երկու հիմնական ցուցանիշ, որոնք արտացոլում են արտադրողականությունը՝ ընդհանուր գործոնային արտադրողականություն (ԸԳԱ) և բազմագործոն արտադրողականություն (ԲԳԱ), որոնց տարբերությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ԸԳԱ պարագայում դիտարկվում է համախառն թողարկման ցուցանիշը՝ ներառելով միջանկյալ արտադրանքը: Իսկ ԲԳԱ-ն դիտարկվում է ավելացված արժեքը՝ ներառելով վերջնական արտադրանքը: Հարկ ենք համարում նշել, որ մասնագիտական գրականության մեջ հաճախ այս երկու մոտեցումները նույնացվում են:

Պայմանական ԲԳԱ-ն սահմանվում է որպես իրական թողարկման հարաբերությունը եկամտում մասնաբաժնով կշռված կապիտալի և աշխատանք գործոնի միջինին: Արտադրողականության հաշվարկման այս մոտեցման առանձնահատկությունը պայմանավորված է դիտարկվող գործոններով, այն է՝ կապիտալ ծառայությունները և աշխատանքի որակը:

Աշխատանքի որակը միավորում է ծառայությունների հոսքը աշխատանքի տարբեր տեսակներից՝ որպես կշիռ օգտագործելով աշխատավարձը: Այն արտացոլում է աշխատուժի կրթության, փորձի (տարիքի) և գենդերային կազմի փոփոխությունների նպաստումը արտադրողականությանը: Այն հիմնված է ընդհանուր աշխատավարձով կշռված ժամերի աճի տեմպի (աշխատուժի բաժանումը բջիջների ըստ կրթության, տարիքի և սեռի) և չկշռված ընդհանուր ժամերի աճի տեմպի տարբերության վրա:

Ճյուղային մակարդակում ԲԳԱ-ը հաշվարկվում է KLEMS մեթոդաբանությամբ, որը ներառում է գործոնների ավելի լայն խումբ՝

կապիտալ, աշխատանք, էներգիա, նյութեր և ծառայություններ:

Կապիտալ-աշխատուժ ԲԳԱ՝ ըստ ավելացված արժեքի ցուցանիշը հաշվարկվում է որպես ավելացված արժեքի քանակական ինդեքսի և համակցված աշխատանքի և կապիտալի գործոնների քանակական ինդեքսի հարաբերակցություն [15, էջ 16]: Իսկ համակցված աշխատանքի և կապիտալի գործոնների քանակական ինդեքսն իրենից ներկայացնում է աշխատանքի և կապիտալի քանակական ինդեքս՝ յուրաքանչյուրը կշռված ընդհանուր ավելացված արժեքում ընթացիկ գնային մասնաբաժնով:

Կապիտալ-աշխատանք ԲԳԱ-ի ինդեքսները ցույց են տալիս, թե ինչպես են արդյունավետ կերպով օգտագործվում համակցված աշխատուժը և կապիտալը՝ ավելացված արժեք ստեղծելու համար: Հայեցակարգային առումով կապիտալ-աշխատանքի արտադրողականությունը, ընդհանուր առմամբ, տեխնիկական փոփոխությունների ճշգրիտ չափանիշ չէ: Այն, այնուամենայնիվ, արդյունաբերության կարողության ցուցանիշ է և հնարավորություն է տալիս իրականացնել միկրո և մակրո կապերի, ինչպես նաև կառուցվածքային փոփոխությունների վերլուծություն:

Մեթոդի առավելություններից է տվյալների հասանելիությունը, ճյուղային և ընդհանուր ագրեգացված մակարդակով ԲԳԱ-ների միջև առկա հայեցակարգային կապը: Սակայն այն գերծ չէ թերություններից, մասնավորապես, այն լավագույն չափանիշը չէ ճյուղային կամ ձեռնարկության մակարդակով տեխնոլոգիական տեղաշարժերը դիտարկելու տեսանկյունից: Մյուս խնդիրն էլ պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ հիմնված լինելով ավելացված արժեքի վրա, այն արդեն իսկ հաստատուն կշիռներով Լայպերեսի քանակական ինդեքսով կրկնակի դեֆլյացվել է¹ առաջացնելով հայեցակարգային և էմպիրիկ թերություններ:

KLEMS բազմագործոն արտադրողականությունը համախառն թողարկման և համակցված գործոնների քանակական ինդեքսների հարաբերությունն է [15, էջ 18]: Համակցված աշխատանքի և կապիտալի գործոնների քանակական ինդեքսն իրենից ներկայացնում է աշխատանքի և կապիտալի քանակական ինդեքս՝ յուրաքանչյուրը կշռված ընդհանուր

¹ Լայպերեսի ինդեքսով կրկնակի դեֆլյացիան իրենից ներկայացնում է համախառն թողարկման և միջանկյալ գործոնների հաստատուն գների ինդեքսների տարբերություն՝ կշիռները չեն ներմուծվում որպես երկրաչափական կշիռներ և արտահայտվում են բազային ժամանակահատվածի գներով: Զանի որ ավելացված արժեքի փոփոխությունը միավորում է համախառն թողարկման և միջանկյալ գործոնների ծավալի փոփոխությունը, այն իրենից ներկայացնում է կրկնակի դեֆլյացիա:

համախառն արտադրանքում ընթացիկ գնային մասնաբաժնով: KLEMS բազմագործոն արտադրողականությունը արտացոլում է այն, թե ինչպես են արդյունավետորեն համակցված միջոցներն օգտագործվում համախառն արդյունքի ստեղծման համար: Հայեցակարգային առումով KLEMS-ի արտադրողականության չափումը ֆիքսում է չնյութականացված տեխնիկական փոփոխությունը²: Գործնականում այն արտացոլում է նաև արդյունավետության փոփոխությունը, մասշտաբի էֆեկտը, հզորությունների օգտագործման տատանումները և չափման սխալները: Երբ կապիտալի և միջանկյալ գործոնները ակտիվների և ապրանքների տեսակների ագրեգատորներ են, որոնցից յուրաքանչյուրը կշռված է ընդհանուր արժեքում իրենց համապատասխան մասնաբաժնով, և հիմնված են գների վրա, որոնք արտացոլում են որակի փոփոխությունը, մարմնավորված տեխնիկական փոփոխության հետևանքները արտացոլվում են կապիտալի և միջանկյալ գործոնների առումով, և միայն չմարմնավորված տեխնիկական փոփոխությունը մտնում է ԲԳԱ (MFP) չափման մեջ: Այս մոտեցումը հնարավորություն է տալիս ճյուղային մակարդակում վերլուծել տեխնիկական փոփոխությունները:

Իհարկե, նախորդ մոտեցումներից յուրաքանչյուրն ունի իր առավելությունները և թերությունները, սակայն անհրաժեշտ է ընդգծել, որ արտադրողականության գնահատման տեսանկյունից ավելի համապարփակ մոտեցում է համարվում KLEMS-MFP բազմագործոն արտադրողականության մոտեցումը, քանի որ ներառում է նաև արտադրության գործընթացում կիրառվող միջանկյալ արտադրանքը, ինչպես նաև հնարավորություն է տալիս բացահայտելու ընդհանուր ԲԳԱ-ի փոփոխության մեջ յուրաքանչյուր ճյուղի նպաստման չափը: Սակայն, այս մոտեցման հիմնական սահմանափակումներից է տվյալների առկայությունը:

Եվրամիության կողմից կիրառվում է բազմագործոն արտադրողականության KLEMS մոտեցումը՝ առավել հայտնի որպես EU-KLEMS: EU-KLEMS-ը արտադրության, ավելացված արժեքի, ներդրումների, աշխատուժի և կապիտալի պաշարների վերաբերյալ համապարփակ և ներդաշնակեցված տվյալների համախումբ է, որը կարող է օգտագործվել ինչպես վերլուծական, այնպես էլ քաղաքականության

մշակման նպատակով՝ ուսումնասիրելու մի կողմից հմտությունների ձևավորման, տեխնոլոգիական առաջընթացի և նորարարության, մյուս կողմից՝ արտադրողականության միջև կապը [21]:

Նախագիծը մեկնարկել է 2003 թ-ին, ավարտվել՝ 2008 թ-ին, ընդգրկել է 18 եվրոպական հետազոտական ինստիտուտներ՝ համատեղ ջանքերով հավաքելու և ներդաշնակեցնելու անհրաժեշտ տվյալները՝ Նիդեռլանդների Գրոնինգենի համալսարանի Գրոնինգենի աճի և զարգացման կենտրոնի (GGDC) համակարգմամբ: Հետագայում տվյալների բազան մի քանի անգամ թարմացվել է 2009, 2011, 2012, 2016, 2019, 2021 և 2023 թվականներին՝ ընդգրկելով հետազոտողների և հաստատությունների լայն ցանց [20; 21]:

2023 թ. նոր զեկույցի մեջ անդրադարձ է կատարվում նոր տվյալների բազային³, որն իրենից ներկայացնում է EU-KLEMS տվյալների բազայի թարմացված տարբերակը (KLEMS & INTANProd)՝ ընդգրկելով նաև արտադրողականության գնահատականներ, որոնք ներառում են ոչ նյութական ներդրումների գնահատականներ:

KLEMS & INTANProd տվյալների բազան կազմված է երկու մոդուլներից՝ վիճակագրական և վերլուծական: Վիճակագրական մոդուլը ճյուղի մակարդակով արտադրողականության վերլուծության բոլոր հիմնական փոփոխականների ռեպոզիտարիա է, որոնց աղբյուրը առանձին երկրների ազգային հաշիվներն են:

Վիճակագրական մոդուլը հավաքագրում է առկա պաշտոնական վիճակագրությունը՝ համապատասխան նախորդ զեկույցներին: Աշխատանքի ծառայության գործոնն (labor service input) ունի երկու բաղադրիչ՝ աշխատուժի քանակ և աշխատանքի որակ: Աշխատուժի քանակը չափվում է ազգային հաշիվներում ներառված զբաղվածության ցուցանիշներով՝ զբաղված մարդկանց թվաքանակ, աշխատողների թվաքանակ, ներգրավված անձանց աշխատած ընդհանուր ժամերը և աշխատողների աշխատած ընդհանուր ժամերը: Աշխատուժի որակ ցուցանիշը նպատակաուղղված է ընդգրկելու աշխատուժի տարբերակված կազմը՝ հաշվի առնելով աշխատողների բնութագրերը⁴, որոնք կարող են ազդել նրանց արտադրողականության ներդրման վրա, ինչպես նաև պետք է գնահատվի: Մասնավորապես, և

² Ոչ նյութական տեխնիկական առաջընթացը բարելավված տեխնոլոգիան է, որը հանգեցնում է արտադրանքի ավելացմանը՝ առանց նոր սարքավորումների ներդրման: Տեխնոլոգիայի ոչ նյութական ձևն արտահայտվում է գծագրերի, գիտական արդյունքների, նոր կազմակերպչական տեխնիկայի տեսքով: Իսկ նյութական ձևն արտահայտվում է նոր արտադրանքի տեսքով՝ նոր կապիտալ ռեսուրսների և միջանկյալ ռեսուրսների որակի և դիզայնի բարելավմամբ:

³ Նոր տվյալների բազաների, դրանցում իրականացված փոփոխությունների և նոր մշակումների վերաբերյալ առավել մանրամասն տես՝ [10, c. 6-10].

⁴ Չեկույցում նշվում է, որ ոչ հմուտ երիտասարդի աշխատած մեկ ժամը սովորաբար չունի նույն տնտեսական արժեքը, ինչ բարձր որակավորում ունեցող, բարձր փորձառու մարդու աշխատած ժամը:

EUKLEMS-ի նախորդ թողարկումներին համապատասխան, աշխատանքային հաշիվները ներառում են գրադվածության և աշխատանքի փոխհատուցման մասնաբաժիններն ըստ աշխատողների տեսակի՝ դասակարգված ըստ սեռի, տարիքի և ըստ ոլորտի կրթական մակարդակի: Առանձնացվում է աշխատողների տասնութ տեսակներ յուրաքանչյուր անդամ երկրում, ճյուղում և տարում: Աշխատողների տեսակները դասակարգվում են նաև ըստ գենդերային կատեգորիաների (տղամարդ, կին), տարիքային կատեգորիաների (15-29 տարեկան; 30-49 տարեկան; 50 տարեկան և բարձր) և կրթական որակավորումների (բարձր, միջին և ցածր) [10, էջեր 9-11]:

Իսկ կապիտալի գործոնի գնահատումը հիմնված է ազգային հաշվի կապիտալի և ներդրումների վրա (համախառն հիմնական կապիտալի ձևավորում, GFCF), որոնք դասակարգված են ըստ ճյուղերի և ակտիվների տեսակի: Վիճակագրական մոդուլում զուտ կապիտալի պաշարները հավաքագրվում են ուղղակիորեն ազգային հաշիվներից, և կապիտալի ծառայությունները հաշվարկվում են աճի հաշվառման նպատակներով [10, էջեր 12-13]:

Իսկ վերլուծական մոդուլը լրացնում է այդ տվյալները ոչ նյութական ակտիվների ներդրումների և կապիտալի պաշարների տեխնոլոգիաների և թվայնացման վերաբերյալ տեղեկատվությամբ, որոնք ներառված չեն պաշտոնական ազգային հաշիվներում որպես հիմնական կապիտալի համախառն կուտակում:

ԸԳԱ-ի աճի տեմպը նպատակահարմար չէ կիրառել երկրների միջև արտադրողականության մակարդակի համեմատության տեսանկյունից, քանի որ զարգացող երկրներում կարող է գրանցվել ԸԳԱ աճի ավելի բարձր մակարդակ, քան զարգացած երկրներում՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, որ սկսում է ավելի ցածր մակարդակից և ունի տեխնոլոգիա ներմուծելու հնարավորություն:

Մասնագիտական գրականության մեջ տարբեր երկրների կամ ճյուղերի արտադրողականության մակարդակների համեմատության նպատակով (հարաբերական արտադրողականություն) կիրառվում է Մալմքվիսթի համաթիվը [12]:

Համաթիվը սովորաբար կիրառվում է ժամանակի ընթացքում արտադրողականության փոփոխության չափման նպատակով և տրոհվում է գործոնային արդյունավետության փոփոխության (ԳԱՓ) և տեխնոլոգիական փոփոխության (ՏԱՓ) ենթահամաթիվերի: Առաջինը վերաբերում է գործոնների արդյունավետության և որոշում ընդունող միավորի կողմից առկա գործոնների օպտիմալ օգտագործման փոփո-

խությանը, երկրորդը՝ նոր տեխնոլոգիաների ներդրման արդյունքում արտադրության արդյունավետության փոփոխությանը: Մալմքվիսթի ընդհանուր համաթիվի այսպիսի տարանջատումը մասնագիտական գրականության մեջ այժմ հանդես է գալիս որպես ընդհանուր համաձայնեցված մոտեցում: Հաշվարկն իրականացվում է ստատիկ պայմաններում խմբերի համեմատությունների հիման վրա: Ընդ որում՝ համաթիվը կիրառվում է ինչպես ոլորտային, այնպես էլ տարածաշրջանային գնահատումների նպատակով: Դրա միջոցով արտադրողականությունը կարելի է գնահատել ինչպես կազմակերպության, այնպես էլ տնտեսության առանձին ոլորտների կամ ամբողջ երկրի մասշտաբով [11; 13; 14; 16; 18]: Մալմքվիսթի համաթիվի գնահատմամբ բացահայտվել է, որ ՀՀ ՀՆԱ արտադրության ներուժը առավելապես ձևավորում է ընդհանուր գործոնային արտադրողականությունը: ՀՀ ՀՆԱ արտադրության արդյունավետության փոփոխության տեմպը վերջին 20 տարիների ընթացքում միջինում ավելի բարձր է, քան համաշխարհային միջինը: Ըստ սույն ցուցանիշի՝ միջին դիրքում է գտնվում նաև ԵԱՏՄ անդամ և համադրելի այլ երկրների շրջանակներում: Ընդ որում, երկրի ընդհանուր գործոնային արտադրողականության փոփոխությունը մեծապես պայմանավորված է բուն արտադրական գործընթացի արդյունավետությամբ, որի աճին խոչընդոտում է մասշտաբից արդյունավետության փոփոխության գրեթե անփոփոխ՝ ստատիկ բնույթը: Ցածր է նաև տեխնոլոգիական արդյունավետության փոփոխության տեմպը [5]:

Մալմքվիսթի համաթիվից բացի կիրառվում է նաև Թորնքվիսթի համաթիվը: Թորնքվիսթի թողարկման քանակական համաթիվը համարվում է Մալմքվիսթի քանակական համաթիվի ճշգրիտ ներկայացումը:

Ինչպես նշել ենք, գնահատման գործընթացում կարևոր է անդրադառնալ միկրոտնտեսական հիմքերին: Բայկն անդրադառնում է գնահատման մի կարևոր մոտեցման՝ ներքևից վերև գնահատում, այսինքն, որպես հիմք դիտարկվում է արտադրական միավորների համախումբը [6]: Այս մոտեցումը կարող է կիրառվել տարբեր իրավիճակներում՝

1. Մի շարք ~~գնահատման արդյունքներ~~ լրացվել է բաղկացած խոշոր ընկերություն,
2. Մի շարք ձեռնարկություններից բաղկացած տնտեսության ճյուղ,
3. Տնտեսություն, կամ կարելի է բնութագրել որպես տնտեսության չափելի մաս՝ բաղկացած մի քանի ճյուղերից:

Սակայն աշխատանքում շարունակաբար ընդգծվում է այն միտքը, որ ըստ էության, ներքևից վերև մոտեցումը բաղկացած է միկրո-

մակարդակի արտադրողականությունների ագրեգացումից՝ որոշ կշիռների միջոցով, և այնուհետև արտադրողականության համախառն փոփոխությունը դիտարկելով ներդրվող և ելքային գործոնների նպաստման չափերով: Քանի որ առկա է նման տարրալուծում՝ դիտարկվել է Դիվերտ-Ֆոքս դեկոմպոզիցիա⁵ հաշվի առնելով արտադրական միավորների մուտք գործելու և դրանց դուրս գալու համաչափությունը և բնական ուղենիշները [6; 7; 8]:

Ներքևից վեր մոտեցման դեպքում միկրո մակարդակի արտադրողականության, կշիռների և ագրեգատորի ֆունկցիաների ոչ բոլոր համակցություններն են, որ հանգեցնում են համախառն արտադրողականության ճշգրիտ մեկնաբանության՝ որպես ագրեգավորված արտադրողականության: Արդյունքում, առաջարկվում է ներքևից վերև մոտեցումը համադրել վերևից ներքև մոտեցման հետ, որին նույն հեղինակն անդրադարձ է կատարել մեկ այլ աշխատանքում [9]:

Արդյունաբերական կազմակերպությունների արտադրողականության գնահատման և դրա բարձրացմանն ուղղված միջոցառումների բացահայտման նպատակով, որպես արտադրողականության գնահատման առավել կիրառական մեթոդ առաջարկում ենք շահառուների շրջանում հարցումների անցկացումը և նրանց կարծիքի գնահատումը:

Ի թիվս մոնիտորինգի այլ ձևերի, նպատակահարմար է արդյունաբերական կազմակերպությունների շրջանում որոշակի պարբերականությամբ ու որոշակի ընտրանքով անցկացնել հարցախույզ և վերլուծել դրանց արդյունքները: Հարցման արդյունքները կօգնեն արդյունաբերության արտադրողականության բարձրացմանն ուղղությամբ պետական քաղաքականության առաջարկություններ մշակելու և դրանք կյանքի կոչելու ուղղությամբ միջոցառումներ մշակելու գործընթացում:

Եզրակացություն:

Առհասարակ, արտադրողականությունը բնութագրվում է որպես թողարկման և օգտագործված ռեսուրսների հարաբերակցություն: Մասնագիտական գրականությունում արտադրողականության գնահատման մեթոդաբանական մոտեցումները կարելի է բաժանել երկու խոշոր խմբերի՝ միագործոն և բազմագործոն արտադրողականությունների գնահատում:

Միագործոն արտադրողականության գնահատականները կարևոր և օգտակար

չափանիշներ են, սակայն մասամբ են արտացոլում արտադրողականության ընդհանուր պատկերը, հետևաբար այն պետք է զուգակցել արտադրողականության գնահատման բազմագործոն մոտեցումների հետ: Այնուամենայնիվ, միագործոն արտադրողականության գնահատումը լավ մեկնարկային կետ կարող է հանդիսանալ՝ տալով որոշակի պատկեր արտադրողականության տեղաշարժերի վերաբերյալ: Սակայն չենք կարող հաշվի չառնել այն փաստը, որ հաշվարկման տեսանկյունից միագործոն արտադրողականության գնահատումն ավելի հասանելի տարբերակ է՝ պայմանավորված տվյալների ավելի լայն բազաների առկայությամբ:

Ի հակադրություն միագործոն արտադրողականության գնահատման մոտեցումներին, բազմագործոն արտադրողականությունը հնարավորություն է տալիս անջատել աշխատուժի, կապիտալի, միջանկյալ գործոնների և տեխնոլոգիայի ներդրման չափը: Սակայն այս մոտեցման պարագայում էլ լիարժեք գնահատումը խնդրահարույց է՝ պայմանավորված տվյալների սղությամբ: Ընդհանուր գործոնային արտադրողականության և արտադրության կազմակերպման որակի չափման տեսականորեն հիմնավորված և տարածված ցուցանիշներից մեկը Մալմքվիսթի արտադրողականության համաթիվն է:

ՀՀ արդյունաբերության ոլորտում արտադրողականության բարձրացման հնարավորությունների և խոչընդոտների բացահայտման նպատակով, ՀՀ-ում արդյունաբերական կազմակերպությունների շրջանում նպատակահարմար է իրականացնել հարցում, որի միջոցով կհավաքագրվի արդյունաբերական կազմակերպությունների գործունեության վերաբերյալ որակական և քանակական մեծ ծավալի տեղեկատվություն: Հարցման արդյունքների մշակման հիման վրա հնարավոր կլինի նախանշել ՀՀ արդյունաբերության ոլորտում արտադրողականության բարձրացմանն ուղիները և ներկայացնել պետական քաղաքականության միջոցառումների վերաբերյալ առաջարկություններ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Масыч М. А. и др., Многофакторная модель измерения производительности труда. Инженерный вестник Дона, №2, ч.2 (2015) ivdon.ru/ru/magazine/archive/n2p2y2015/3038 <https://cyberleninka.ru/article/n/mnogofaktornaya-model-izmereniya-proizvoditelnosti-truda/viewer> մուտք՝ 27.08.2023

⁵ Քանի որ ուսումնասիրվող արտադրական միավորները ձեռնարկություններ են, ապա անհրաժեշտ է դրանք դիտարկել որպես շարունակող, դուրս եկող և մուտք գործող միավորներ

2. **Орехова С. В., Кислицын Е. В.,** Совокупная производительность факторов в промышленности России: малые и крупные предприятия. Ст. 128.
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/sovokupnaya-proizvoditelnost-faktorov-v-promyshlennosti-rossii-malye-vs-krupnye-predpriyatiya/viewer> 27.08.2023
4. **Фомина В. С.,** Информационно-коммуникационные технологии: инновации, производительность, занятость. Ст. 50-54 <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionno-kommunikatsionnye-tehnologii-innovatsii-proizvoditelnost-zanyatost/viewer> 26.08.2023
5. **Фомина В. С.,** Проблемы модернизации и перехода к инновационной экономике. Проблемы современной экономики, N 4 (56), 2015, <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=5586> 28.08.2023
6. **Avagyan G., Vardanyan Q., Petrosyan G., Navasardyan M., Margaryan A.,** The Malmquist productivity index and its analysis on the example of RA, Sciences of Europe, (Praha, Czech Republic), No. 82(2021), Vol. 3, pages 3-10
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/the-malmquist-productivity-index-and-its-analysis-on-the-example-of-the-ra> 24.08.2023
8. **Balk, Bert M.,** The Dynamics of Productivity Change: A Review of the Bottom-Up Approach (March 26, 2015), https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2585452 20.08.2023
9. **Balk, B. M.,** The Residual: On Monitoring and Benchmarking Firms, Industries, and Economies with respect to Productivity. ERIM Inaugural Address Series Research in Management, 2001, pp. 29-37, <https://repub.eur.nl/pub/300>
10. **Balk. B. M.,** Empirical Productivity Indices and Indicators, The Oxford Handbook of Productivity Analysis, Chapter 2, Forthcoming, 2018, pp. 55-58, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2776956 29.08.2023
11. **Balk B.,** Measuring and relating aggregate and subaggregate total factor productivity change without neoclassical assumptions, Statistica Neerlandica (2015) Vol. 69, nr. 1, pp. 21–48
12. **Bontadini, F, Corrado. C., Haskel. J., Iommi. M., Jona-Lasinio C.,** EUKLEMS & INTANProd: industry productivity accounts with intangibles. Sources of growth and productivity trends: methods and main measurement challenges, Deliverable D2.3.1, February 2023, pp. 9-11, https://euklems-intanprod-ilee.luiss.it/wp-content/uploads/2023/02/EUKLEMS_INTANProd_D2.3.1.pdf 27.08.2023
13. **Dai F., Liu G.,** R&D efficiency and productivity growth: A Malmquist index analysis of High-Tech industries in China. In: International Conference on Management Science and Engineering, 2009, pp. 1866-1872. <https://doi.org/10.1109/icmse.2009.5317726> 27.08.2023
14. **Hulten Ch. R., Dean E. R., Harper M. J.,** New developments in productivity analysis, Studies in income and wealth Volume 63, NBER, 2001, pp. 18-20, https://books.google.am/books?hl=ru&lr=&id=9pPbE9LY7RsC&oi=fnd&pg=PR7&dq=productivity+measurement+in+industry+sector&ots=q10ozZVvop&sig=OKLqzW_To1jIJQMR2d6W2Uu7_TI&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
15. **Lee J. Y.,** Global Trends of Productivity Growth: Evidence from the Malmquist Index, East Asian Economic Review Vol. 12, No. 1, 2008. pp. 111-137.
16. https://www.eaerweb.org/selectArticleInfo.do?article_a_no=JE0001_2008_v12n1_111&ano=JE0001_2008_v12n1_111 28.08.2023
17. **Lu W. CH., Liu T. K.,** Malmquist indices of R&D productivity growth in taiwanese ic-design industry. Global journal of business research: Vol. 4, No. 1, pp. 105-114, 2010
18. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1633104 28.08.2023
19. OECD Manual, Measuring productivity. Measurement of aggregate and industry-level productivity growth, 2001, p. 13, https://read.oecd-ilibrary.org/industry-and-services/measuring-productivity-oecd-manual_9789264194519-en#page4 27.08.2023
20. **Park S.,** Evaluating the efficiency and productivity change within government subsidy recipients of a national technology innovation research and development program. R&D Management: 45/5, 2015, pp. 549-568, <https://doi.org/10.1111/radm.12097> 27.08.2023
21. **Schreyer P.,** Capital stocks, capital services and multi-factor productivity measures, OECD Economic Studies, N 37, 2003/2, pp.164-177, <https://www.oecd.org/sdd/productivity-stats/29877839.pdf> 26.08.2023
22. **Sharma S., Thomas V.,** Inter-country R&D efficiency analysis: An application of data envelopment analysis. Scientometrics: 76/3, 2008, pp. 483-501. <https://doi.org/10.1007/s11192-007-1896-4> 27.08.2023
23. Sichel D.E., Productivity measurement: Racing to keep up, NBER working paper 25558, 2019, pp. 6-8, <https://www.nber.org/papers/w25558> 25.08.2023
24. <https://euklems-intanprod-ilee.luiss.it/the-history/> 27.08.2023
25. <https://www.rug.nl/ggdc/productivity/eu-klems/> 25.08.2023
26. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_774539.pdf 28.08.2023

Сдана в печать 21.08.2023

Рецензирована 24.08.2023

Принята в печать 28.08.2023

Features of Entrepreneurial Risk Management in RA Commercial Organizations

Mkhitaryan Khoren A.

Associate Professor of the Chair of Management of ASUE (Yerevan, RA)

prof_mkhitaryan@yahoo.com

Kachachat Boondee

Post-graduate at the Chair of Economics at Yerevan «Gladzor» University (Bangkok, Thailand)

tuyla881@gmail.com

UDC: 334.772; **EDN:** HFMGVQ; **JEL:** D81, G32, L26

Keywords: entrepreneurial risk, business and entrepreneurship, risk and uncertainty, risk assessment, neutralization of risks.

Ձեռնարկատիրական ռիսկերի կառավարման առանձնահատկությունները ՀՀ առեվտրային կազմակերպություններում

Մխիթարյան Խորեն Ա.

ՀՊՏՀ Կառավարման ամբիոնի դոցենտ, տ. գ. թ. (Երևան, ՀՀ)

prof_mkhitaryan@yahoo.com

Խաչատ Բունդի

Ընդհանուր տնտեսագիտության ամբիոնի հայցորդ,

Երևանի «Գլաձոր» համալսարան (Բանգկոկ, Թայլանդ)

tuyla881@gmail.com

Ամփոփագիր. Ձեռնարկատերերն իրենց բիզնես գործունեությունն իրականացնում են անոդ անորոշության և անընդհատ փոփոխվող տնտեսական միջավայրի պայմաններում: Այս փոփոխություններն, իրենց հերթին, որոշվում են թողարկվող ապրանքների, տրամադրվող ծառայությունների և իրականացվող աշխատանքների պահանջարկի առկայությամբ և վիճակով, սպառման շուկաներով, վաճառքի կապուղիներով և ծավալներով, տնտեսական ներուժով՝ ներառյալ արտադրական և այլ ոլորտները, օգտագործվող սարքավորումներով, անձնակազմով, ինչպես նաև ֆինանսավորման աղբյուրներով, մրցակցային միջավայրով (մասնաբաժինը ներքին և արտաքին շուկաներում), հաճախորդների վարքագծով, արտաքին միջավայրի ազդեցությունով: Վերջինս յուրաքանչյուր երկրի քաղաքական, ընդհանուր տնտեսական, իրավական և սոցիալ-մշակութային զարգացման գործոններ են:

Վերը նշվածների առաջացման հավանականությունը և ազդեցությունը կարելի է կանխատեսել: Կարևոր է մշտապես վերահսկել դրանք և հաշվի առնել ընկերության գործունեության մեջ: Հատկանշական է, որ կազմակերպության ֆինանսական վիճակի վերլուծությունն առանց ձեռնարկատիրական ռիսկերի վերլուծության մեթոդների օգտագործման անարդյունավետ կլինի ազատ շուկայական տնտեսության մեջ, քանի որ մրցակցային միջավայրում կազմակերպության ֆինանսական արդյունքները կապված են անորոշության և ռիսկի հետ, ինչը պետք է հաշվի առնել, և գնահատել:

Հանգուցաբառեր՝ ձեռնարկատիրական ռիսկ, բիզնես և ձեռներեցություն, ռիսկ և անորոշություն, ռիսկերի գնահատում, ռիսկերի չեզոքացում:

Особенности управления предпринимательским риском в коммерческих организациях РА

Мхитарян Хорен А.

Доцент кафедры Управления АГЭУ, к.э.н. (Ереван, РА)

prof_mkhitaryan@yahoo.com

Хачачат Бунди

Соискатель кафедры общей экономики, Ереванский университет «Гладзор» (Бангкок, Таиланд)

tuyla881@gmail.com

Аннотация. Предприниматели ведут свою деятельность в условиях растущей неопределенности и постоянно меняющейся экономической среды. Эти изменения, в свою очередь, определяются наличием и состоянием спроса на выпускаемую продукцию, оказываемые услуги и выполняемые работы, рынки потребления, каналы и объемы сбыта, экономический потенциал, в том числе производственные и другие отрасли, бывшее в употреблении оборудование, персонал, а также источники финансирования, конкурентная среда (доля на внутреннем и внешнем рынках), поведение клиентов, влияние внешней среды. Последние являются факторами политического, общеэкономического, правового и социокультурного развития каждой страны.

Вероятность и влияние вышеизложенного можно предсказать. Важно постоянно отслеживать их и учитывать в деятельности компании. Примечательно, что анализ финансового состояния организации без применения методов анализа предпринимательских рисков будет малоэффективен в условиях свободной рыночной экономики, поскольку финансовые результаты организации в условиях конкуренции связаны с неопределенностью и риском, которые необходимо учитывать и оценить.

Ключевые слова: предпринимательский риск, бизнес и предпринимательство, риск и неопределенность, оценка риска, снижение риска

1. Introduction.

In the current uncertain business environment, commercial organizations are constantly facing certain challenges that have a huge impact on business operations. The uncertainty of the environment forces organizations to take appropriate measures not only for business survival, but also for its development.

Uncertainty situations force any organization to pay priority attention to the problems of proper management of emerging business risks, to frequently review, improve the risk management system of business projects and programs, and increase the efficiency of the process of that system.

It is obvious that any entrepreneurial activity contains risk, which implies possible deviations from expected profits or expected results under conditions of uncertainty. Entrepreneurial risks can reveal the possibility of an unfavorable situation or an unsuccessful outcome. An unfavorable situation or an unsuccessful outcome can be the loss of one's own funds, the absence of the desired result, the receipt of income less than predicted, bankruptcy, etc. Not taking risks or avoiding risks leads to the fact that the organization begins not to fully use its resources, operates within the framework of a small market, and misses the receipt of possible income. Therefore, it is very important for organizations to develop and adequately operate an enterprise risk management system.

For the risk to be beneficial, it is necessary to manage it: analyze the causes of risk and its reduction factors, consider the consequences, study the indicators characterizing the impact of risk on the results of the organization's activities, as well as find ways and sources of risk compensation.

So, risk management is a broad concept. It refers to how the organization uses its own capabilities to achieve its goal and solve the problems that arise along the way. Risk management involves the recognition, analysis and response to risk factors that are part of business life. Effective risk management involves controlling future outcomes as quickly as possible by acting proactively and effectively. Therefore, effective risk management makes it possible to reduce both the probability of risk occurrence and its potential impact on the organization. [9].

The process of effective management of the business risk system is extremely important because

it provides the tools of the business, through which the entrepreneur will be able to adequately identify and overcome possible problems, to solve them in a timely and efficient manner. For a long time, risk management has become the most important strategic planning tool that can solve such important problems as managing the value of the organization, increasing business performance and continuous and proper implementation of business processes. Today, commercial organizations must follow the events of the global market and move along with them.

Business risk management and assessment is the best way to prepare for the events that can hinder the progress and growth of the organization. When an entrepreneur evaluates his plan for dealing with potential threats and then develops structures to deal with them, he increases his chances of having a successful organization.

It should be noted that the greater the uncertainty of the economic situation, the higher the level of risk, but at the same time, as a rule, the higher the level of entrepreneurial risk, the greater the probability of obtaining high profits for the organization. On the one hand, the organization tries to minimize the degree of risk and from several alternative solutions always chooses the solution in which the level of risk is minimal. On the other hand, it is necessary to choose the optimal ratio of risk level and degree of business activity, profitability.

It is very important for organizations to develop strategic plans, implement cost optimization measures, ensure high product quality, use a control system, and organize fast and quality service. All that implies the occurrence of certain risky events. Without effective management of the business risk system, the organization will not be able to be competitive, resist and quickly respond to changes in the business environment and strengthen its position in the market, fulfill its mission and obtain appropriate profits.

The management of the business risk system process significantly affects the internal environment of the organization, employees, the position of the organization in the market, production and sale of products.

2. Literature review

Many scientists-researchers have been engaged in the study of issues related to the essence, types of

entrepreneurial risks, their impact on the organization and management efficiency. A. Badalova's book "Enterprise Risk Management, (2016)" refers to the discussion of such categories related to the enterprise risk management of the organization, such as the concepts of risk and uncertainty, the relationship between risk and crisis, different approaches to risk classification, methods of risk identification, assessment, analysis, forecasting. A great place is given to the organization's risk management system and the mathematical apparatus that is used to make effective decisions in that area. This work offers a series of self-study scenarios that facilitate understanding of the use of existing and proposed risk management tools [1, p. 48]. I. Batova studies the nature of risk management, their classification, main characteristics, functions, causes and possible consequences in the scientific work "Classification of risks and their causes, (2015)". The most important features of risk classification are presented here: the time of their occurrence, factors, place, scope, nature and extent of possible consequences and losses. The author notes that because of the emergence of entrepreneurial risks

the prerequisites, causes of possible uncertainty and the occurrence of possible losses because of them and their prevention. [2]. In the book "Entrepreneurial Risk Management, (2016)", Vasin presents the development trends of economic entities in the context of the transformation of the socio-economic system of the state. This work reveals the nature of risks emerging in business, their classification, and determines the features of risk management in the structure of the strategy implemented by the organization. [3]. In the book "Risk Management, (2016)", Worentzovsky outlines the basics of the theory of making risky decisions for business in the real economy. Various approaches to the analysis of risk factors, risk measurement is presented, a description of risk calculation methods in the process of investment evaluation is given. Risk management opportunities are considered based on the impact of business cash flows on the organization's operations. The possibilities of implementing business risk management methods are also presented, as well as the recommendations for performing calculations on their validity. [4]. Kiseleva in her book "Entrepreneurial risks. psychological features of risk assessment in business, (2019)" states that the analysis of business risks allows avoiding not only significant material losses, but also makes it possible to prevent bankruptcy. This work aims to present the characteristics of entrepreneurial risks so that every entrepreneur can effectively organize and implement the analysis and management of risks

arising during the organization's activities. For this, it is necessary to identify the essence, types of risks, the operational and financial levers to influence them, to assess the impact of risks on business activities. [5].

J. Hamton's popular book *Fundamentals of Enterprise Risk Management* (2015) outlines how the best companies assess risk, manage its impact and size opportunities. The latest risk management technologies such as Riskconnect and High-Tech Electronic Platform (HTEP) are introduced here. The author helps the reader recognize both internal and external influences, understand important concepts such as risk mapping, identification, and adapting risk capabilities to the organization's business model. Risk management studies of such organizations as Apple, Sony, IBM, Microsoft, etc. are also presented. The book provides the reader with the information and tools that 21st century organizations need in the risk management process. [7]. Douglas W. Hubbard's "Risk Management Failure. "Why It's Broken and How to Fix It, (2020)" book is very popular among entrepreneurs. Here, the author, who is one of the founders of Applied Information Economics (AIE), addresses how organizations can perform accurate risk management analysis., what steps can be taken to improve risk management techniques. This book describes statistical methods and includes updated research on risk management. Using decades of risk management experience as well as real-world case studies, the author identifies key weaknesses that hinder by applying the techniques in the book, organizations will be able to effectively manage risk and make decisions. [8].

3. Research Methodology

The purpose of the article is to study the organization's business risk system and the implemented process, to evaluate its effectiveness to achieve the overall goal of the organization, by using the least possible resources to obtain maximum profit. In this context, it is important to choose a research methodology, which represents a set of methods, approaches and techniques that need to be applied to carry out a study in a systematic way.

The methods used during the entrepreneurial risk analysis are:

- Analysis based on existing information.
- Method of gathering new information.

It should be noted that among the common methods of studying the risks of business activity are also the methods of statistical, cost appropriateness determination and expert evaluation. With the help of the statistical method, the losses of the given industrial and economic

sectors, the expected incomes are studied, and forecasts are made based on them. When using this method, some indicators of variation are calculated: dispersion, mean square deviation and coefficient of variation. Dispersion characterizes the quantitative change of factors affecting risk when a transition is made from one state to another.

The grouping method is widely used in the risk analysis of economic activity. It combines combination and analysis and allows to combine uniform phenomena and facts in a certain group. Using this method, the whole can be divided into parts according to the most essential features. It is advisable to use this method in case of studying different types and sectors of economic risk of the organization.

When studying the organization's risk system and process, the grouping method can be used in the presence of the following conditions:

1. existence of various types of risk,
2. the existence of many reasons, risk factors of economic activity,
3. the ability to separate the grouping feature for combining different risks into uniform groupings,
4. the possibility of separating the characteristics of grouping into uniform groups for the unification of various factors and causes of the origin of the risk of economic activity.

4. Analyze

Sometimes the terms "risk" and "uncertainty" are taken as synonyms, although they are fundamentally different from each other.

The point is that the word "risk" literally means making a decision, the outcome of which is unknown in advance. This term means the possibility (probability) of the occurrence of an event with certain consequences, and it is not only about the negative effect of the event. In other words, risk characterizes a situation where an unknown event is likely to occur, and which can be quantified. From a management perspective, risk has two important properties: probability and damage.

The concept of uncertainty characterizes a situation where the origin of an unknown event is impossible to estimate in advance. Sources of uncertainty in business activities are:

- Market structure (demands and desires of buyers, size of the target audience).
- External factors (changes in laws, social conditions, etc.).
- Performance of suppliers.
- Behavior of competitors.
- The working atmosphere within the organization.

Entrepreneurs, as a rule, must choose one of the options of predictable events, which nevertheless contains some risk. In other words, entrepreneurial decisions are almost always associated with risk, which depends on several unpredictable factors of uncertainty. Risk is an objective and integral element of any economic decision-making. Therefore, to make a profit, entrepreneurs must consciously take risky decisions.

If entrepreneurship were not risky, all entrepreneurs would be successful. Meanwhile, some entrepreneurs survive, some thrive, and some go out of business. The reasons are many, starting from the incompatibility of the chosen business idea and the requirements of the target audience to the unfair competition of competitors and their unethical practices. All these can be defined as business risks, which include:

- qualitative decrease of competitiveness,
- decline in sales volumes,
- bankruptcy of the organization,
- seizure of the organization,
- the impossibility of repurchasing investments during the calculation period,
- damages incurred because of wrong decisions, etc.

Entrepreneurial risk is considered a multi-component category, the need for research is related to large-scale socio-economic transformations that take place in parallel with the process of transition to a qualitatively new state of society.

Entrepreneurs, as a rule, carry out business activities in the conditions of growing uncertainties and constantly changing economic environment. These changes, in turn, are determined by the availability and state of demand for outputs, consumption markets, sales channels and volumes, economic potential, as well as sources of financing, the competitive environment, consumer behavior and the influence of the external environment. The probability of occurrence and impact of the mentioned factors can be predicted. It is only important to constantly monitor them and take them into account in the company's activities.

Analysis of the financial condition of the organization without the use of risk analysis methods will be ineffective in a free market economy.

Entrepreneurial risks arise from the uncertainty of the business environment, which is determined by 4 main groups of factors. The first group reflects factors of lack of information. Second, it presents the actions or counter-effects of competitors, the analysis of which is also essential to ensure the effective operation of the organization. The third distinguishes the occurrence of certain factors by chance. The fourth represents the unknown factors

that may appear in the future at the time of decision making.

Two types of uncertainty are distinguished. The first type includes "one-off" uncertainties that are surmountable. The second includes the inevitable uncertainties, the existence of which is revealed either by the accidental appearance of already known factors, or it is due to the emergence of new factors and events that could not be predicted before. In both cases, it is understood that during entrepreneurial activity, decisions must be made when future results are unknown.

Emerging business risks are manifold. They can be presented in the following main groups:

- Risks associated with the loss of resources, failure to fully receive income, or the occurrence of additional costs during business activities.
- Risks associated with the emergence of uncertainty, adverse situations, consequences.
- Risks that exist as a hazard. It refers to not reaching the set goal, losing positions in the market. It is presented as a risk of possible losses of resources, which relates to the realization of products, organization of production, provision of services, commodity money and financial operations.
- Risks associated with overcoming uncertainty. They are events that may or may not happen. In case of such events, 3 economic results are possible: negative, zero or positive.

Risk-taking in dealing with uncertainty is the creation of risk to achieve a beneficial outcome that could not be obtained under risk-free conditions.

Risk management is carried out according to stages.

1. Identifying the risk and determining the degree of its impact on the company.
2. Use of quantitative and qualitative analysis methods.
3. Organization and control of risk management activities.
4. Identifying patterns between the risk management system and current financial results.
5. Determining the effectiveness of the risk management system.

The process of risk assessment consists of systematic identification of hazards and determination of magnitude of risks. During the risk assessment, not only the adverse events that happened earlier, but also the events that may cause negative consequences are considered.

The process of risk assessment and management is carried out considering previously identified risks and their impact on the organization's activities. It is a systematic process and takes place in certain stages.

The basis of risk assessment is the identification of hazards during work. If it is not possible to completely exclude these dangers, then the extent of their impact should be assessed.

Based on the assessment, decisions are made to mitigate their impact. For the risk assessment to be effective, the proposed measures must be specific and feasible.

Sustainability of risk assessment implies continuous monitoring of implemented measures. [6, p. 7].

In the product market, every entrepreneur must effectively combine market demands with the results of their own activities to achieve success and maintain their positions in the market. In this regard, the company in question gives great importance to the usefulness, suitability, and ability of its products to meet the needs of a certain segment of consumers.

In the conditions of a transitional economy, including in the Armenian market, the sale of released products is the most important stage of every organization's activity. Companies operating in the market understand they cannot attract the attention of all buyers at once. Therefore, one should focus on the specific groups of consumers that are able to satisfy the most.

It should be noted that the larger the organization, the higher the level of management, so more factors can be considered manageable. For example, with the help of advertising and pricing policies, quite large companies can generate consumer demand in the market, thereby influencing factors that are considered uncontrollable for other companies.

It is noteworthy that the influence of risk factors caused by the political situation in RA on the level of economic activity continues to be quite high. Political instability, as a factor that increases the level of business risk, is mostly manifested.

1. On the eve of major socio-political events (elections, referenda).
2. In the conditions of the continuously maintained state of war in the region.

The point is that political instability activates the capital outflow process, reduces capital investments in long-term projects and programs.

Another factor that increases the level of risk in the activities of RA companies is the lack of state regulation and support of entrepreneurship. This is largely due to the deficit of the RA state budget and the lack of funding for programs supporting entrepreneurship.

According to the observations, the level of risk is also increased due to the low contractual discipline of the consumers of the manufactured product and the suppliers of the initial resources. Deviations from the schedule of creditor, state and other payments and the resulting liabilities negatively affect the level of risk arising in the business activities of manufacturing companies in the Republic of Armenia.

The conducted study allows us to state that the full formation of the risk management system of the

company under consideration can provide for the latter:

- A reliable forecast of the origin of possible risks at any stage of the company's business activity.
- Analysis of the origin of business risks and the causes of their impact.
- Developing a strategy for preventing the negative consequences of entrepreneurial risk factors.
- Favorable conditions for the implementation of business risk prevention plans.
- Systematic monitoring of business risks.
- Analysis and control of results to increase the effectiveness of the business risk system process.

5. Conclusion

In the conditions of modern geopolitical radical changes, organizations, more than ever, face multiple and multifaceted challenges related to the problems of diagnosing, identifying, evaluating and mitigating business risks. Entrepreneurship itself implies taking risks, without which it is impossible to achieve the desired result and ensure the desired level of profit. It is well known that entrepreneurial activity is based on the expectation of making a profit that exceeds the established normal or average level of profit. Those expectations are vague. They may or may not materialize. Anticipating and mitigating the negative effects of uncertainty in expectations is the essence of risk management. For this reason, entrepreneurship is associated with business risk. It is extremely difficult to do business when various risks may arise due to uncertainties at every moment.

Risk management processes include risk identification and assessment, risk regulation and documentation, as well as its control.

Each of the above questions can have a decisive impact on the financial stability of any company, because unmanageable business risks can be the basis for an unprecedented decline in the financial situation, leading up to bankruptcy.

As a result of the analysis of business risk management, several conclusions were made.

- Sources of uncertainty in business are the structure of the market (demands and desires of buyers, size of the target audience), external factors (changes in laws, social conditions), work of suppliers, behavior of competitors, work atmosphere within the organization.
- When making managerial decisions about investments in the organization, it is necessary to take into account possible losses of financial stability and liquidity.
- During the organization and coordination of the activities of the individual units of the organization, it is necessary to implement a

monitoring process, ensuring control over the level of perceived and accepted risk.

- The implementation of the enterprise risk management system and the corresponding process in the organization is of key importance to ensure effective business activity.
- Exposure to permissible business risk may result in additional inefficient costs, loss of time, etc. to the company.
- Each production project is characterized by certain risks, and therefore, for each project, it is necessary to develop a unique management strategy according to the characteristics of the considered risk.
- Comprehensive risk regulation measures should be implemented in the organization.
- Risk management and strategic plan development have a significant impact on the long-term development of the organization.

References

1. **Бадалова А. Г.** Управление рисками деятельности предприятия / А.Г. Бадалова, А.В. Пантелеев. // М.: - Текст: Вузовская книга, 2016
2. **Батова И. Б.** Классификация рисков и причины их возникновения. – Текст: электронный // Международный студенческий научный вестник. – 2015. – № 1.; [сайт] – URL: <https://eduherald.ru/ru/article/view?id=11976>
3. **Васин С. М., Шутов В. С.** Управление рисками на предприятии. – М.: КноРус, 2016.
4. **Воронцовский А. В.**, Управление рисками. – М.: Юрайт, 2016.
5. **Киселева И. А., Симонович Н. Е., Князева И. Ю.**, Предпринимательские риски: психологические особенности оценки рисков в бизнесе. // Вестник Воронежского гос. ун-та инженерных технологий. 2019.–Т. 81, № 1.
6. **Муртонен Мерви**, “Оценка рисков на рабочем месте”. – М., Дело, 2019.
7. **Hampton, John J.** “Fundamentals of Enterprise Risk Management: How Top Companies Assess Risk, Manage Exposure, and Seize Opportunity” - Second Edition – URL: <https://www.amazon.com/Fundamentals-Enterprise-Risk-Management-Opportunity/dp/0814449034>
8. **Hubbard, Douglas W.** “The Failure of Risk Management: Why It's Broken and How to Fix It” 2nd Edition, URL: <https://www.wiley.com/enus/The+Failure+of+Risk+Management%3A+Why+It%27s+Broken+and+How+to+Fix+It%2C+2nd+Edition-p-9781119522034>
9. Risk Management/ <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/risk-management/risk-management/>

Сдана/Հանձնվել է՝ 21.08.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 28.08.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 01.09.2023

Содержание

	<u>РЕДАКЦИОННАЯ</u>
<i>Саргсян Сурен Т.</i> Мир не выпрашивают, а завоевывают	6
	<u>ПОЛИТИКА</u>
<i>Шакарянц Сергей Э.</i> Одна из причин трагедии Армении и Армянства – «традиционная» ненависть Запада к Восточному Христианству.....	9
	<u>ПРАВО</u>
<i>Меликян Мелик А.</i> Субъективные характеристики провокации преступления	19
<i>Казанчян Лилит А., Закарян Ашот Г.</i> Права и свободы человека как средство правового ограничения государственной власти	22
	<u>ИСТОРИЯ</u>
<i>Саргсян Сурен Т.</i> Артак Дарбинян - приверженец цепи Арменакан-Рамкавар	28
<i>Акобян (Тарумян) Рубен Х.</i> Об идентичности столицы Тигранакерта и города Амида	35
<i>Погосян /Хахбакян/ Гагик Г.</i> Памятники армянской архитектуры и топонимики в Греции.....	43
<i>Погосян /Хахбакян/ Гагик Г.</i> Памятники армянской архитектуры и топонимики в Северной Македонии	81
	<u>ЯЗЫКОЗНАНИЕ. ЛИНГВИСТИКА. ЛИТЕРАТУРА</u>
<i>Казарян Армен П.</i> Намерение восстановления армянского независимого царства в планах Вардана и Васака (своеобразие демирчяновской трактовки образа в «Вардананке»).....	87
<i>Григорян Артур В.</i> Названия сельскохозяйственных инструментов в турецких диалектах: попытка лингво-географического описания	94
<i>Мкртчян Володя А.</i> Выражение антиамериканских настроений в романе Ахмета Умита «Убить султана»	99
	<u>ЭКОНОМИКА</u>
<i>Геворгян Гаяне В.</i> Влияние русско-украинской войны на валютный рынок РА и основные проблемы его развития	102
<i>Минасян Давид Г.</i> Моделирование банковской стабильности Армении с помощью ARIMA	108
<i>Петросян Егине Г.</i> Анализ изменений налоговых поступлений Республики Армении в связи с внешнеэкономическими шоками	115
<i>Петросян Егине Г., Петросян Мария Г.</i> Мобильность рабочей силы, денежные переводы и международная торговля: теоретические аспекты	119
	<u>МЕНЕДЖМЕНТ</u>
<i>Киракосян Эрика К.</i> Официально зарегистрированная безработица в РА	123
<i>Седракан Инга Г.</i> Роль инноваций в процессе разработки конкурентной стратегии организации. Инновационные стратегии	127
<i>Агаджанян Сусанна С., Бадалян Мэри В. и др.</i> Типология способов оплаты в сфере здравоохранения как фактор, влияющий на стоимость медицинских услуг	133
<i>Матевосян Диана С.</i> Оценка влияния торговой политики на макроэкономическую систему РА с использованием модели IS-LM-BP	145
<i>Авагян Гаяне А., Варданян Кнарик Д. и др.</i> Методические подходы к оценке производительности в области промышленности	156
<i>Мхитарян Хорен А., Хачачат Бунди</i> Особенности управления предпринимательским риском в коммерческих организациях РА	165

	<u>ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ</u>
Սարգսյան Սուրեն Թ. , Խաղաղությունը չեն մուրում, նվաճում են	6
	<u>ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Շաքարյանց Սերգեյ Է. Հայաստանի և հայության ողբերգության պատճառներից մեկը Արևմուտքի «ավանդական» ատելությունն է դեպի Արևելյան Քրիստոնեությունը.....	9
	<u>ԻՐԱՎՈՒՆՔ</u>
Մելիքյան Մելիք Ա. Հանցագործության պրովոկացիայի սուբյեկտիվ հատկանիշները	19
Ղազանյան Լիլիթ Ա., Չաքարյան Աշոտ Գ. Մարդու իրավունքները և ազատությունները որպես պետական իշխանության իրավական սահմանափակման միջոց	22
	<u>ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Սարգսյան Սուրեն Թ. Արմենական-Ռամկավար շղթայի նվիրյալը՝ Արտակ Դարբինյան	28
Հակոբյան (Թարումնան) Ռուբեն Խ. Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի եւ Ամիդ քաղաքի նույնության մասին	35
Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գագիկ Հ. Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Հունաստանում	43
Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գագիկ Հ. Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Հյուսիսային Մակեդոնիայում...	81
	<u>ԼԵԶՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ: ԼԵԶՎԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆ: ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Ղազարյան Արմեն Պ. Հայոց ինքնուրույն թագավորության վերականգնման մտադրությունը Վարդանի և Վասակի ծրագրերում (<i>կերպարի մեկնաբանության դեմիրճյանական ինքնատիպությունը «Վարդանանքում»</i>)	87
Գրիգորյան Արթուր Վ. Գյուղատնտեսական գործիքների անվանումները թուրքական բարբառներում. լեզվաաշխարհագրական նկարագրման փորձ	94
Մկրտչյան Վոդյա Ա. Հակաամերիկյան տրամադրությունների արտացոլումը Ահմեթ Ումիթի «Սպանել սուլթանին» վեպում	99
	<u>ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Գևորգյան Գայանե Վ. Ռուս-ուկրաինական պատերազմի ազդեցությունը ՀՀ արժույթային շուկայի վրա և վերջինս զարգացման հիմնախնդիրները	102
Մինասյան Դավիթ Գ. ՀՀ Բանկային կայունության մոդելավորումը ARIMA մոդելի միջոցով	108
Պետրոսյան Հեղինե Գ. Արտաքին տնտեսական ցնցումների հետևանքով ՀՀ հարկային եկամուտների փոփոխությունների վերլուծություն	115
Պետրոսյան Հեղինե Գ., Պետրոսյան Մարիա Գ. Աշխատանքի շարժունակություն, դրամական փոխանցումներ և միջազգային առևտուր. տեսական ասպեկտներ	119
	<u>ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ</u>
Կիրակոսյան Էրիկա Կ. Պաշտոնապես գրանցված գործազրկությունը ՀՀ-ում	123
Սեդրակյան Ինգա Գ. Նորարարությունների դերը կազմակերպության մրցակցային ռազմավարության մշակման գործընթացում: Նորարարական ռազմավարություններ	127
Աղաջանյան Սուսաննա Ս., Բադալյան Մերի Վ. և այլք Առողջապահության ոլորտում վճարման մեթոդների տիպաբանությունը՝ որպես բժշկական ծառայությունների գների վրա ազդող գործոն	133
Մաթևոսյան Դիանա Ս. ՀՀ մակրոտնտեսական համակարգի վրա առևտրային քաղաքականության ազդեցության գնահատումը IS-LM-BP մոդելով	145
Ավագյան Գայանե Ա., Վարդանյան Քնարիկ Զ. և այլք Արդյունաբերության ոլորտում արտադրողականության գնահատման մեթոդաբանական մոտեցումները	156
Մխիթարյան Խորեն Ա., Խաչաչատ Բունդի Ձեռնարկատիրական ժխտելի կառավարման առանձնահատկությունները ՀՀ առեկտրային կազմակերպություններում.....	165

Content

	<u>EDITORIAL</u>
Sargsyan Suren T. The world is not begged, but conquered	6
	<u>POLICY</u>
Shakaryants Sergey E. One of the reasons for the tragedy of Armenia and Armenianness is the “traditional” hatred of the West towards Eastern Christianity.....	9
	<u>LAW</u>
Melikyan Melik A. Subjective Features of Provocation of a Crime	19
Kazanchian Lilit A., Zaqaryan Ashot G. Human Rights and Freedoms as a Means of Legal Limitation of State Power	22
	<u>HISTORY</u>
Sargsyan Suren T. Artak Darbinyan, devotee of the Armenakan-Ramkavar chain	28
Hakobyan (Tarumian) Ruben Kh. On the Identity of the Capital of Tigranakert and the City of Amid	35
Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H. The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in the Greece	43
Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H. The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in the North Macedonia	81
	<u>LANGUAGE. LINGUISTICS. LITERATURE</u>
Ghazaryan Armen P. Intention to restore the Armenian independent kingdom in the plans of Vardan and Vasak (peculiarity of Demirchyan's interpretation of the image in "Vardanank").....	87
Grigoryan Artur V. Names of Agricultural Tools in Turkish Dialects: An Attempt of Linguistic-Geographical Description	94
Mkrtychyan Volodya A. The Reflection of Anti-American Sentiments in the Novel "Kill The Sultan" by Ahmet Ümit	99
	<u>ECONOMY</u>
Gevorgyan Gayane V. The Impact of the Russian-Ukrainian War on the Currency Market of RA and the Main Problems of its Development	102
Minasyan Davit G. Modelling the Banking stability of Armenia using ARIMA model	108
Petrosyan Heghine G. Analysis of changes in tax revenues of the Republic of Armenia due to external economic shocks	115
Petrosyan Heghine G., Petrosyan Maria G. Labor Mobility, Remittances, and International Trade: Theoretical Aspects	119
	<u>MANAGEMENT</u>
Kirakosian Erika K. Officially Registered Unemployment in RA	123
Sedrakyan Inga G. The role of innovations in the process of developing a competitive strategy of organization. Innovative strategies	127
Aghajanyan Susanna S., Badalyan Mary V. & others Provider payment methods typology in the health care sector as a factor influencing the cost of medical services	133
Matevosyan Diana S. Assessing the Impact of Trade Policy on the Macroeconomic System of the RA Using the IS-LM-BP Model ..	145
Avagyan Gayane A., Vardanyan Knarik J. & others Methodological approaches to evaluation of productivity in the industry field	156
Mkhitaryan Khoren A., Kachachat Boondee Features of Entrepreneurial Risk Management in RA Commercial Organizations	165

Научно-аналитический журнал

РЕГИОН И МИР

2023, том XIV, № 4 (47)

(Регистрационный номер 211.200.00757)

Учредитель: «Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона» ОО
Регистрационный номер 211.200.00757 от 16.02.2011 г.
Адрес редакции: Ереван, 3-ий пр. Тиграна Меца, д. 9
Website: www.geopolitika.am; E-mail: region-i-mir@mail.ru
Тел: + (374 93) 868-797; + (374 91) 70-50-55

Ответственный за номер: *Г. Погосян /Хахбакян/*

Редактор: *Э. Григорян*

Дизайн и макетировка: *Ш. Погосян*

Ответственный за сайт: *А. Меликсетян*

Подписано к печати 03.09.2023

Бумага офсетная, формат А4

Усл.п.листов 10,875

Шрифты: *Times New Roman*

Тираж 200 экз.

Издательство: *Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона*

Отпечатано в типографии «Time to print»